

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Т.М.ЗИЯЕВ, Ш.Т.ИСРАИЛОВА

**ТАРМОҚ ВА КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ
НАЗАРИЯСИ**

**Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети Илмий Кенгаши
томонидан магистратуранинг 5А 340101 – «Иқтисодиёт назарияси»
мутахассислиги талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган**

ТОШКЕНТ – 2011

Зияев Т.М., Исраилова Ш.Т. Тармоқ ва корхона иқтисодиёти назарияси. Ўқув қўлланма. -Т.: ТДИУ, 2011. -256 б.

“Иқтисодиёт назарияси” магистратура мутахассислиги 5А340101 талабалари учун “Тармоқ ва корхона иқтисодиёти назарияси” фани бўйича тайёрланган ушбу ўқув қўлланма мавжуд наъмунавий ва ишчи ўқув дастурлари, Ўзбекистон Республикаси Кадрларлар тайёрлаш миллий дастури ҳамда давлат таълим стандарти асосида тайёрланган.

Маълумки, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида миллий иқтисодиётнинг асоси бўлган корхоналар ва тармоқларнинг аҳамияти янада ошиб бормоқда.

Корхона (фирма) ва тармоқларда жамият учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқарилади ва хизматлар кўрсатилади. Уларда энг малакали ходимлар жамланган бўлади. Бу эса ўз навбатида янги замонавий техника ва технологияни қўллаш, захиралардан унумли фойдаланиш, харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш, бизнес-режалар ишлаб чиқиш, маркетинг тадқиқотларини ўтказиш, самарали бошқариш-менежмент тизимини жорий этиш билан боғлиқ кўплаб муаммоларни ҳал этишни талаб этади.

Ўқув қўлланма мазмунини баён этишда Республика Президенти И.А.Каримов асарларидан, Республика конунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан, кейинги йилларда мамлакатимизда нашр этилган дарслик ҳамда ўқув қўлланмалардан фойдаланилган. Шунингдек, унинг илмий ва амалий жиҳатдан мукамаллик даражасини ошириш мақсадида кўплаб монографиялар, диссертация ва авторефератлар, Республика ҳаётига оид статистик материаллардан кенг фойдаланилган.

Қўлланма биринчи навбатда Олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида “Иқтисодиёт назарияси” фанидан дарс берувчи ўқитувчилар, аспирант, магистратура ва бакалаврият талабалари, малака ошириш институти тингловчилари учун мўлжалланган бўлиб, шунингдек ундан бу фан билан қизиқувчи барча китобхонлар фойдаланиши мумкин.

Маъсул муҳаррир: проф. Ш.Ш.Шодмонов.

Тақризчилар:

1. Хошимов П.З. Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доценти.

2. Гофуров У.В. ТДИУ “Иқтисодиёт назарияси” кафедраси доцент вазифасини бажарувчиси.

Зияев Т.М., Исраилова Ш.Т. Теория экономики отрасли и предприятия. Учебное пособие. -Т.: ТГЭУ, 2011 г. -256 с.

Данное пособие подготовлено на основе типовой и рабочей учебных программ по предмету «Теория экономики отрасли и предприятия» для студентов магистерской специальности («Экономическая теория»-5А340101, Национальной программы по подготовке кадров и Государственного стандарта по образованию.

Известно, что в условиях перехода к рыночной экономике каждым днем растет значение предприятий и отраслей, являющихся основой народного хозяйства.

В предприятиях и отраслях производятся продукты и оказывается услуги, удовлетворяющие потребности общества. В них числятся и работают самые квалификационные работники. Это в свою очередь требуют решение таких актуальных вопросов, как применение новых современных техник и технологий, эффективное использование ресурсов, минимизация затрат и повышение рентабельности производства, разработка бизнес-планов, проведение маркетинговых исследований, эффективное управление- менеджмент.

При подготовке учебного пособия использованы труды Президента И.А.Каримова, Законы Республики Узбекистан и другие нормативно-правовые акты, изданные в последние годы учебники и учебные пособия, а также статистические материалы из жизни Узбекистана.

Пособие, в первую очередь, предназначено для преподавателей «Экономическая теория» в высших и средно-специальных учебных заведениях, аспирантов, студентов магистратуры и бакалавриата, слушателей института повышения квалификации, а также им могут пользоваться все интересующиеся этим предметом читатели.

Ответственный редактор: проф. Ш.Ш.Шадманов.

Рецензенты:

1. Хошимов П.З. Доцент кафедры «Экономическая теория» Национального Университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека.

2. Гофуров У.В. Доцент кафедры «Экономическая теория» ТГЭУ.

Ziyaev T.M. Israilova Sh.T. Theory of the economy to branches and enterprises. Teaching manual. -Т.: TSUE, 2011. – 256 p.

Given allowance is prepared on base standard and worker of the scholastic programs on subject "Theory of the economy to branches and enterprises" for student master to professions "Economic theory"- 5A340101, National program on preparing the personnel(frames) and State standard on formation.

The Known that in condition of the transition to market economies each daytime grows importance an enterprise and branches, being base public facilities.

In enterprise and branch are produced products and turn out to be the facilities, satisfying need society. In they are listed and work the artificer. This in turn requires the decision such actual questions, as using new modern technician and technology , efficient use resource, minimization of the expenseses and increasing production profitability, development business plan, undertaking the marketing studies, efficient control- management.

When preparing the scholastic allowance are used works of the President I.A.KARIMOVA, Laws of the Republic Uzbekistan and other normative-legal acts, published at the last years textbooks and scholastic allowances , as well as statistical material from life Uzbekistan.

The Allowance, in the first place, is intended for teachers " Economic theory " in high and fair- special educational institutions, graduate student, student of the magistracy and bachelorise, listeners of the institute of increasing to qualifications, as well as him can use all interesting this subject to readers.

Editor in chief: prof. Shadmanov Sh.Sh.

Reviewers:

1. Hoshimov P.Z. The Assistant professor of the pulpit "Economic theory "of National University Uzbekistan name Mirzo Ulugbeka.

2. Gofurov U.V. The Assistant professor of the pulpit "Economic theory" TSEU.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	7
I-боб. Фаннинг мазмуни ва вазифаси	10
1.1. Ўзбекистон иқтисодиётида юз бераётган иқтисодий- ижтимоий ўзгаришлар.....	10
1.2. Корхона ва тармоқлар миллий иқтисодиётнинг асосий бўғини сифатида.....	17
1.3. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида кичик бизнес субъектларининг ўрни.....	22
1.4. Фаннинг объекти, предмети ва ўрганиш услублари.....	25
II-боб. Республика иқтисодиётининг тармоқ тузилиши ва устувор (базавий) тармоқларини ривожлантириш – Ўзбекистон иқтисодий мустақиллигининг асосий шартидир	36
2.1. Республика иқтисодиётининг тармоқ тузилиши ва устувор тармоқлари.....	36
2.2. Тармоқларни ривожлантириш ва таркибини такомил- лаштириш иқтисодий самарадорлик гаровидир.....	49
2.3. Тармоқлараро баланс ва унинг аҳамияти.....	53
III-боб. Корхона (фирма) – мустақил хўжалик юритувчи бозор субъекти, уни ташкил этиш асослари	71
3.1. Корхона миллий иқтисодиётнинг асосий бўғини сифатида.....	71
3.2. Корхоналарнинг асосий белгилари.....	75
3.3. Корхоналарнинг таснифланиши.....	80
3.4. Корхоналарнинг асосий вазифалари.....	86
3.5. Корхона фаолиятида тадбиркорликнинг ўрни, чет эл инвестицияларини жалб қилиш зарурияти.....	89

IV-боб. Корхона (фирма)ни ташкил этиш, уни санация қилиш ва фаолиятини тўхтатиш.....	101
4.1. Корхоналарни ташкил қилиш тамойиллари.....	101
4.2. Корхоналарни рўйхатга олиш тартиби.....	103
4.3. Корхоналарнинг ташкилий ҳуқуқий шакллари.....	105
4.4. Корхоналарни тугатиш, қайта ташкил қилиш ва санация.....	113
V-боб. Корхона (фирма)ни ва унинг таркибий бўлинмаларини бошқариш.....	118
5.1. Бошқарув тушунчаси ва унинг моҳияти.....	118
5.2. Корхона фаолиятини бошқаришнинг тамойиллари, мақсади ва вазифалари.....	120
5.3. Корхонанинг ишлаб чиқариш бўғинларини бошқариш. Корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмаси.....	125
5.4. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўллари.....	128
VI-боб. Корхона фаолиятини бизнес-режалаштириш ва истикболини белгилаш.....	133
6.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона фаолиятини бизнес- режалаштириш ва башорат қилиш зарурияти.....	133
6.2. Корхонада режалаштиришнинг турлари.....	134
6.3. Корхонада режалаштиришнинг услублари ва вазифалари.....	137
6.4. Корхона фаолиятида бизнес-режа, унинг мазмуни, асосий бўлимлари ва кўрсаткичлари.....	139
VII-боб. Корхонада ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш ва меҳнат унумдорлиги.....	145
7.1. Корхона фаолиятида ходимларнинг ўрни.....	145

7.2. Корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг моҳияти ва иш ҳақининг асосий вазифалари.....	147
7.3. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизимлари ва шакллари. Тариф тизими ва унинг аҳамияти.....	150
7.4. Меҳнат унумдорлиги ва унинг иш ҳақи тўлаш билан боғлиқлиги, алоқадорлиги.....	152
VIII-боб. Корхона (фирма)нинг асосий капитали ва ишлаб чиқариш қуввати.....	158
8.1. Асосий капиталнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни.....	158
8.2. Корхоналарда асосий капиталнинг жисмоний ва маънавий эскириши.....	160
8.3. Асосий капиталдан самарали фойдаланиш йўллари.....	164
8.4. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш қуввати ва уни ошириш йўллари.....	166
IX-боб. Корхонанинг айланма капитали ва айланма маблағлари.....	171
9.1. Айланма капитал ва айланма маблағлар тушунчаси ва уларнинг корхона фаолиятидаги роли.....	171
9.2. Айланма маблағлар тузилмаси ва харакати ҳамда корхона фаолиятига таъсири.....	173
9.3. Айланма маблағларни меъёрлаш тартиби.....	175
9.4. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари.....	178
X-боб. Корхона ишлаб чиқариш фаолияти харажатлари, фойдаси ва рентабеллиги.....	184
10.1. Харажатлар тушунчаси.....	184
10.2. Фойда ва унинг шаклланиш тартиби.....	186

10.3. Корхона фойдасини тақсимлаш тамойиллари.....	189
10.4. Рентабеллик ва унинг кўрсаткичлари.....	191
XI-боб. Корхонанинг инвестициявий фаолияти ва Ўзбекистонда	
инвестициялаш сиёсати.....	198
11.1. Инвестиция маблағларига турлича ёндашувлар.....	198
11.2. Инвестиция-иқтисодий категория сифатида.....	203
11.3. Инвестициялар корхонанинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш воситаси сифатида.....	210
11.4. Корхоналарни инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари.....	212
11.5. Миллий иқтисодиёт инвестиция тизимида рўй бераётган стратегик ўзгаришлар.....	215
Атамалар луғати.....	230
Адабиётлар рўйхати.....	241
Иловалар.....	245

К И Р И Ш

Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлида миллий иқтисодиётнинг барча соҳаларида катта ютуқларни қўлга киритиб, ўз халқи танлаб олган очик, эркин бозор иқтисодиётига асосланган, демократик, одил ҳуқуқий жамият қуришда босқичма-босқич бормоқда. Бу ўзгаришлар жараёнида миллий иқтисодиётнинг асоси бўлган корхоналар ва тармоқларнинг аҳамияти янада ошиб бормоқда.

Авваллари фақат давлат мулки бўлган корхоналар ҳукмронлиги ўрнига, ҳозирда хусусий, аралаш, жамоа ва бошқа мулк шаклларига асосланган ўн минглаб корхоналар юзага келди ва фаолият кўрсатмоқда. Бунга давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш сиёсати, хусусий сектор ва тадбиркорликни кенгайтириш катта ёрдам кўрсатмоқда.

Корхона (фирма) ва тармоқларда жамият учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқарилади ва хизматлар кўрсатилади. Уларда энг малакали ходимлар жамланган бўлади. Ҳудди мана шу даражада техника ва технологияни қўллаш, захиралардан фойдаланиш, харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш бўйича кўплаб саволларга жавоб берилади. Бизнес-режалар ишлаб чиқилади, маркетинг қўлланилади, самарали бошқариш-менежмент амалга оширилади.

Бу ва бошқа бир қанча саволлар, иқтисодчи-магистрлар тайёрлаш ўқув режасида кўзда тутилган муҳим фанлардан бири ҳисобланган «Тармоқ ва корхона иқтисодиёти назарияси» фанидир. Уни тайёрлаш жараёнида 1991 йил 15 февралдан кучга киритилган «Корхоналар тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва 2003 йил 16 сентябрдаги «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунидаги вазиятлардан келиб чиқиб ва албатта кейинги йиллардаги ўзгаришлар ҳам ҳисобга олинди. Бундан ташқари, корхоналар фаолиятига бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган меъёрий ҳужжатлар ҳам эътиборга олинди.

Мустақиллик ҳамда барча хўжалик юритиш тизимининг бозор муносабатларига ўтиши иқтисодийнинг асосий бўғини ҳисобланувчи корхона мақомининг сезиларли равишда ўзгаришига сабаб бўлди. Корхоналар эндиликда давлатга тегишли бўлган пайтлардагидан фарқли ўлароқ маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича фаолиятларини директива кўрсаткичлари асосида эмас, балки Ўзбекистон Республикаси «Корхоналар тўғрисида»ги ҳамда «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунлари ва бозор талабларига асосан мустақил равишда юритмоқда. Саноат тармоқларида чуқур таркибий ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу борада, Президентимиз томонидан Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил якунларига ва 2011 йилдаги устувор вазифаларга бағишланган мажлисидаги сўзлаган маърузаларида (2011 йил 21 январь) таъкидлаб ўтилганидек, келажакдаги устувор йўналишлардан бири «Мамлакатимизни иқтисодий ривожлантиришга қаратилган узоқ муддатли стратегик мақсадни амалга оширишнинг мантиғи мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошланган ва Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги рақобатдошлигини ошириш ва мавқеини мустаҳкамлашга йўналтирилган таркибий ўзгаришлар ва юксак технологияларга асосланган замонавий тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини жадал ривожлантириш сиёсатини 2011 йилги асосий устувор йўналиш сифатида давом эттиришни тақозо этмоқда» деб кўрсатилган¹.

Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари» номли асарида таркибий ўзгартириш ва диверсификация қилиш жараёнлари борасидаги ислоҳот ва янгиланишлар йўналишини 2000 йилдаёқ белгилаб олинганлигини, бироқ жаҳон иқтисодий инқирози ишлаб чиқаришни мунтазам янгилаб, модернизация қилиб бориш заруриятини кун тартибига янада ўткир қилиб

---

¹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. 23-бет.

қўяётганлигини, бунинг учун бир куч-имкониятимиз ва ресурсларимизни сафарбар этишимиз зарурлигини қайд этдилар ва «Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, иқтисодиётимизни ислоҳ этиш, эркинлаштириш ва модернизация қилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат бизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди»¹ деб таъкидладилар.

Республика иқтисодиётида бозор муносабатлари чуқурлашган сари рўй бераётган туб ўзгаришлар янгича фикрлаш, янгича бошқариш услубларини талаб этмоқда. Демак, бозор иқтисодиёти ҳаётимизда тобора кенгроқ кўлам олаётган шароитда иқтисодчилар кўп қиррали билимга эга, чуқур мушоҳада ва мулоҳаза асосида қарорлар қабул қилишга қодир, ўз ишини пухта эгаллаган мутахассислар бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам ушбу фанни магистратура талабалари пухта ўрганишлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Мазкур фаннинг маъруза мавзулари талабаларда Республика ҳукуматининг иқтисодиётни бошқаришда қўллаётган тадбирлари билан таништириб, корхона ва тармоқлар тушунчасини янада кенгайтириб ҳамда корхона ва тармоқларда рўй бераётган муҳим ташкилий таркибий ўзгаришлар, бошқариш тизимидаги ислоҳотлар, менежмент фаолияти асослари, бизнес-режа тузиш, корхонанинг молиявий аҳамиятга эга ташкилий муаммолари, меҳнат муносабатлари, ҳақ тўлаш, харажатларини камайтириш йўллари ва корхона фаолиятида ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш зарурияти ва бу соҳада давлатнинг устувор сиёсати ҳақида тушунчалар берилади.

---

¹ Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». –Т.: «Ўзбекистон», 2009. 31-бет.

I БОБ. ФАННИНГ МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Ўзбекистон ҳаётида юз бераётган иқтисодий – ижтимоий ўзгаришлар

Ўзбекистон – мустақиллик эълон қилингандан бошлаб ўтган вақт ичида изчиллик билан тарихий аҳамиятга эга, чуқур иқтисодий ислохотларни тадбирлар тизимини амалга ошириб, бу йўлда катта муваффақиятларга эришмоқда.

Мамлакат иқтисодиётида рўй бераётган жараёнлар Президентимиз И.А.Каримовнинг кейинги йилларда чоп этилган асарлари ҳамда ҳар жорий йил якунларига бағишланган маърузаларида атрофлича ёритилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига ўтишда ўзига хос, кўп қиррали ижтимоий иқтисодий ислохотларни амалга ошириб бу соҳадаги тадбирлари амалиёти кўплаб жаҳондаги етакчи иқтисодчилар, сиёсатшунослар эътиборини ўзига жалб қилмоқда ва уларнинг Ўзбекистонга бўлган қизиқиши тобора ортмоқда.

Ўзбекистонда кейинги йилларда рўй бераётган чуқур иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларнинг назарий асослари, ёш мустақил давлат олдидаги турган вазифалар – мамлакат иқтисодиётини ислоҳ қилиш, иқтисодий муносабатларни демократиялаш, иқтисодий ислохотлардаги кўзда тутилган мақсадлар - мамлакат аҳолиси учун инсонга муносиб бўлган ҳаёт ва фаолият шароитини яратиш, халқни маънавий ахлоқий жиҳатдан руҳлантириш иқтисодий, ижтимоий, сиёсий барқарорликни таъминлаш масалаларига жуда кўп эътибор берилляпти.

Бу соҳада жуда кўп муаммоларни ҳал қилиш лозим. Бундай кенг кўламдаги ислохотларни ҳеч бир давлат қисқа вақт мобайнида тез суръатлар билан мамлакат миқёсида бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтказмаган.

Собиқ совет тузумидан бизга мерос қолган маъмурий буйруқбозлик услубига асосланган тоталитар иқтисод – яъни инқирозлар, инфляция, ишлаб чиқаришдаги номутаносиблик, асосланмаган нархлар, мамлакатимиз иқтисодиётининг бирёқлама ривожланганлиги мавжуд бўлган марказлашган давлат тақсимоти каби «касалликларидан» холи бўлмаган эди.

Маълумки ҳозирги кунда ҳамма учун аён бўлиб қолган ҳақиқат иқтисодиётни бошқаришда давлат монополизмидан воз кечилмаса, самарали хўжалик тизимини яратиш бўлмайди.

Шунинг учун маъмурий буйруқбозлик тизимидан воз кечиш кенг кўламда ишлаб чиқаришга, илмий техника тараққиётини жорий қилишга йўл очиб бериш, талаб ва таклифни муқобиллаштириш, капитални юқори самара билан ишлайдиган корхоналарга қўйиш, адолатли меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини яратиш ва унумли меҳнатга рағбатлар яратишга асос солиш даркор.

Давлат мустақиллигини қўлга киритишда Ўзбекистон учун иқтисодий ва ижтимоий тараққиётнинг маданий ва маънавий янгилашнинг кенг истиқболлари очилди.

Вазият тақозоси билан Ўзбекистон ҳукуматида иқтисодиётда мавжуд бўлган кескин муаммоларни босқичма–босқич, яқка ўзи ҳал қилишга мажбур бўлди ҳамда маъмурий йўл билан режалаштиришга асосланган иқтисодий муносабатларга барҳам бериш тартиби ва усуллари ўзи белгилашига тўғри келди.

Айни вақтда жаҳон хўжалик алоқалари тизимида кириш, давлатлараро иқтисодий муносабатларни йўлга қўйишнинг энг мақбул йўллари излаб топилди.

Биз танлаб олган йўл ижтимоий йўналтирилган, бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган бўлиб, бу йўл жаҳон тажрибасини, халқимиз турмуш шароитини, анъаналарини, урф-одатларини, турмуш тарзини ҳар тамонлама ҳисобга олади.

Иқтисодиётни ривожлантиришдаги бу танланган йўл республика иқтисодиётининг изчиллик билан ривожланиши, халқимизнинг миллий анъаналари, маънавияти ва қадриятларини тиклашга асос бўлиб, пировард натижада ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишни мақсад қилиб қўйган.

Ҳозирги кунда мустақилликда қад ростлаган мамлакатлар тажрибасини ўзига сингдирган ва республиканинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, танланган аниқ мақсадга ўз йўлидан қатъият билан илгарилаб бориб катта ютуқларга эришмоқда.

Юртимизда амалга оширилаётган кенг кўламли, туб ислохотлар ва ўзгаришларнинг қонуний натижаси сифатида сўнгги йилларда мамлакатимизда иқтисодий ўсиш ўртача 7-8 фоиздан ошганлиги бунга яққол мисолдир.

Ушбу йўлдан бориб иқтисодиётни тубдан ислох қилишга бевосита муҳим ва машҳур тамойиллар асос қилиб олинган.

Давлатимизнинг ўтиш давридаги сиёсати ана шу тамойилларга таянган, улар ҳаёт синовидан ўтиб танланган йўлининг тўғрилиги, таъсирчанлиги тасдиқланиб, жаҳон ҳамжамияти томонидан маъқулланди.

Амалда мазкур тамойиллар республикада ижтимоий-сиёсий барқарор-ликни таъминлаб энг муҳими бозор мунсабатларини босқичма-босқич илгарилаб боришимизга сабаб бўлмоқда.

Бу ўринда яна бир бор эслатиб ўтиш жоизки иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли бўлиши, давлатни бош ислохотчи сифатидаги роли, янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга суяниши, аҳолини турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда, кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширилиши ва бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, (караҳт этувчи терапиядан воз кечиб) ўтиш, республика ҳукумати томонидан қатор тадбирлар амалга оширилиши, ислохотларни муваффақиятли бўлишига ҳуқуқий ва мустаҳкам пойдевор қўйди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидаги ҳар қандай жадал ҳаракатлар тегишли тайёргарликсиз бошланса муваффақият келтирмайди.

Натижада танглик ҳолати юз бериб таркиб топган барча тузилмалар, хўжалик алоқалари тезда емирилишига ижтимоий соҳада ноҳуш ҳодисалар келиб чиқиши ва бозор иқтисодиёти ғоялари обрўсизланишига олиб келиши мумкин эди.

Шунинг учун бозор муносабатларига ўтиш даврида бир томондан бизга мерос бўлиб қолган барча прогрессив жиҳатларга авайлаб муносабатни сақлаган ҳолда, ислох қилишнинг асосий босқичларини, аниқ мақсадларини, уларга эришиш йўлларини аниқ белгилаб олишни талаб қилди. Бу борада Президентимиз И.А.Каримовнинг аниқ кўрсатмалари, яъни "ислохотлар фақат ислохотлар учун эмас, балки, иқтисодиётни ислох қилиш мақсадларига хизмат қилиш кераклиги" ва бу жараён мумкин қадар самарали бўлиши, иқтисодий янгича муносабатлар тизимида давлатнинг

ўрнини аниқлаш, ўзини ўзи бошқаришни вужудга келтириш, эркин рақобат бўлмаган ҳолатда ташқи алоқалар чекланган бир шароитда талаб ва таклиф таъсирида давлатнинг иқтисодиётни бошқаришда ўрнини белгилаб олиши — эркин бозор иқтисодиётига эга бўлган демократик жамият барпо этишдан иборат пировард мақсад ва унга олиб борувчи ҳар бир босқичда ўз ифодасини топиб олишни талаб этади.

Иқтисодий ислоҳотлар жараёнини олдига қўйилган асосий мақсад сари йўналтириш барча куч ва ресурслардан самарали фойдаланиш, реал натижаларга эришишни, янги тузум афзалликларини одамларга кўрсатиб самарали ижтимоий муносабатлар ўрнатган жамият қуришга эришиш мумкин. Ҳозирги кунда тафаккуримиз ўсиб, иқтисодиётда керакли услублар ва иш маромини аниқладик, тажрибамиз ортди, устувор йўналишлар аниқ белгиланиб олинди, жамиятимизда ислоҳотларга нисбатан ишонч туйғуси шаклланди ва муваффақият қозонишга шубҳа қолмади.

Ҳозирги кундаги биринчи навбатдаги вазифа - амалга оширилган ишларни таҳлил қилиб, иқтисодиётни модернизациялаш ва ислоҳотларни янада чуқурлаштиришдан иборат.

Тез суръатлар билан иқтисодиётни ривожлантириш барқарорлигини таъминлаш, барча тадбирлар (микродаражада ва макродаражада) тизимини бир пайтда амалга оширишни талаб қилади ва бу жараёнда қатнашувчилар ўз кучларини бирлаштириши керак.

Ҳозирги кунда иқтисодий тафаккурга оддий ишчилар ҳам, раҳбарлар ҳам эга бўлиши талаб қилинади.

Бундан келиб чиқадиган асосий мақсад кадрлар тайёрлаш муаммоларини ҳал этиш, иқтисодий билимлар даражасини ошириш, одамларни тадбиркорлик руҳида тарбиялаш каби масалалар ҳал қилинади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ўз истиклол ва тараққиёт йўлини, ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётига ўтишдаги ўз моделини танлаб олиб муваффақиятли амалга оширмоқда.

Қисқа муддат ичида республикада макроиқтисодий барқарорлик таъминланди, давлат бюджети камомати муаммолари ҳал этилмоқда, корхоналарни акциялаш жараёни фаол давом этиб, бу жараёнга хорижий

инвестициялар жалб этилмоқда стратегик ўсишни таъминлайдиган иқтисодий шарт шароитлар яратилди.

Марказий Осиё минтақасида вужудга келган жўғрофий, сиёсий мураккабликка қарамай Ўзбекистон ижтимоий сиёсий барқарорлик ҳукм сураётган, тинчлик тотувликда яшаётган мамлакат бўлиб қолмоқда. Ҳозирги кунда чет эл сармоядорларни ва манфаатларини иқтисодий ва молиявий хавф хатардан қафолатланибгина қолмай хавф хатардан ҳам ҳимоя қилишга қодир эканлигимизни кўп марта тасдиқладик. Бу эса Ўзбекистонни жаҳон сармояси, хорижий тадбиркорларни кўплаб Ўзбекистонга келиши республикамизга чет эл инвестициялари оқиб келишига ва сармоядорлар учун анча жозибали бўлиб қолишига асос бўлди.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ҳар бир маърузаларида Ўзбекистон юксак салоҳиятга эга мамлакат эканлигини таъкидлаб ўтадилар. Республиканинг истиқболини белгиловчи ва катта аҳамиятга эга бўлган иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга асос бўла оладиган тармоқлар бизда жуда кўп. Масалан, бизда олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо ва нодир металлларнинг катта ресурслари мавжуд.

Баланс захираси 5,3 минг тонна олтинга эга 40 дан ортиқ конлар разведка қилинган бўлса, булардан фақат 12 тасидан амалда фойдаланиш йўлга қўйилган.

Таркибида олтин улуши юксак бўлган машҳур Мурунгов олтин кони жаҳон гигантлари қаторига киради, унинг имконияти 5,5 минг тонна, олтиндан иборат.

Бу конда тўртта 9 билан ўлчанадиган соф олтин олишга эришилди. Ундан ташқари республикада мис, кўрғошин, калай вольфрам қазиб олиш 100 йилдан ортиқ муддатга имкон беради.

Кейинги йилларда Ўзбекистонни энергетика мустақиллиги анча мустаҳкамланди, электр-энергия қуввати, табиий газ ва нефть билан ўз талабларини тўла қоплаб энергия манбаларини экспорт қилмоқда.

Ундан ташқари республикамизда ривожланган транспорт ва коммуникацион тизимлар мавжуд бўлиб, темир йўллар узунлиги 6.7 минг автомобил йўллари 80 минг км.дан ортиқ.

Мустақиллик йилларида бу коммуникациялар тизими тобора такомиллашиб, таъмирланиб янгидан янги объектлар ишга туширилмоқда. XXI асрнинг йирик қурилишларидан бири бўлмиш лойиҳа қиймати 447 миллион АҚШ доллариға тенг, узунлиги 223 км. бўлган «Тошгузар-Бойсун-Қумқўрғон» темир йўли 2007 йил 24 августда қуриб битказилди.

Ўзбекистонда меҳнат ресурслари ниҳоятда катта имкониятга эга.

Аҳолини ўртача ёши 24 ёш ва XXI асрда бу меҳнат ресурслари таркиби катта имкониятга эга бўлишидан дарак беради.

Моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳар тўрт кишидан биттаси олий ва ўрта махсус маълумотга эгадир.

Сиёсий, ижтимоий ўзгаришларнинг яна бир кўриниши республикада халқаро меъёрларга жавоб берадиган ҳуқуқий тизим яратилди ва чет эл инвесторларга ҳуқуқий кафолат ва имтиёзлар белгиланганлигидир. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 70 дан ортиқ мамлакат компаниялари 2600 дан ортиқ, қўшма корхона ишлаб турибди.

Мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш давлатимиз раҳбари томонидан белгилаб берилган иқтисодий сиёсат ва ислоҳотларнинг изчил амалга оширилиши натижасида йил сайин юксак натижаларни намоиш этмоқда. Айниқса, бозор муносабатларига ўтишда республикаимиздаги ижтимоий-иқтисодий имкониятлар, халқимизнинг миллий, тарихий, маданий қадриятлари, менталитети ва бошқа хусусиятларнинг тўлиқ ҳисобга олинган ҳолда асосий тамойилларнинг белгилаб берилиши тараққиётимизнинг таъминланиш асоси бўлди. Босқичма-босқич, ҳар томонлама мулоҳазалар асосида амалга оширилган иқтисодий ислоҳотлар пировардида Ўзбекистонни нафақат мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари, балки жаҳон ҳамжамияти майдонида ўз мавқе ва ўрнига эга бўлишига имкон яратди.

2009 йилнинг 13 февраль куни ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисида республикаимиз тўғри тараққиёт йўлидан бораётганлиги яна бир бор ўз исботини топди. Ушбу мажлисда Президентимиз И.Каримов 2008 йилда қўлга киритилган ютуқлар тўғрисида тўхталиб ўтиб, бу натижалар негизида аввало бозор ислоҳотлари

ва мамлакатни модернизация қилишнинг пухта ўйланган модели ва узок муддатга мўлжалланган дастурини босқичма-босқич амалга ошириш бўйича олиб борилаётган тизимли, изчил ва қатъий ҳаракатлар туради» дея таъкидлади. Ўтган йилда барча макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича прогноз ҳажми ва кўрсаткичларга эришилганлиги, аксарият кўрсаткичларнинг сезиларли даражада ошириб бажарилганлиги мамлакатимиз иқтисодиёти барқарор ривожланиш ўзанига тушиб олганлиги, ривожланиш омиллари таркибида тасодифий, конъюнктуравий омиллар мавжуд эмаслигини намоён этади.

Шунингдек, юртбошимиз ўз маърузасида мамлакатимизни 2009 йилда иқтисодий ривожланиш бўйича режа ва мақсадлар, иқтисодий ислохотларнинг устувор вазифаларига тўхталиб ўтиб, «Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини жадал янгилаш биз учун энг муҳим устувор вазифа сифатида изчил давом эттирилади.

Бу хусусда гапирганда, 2011 йилда иқтисодиётга жалб этиладиган инвестицияларнинг 36,4 фоиздан ортиғини саноатни модернизация қилиш ва технологик янгилаш дастурларини амалга оширишга йўналтириш кўзда тутилаётгани, замонавий асбоб-ускуналар харид қилиш харажатлари умумий капитал қўйилмалар ҳажмининг камида 46 фоизини ташкил этаётганини қайд этиш даркор» деб таъкидладилар¹.

Президентимиз И.А.Каримов томонидан белгилаб берилган устувор вазифалар иқтисодиётимизни ривожлантиришдаги янги марралар томон ҳаракатлантирувчи, йўналтирувчи куч, мамлакатимизнинг 2011 ва кейинги йиллардаги ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашнинг дастуриламали бўлиб ҳисобланади ва бу ўз навбатида корхона ва тармоқлар иқтисодиётини янада ривожлантирилишини талаб этади.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг бозор моделига ўтиш ва жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ҳозирги кунда бутун иқтисодиётнинг асосий бўғини корхоналар ва тармоқлар томонига юз ўгиришидадир.

---

¹ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: «Ўзбекистон», 2011. 24-25-бетлар.

Мазкур ўзгаришларни тўғри талқин этиш, англаш ва баҳолаш, таҳлил этишда "Тармоқ ва корхона иқтисодиёти назарияси" фанининг аҳамияти катта. Бу соҳада теран - билимларга эга бўлган, янгича фикр юрита оладиган, ўзгаришларни тўғри акс эттирадиган мутахассисларга талаб эса тобора ошиб бормоқда.

"Тармоқ ва корхона иқтисодиёти назарияси" фани бўйича муаммоларни таҳлил этиб, мутахассисларга замонавий талаблардан келиб чиққан ҳолда ушбу қўлланмани тақдим этамиз.

Бу фан Республикада тарихан жуда қисқа вақт ичида амалга оширилган тадбирларни ва бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ ҳал этилиши лозим бўлган вазифаларни ёритиб, магистратура талабаларига ҳодисаларга диалектик ёндашув, тизимли таҳлил, иқтисодий жараёнларни моделлаштириш ва истиқболларини белгилаш каби масалаларни ўргатади.

1.2. Корхона ва тармоқлар – миллий иқтисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўғини сифатида

«Иқтисодиёт назарияси» фанидан маълумки, «Иқтисодиёт» атамаси хўжалик юритиш қонунларини ифодалайди. Иқтисодиёт – бу инсон ва жамият аъзоларининг яшаши учун барча моддий шарт-шароит яратишга қаратилган фаолият турларини англатади.

Бошқача қилиб айтганда, «Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қаратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятларни яхлит қилиб бирлаштирувчи иқтисодий тизим бир сўз билан, иқтисодиёт деб аталади»¹. Шундай экан, фаолиятимиз учун моддий неъматлар яратиш жараёнларини ўрганиб чиқишимиз муҳим аҳамият касб этади. Бу ўз навбатда корхона ва тармоқлар иқтисодиётини ўрганиш демакдир.

Иқтисодиёт инсон фаолиятининг асосий жиҳати, жамият ҳаётининг пойдеворидир.

Иқтисодиёт ҳар бир кишининг, ҳар бир иқтисодий ҳудуд минглаб кўзга кўринмас иплар билан бошқача ишлаб чиқариш субъектлари, тармоқлари ва мамлакат туманлари билан чамбарчас боғлангандир.

Иқтисодиёт ривожланиб борган сайин мураккаблашади, чунки у кўп қиррали иқтисодий алоқаларни тақозо этади. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун турли-туман корхоналар, фирмалар ўртасида, нафақат миллий, балки халқаро миқёсда алоқалар ўрнатишга тўғри келади.

Иқтисодиёт байналминал ҳодиса бўлиб, унинг олдида турган вазифалар барча халқлар ва мамлакатлар учун бир хил, аммо улар ривожланиш давомида турлича натижаларга эришадилар.

Ҳар қандай мамлакат халқаро меҳнат тақсимооти асосида иштирок этиб, бирор маҳсулотни экспорт ва импорт қилади. Яъни, ҳар бир мамлакат ўз ички эҳтиёжларини ва халқаро эҳтиёжларни қондириш учун миллий иқтисодиёт миқёсида нима, қандай, қанча ва ким учун ишлаб чиқариш керак ҳамда мамлакат иқтисодий тизимида бўлаётган ўзгаришларга тайёрни, деган саволлар билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиши лозим.

Миллий иқтисодиёт – бу мамлакат хўжалигини, унинг таркибини, унинг айрим элементларининг ўзаро боғлиқлигидир.

Миллий иқтисодиёт турли қисм ва бўлақлардан ташкил топган мураккаб тизимдир. Иқтисодиётнинг турли қисм ва бўлақлари ўртасидаги ўзаро нисбат иқтисодиётнинг таркибий тузилиши деб аталади.

Миллий иқтисодиёт таркиби унинг турли тармоқлари – саноат ва қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва транспорт, савдо ва маиший хизмат ўртасидаги, ушбу тармоқ ичидаги турли ишлаб чиқаришлар, масалан, кимё, металлургия, енгил озиқ-овқат саноати, ҳаво, темир йўл, автомобиль, дарё транспорти ва транспортнинг бошқа турлари ўртасидаги нисбатни ифода этади.

---

¹ Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: «Молия», 2002. 9-бет.

Ишлаб чиқариш қанчалик тараққий этган, ижтимоий меҳнат тақсимоти эса чуқурлашган бўлса, иқтисодиёт таркиби ҳам мутаносиб равишда мураккаб ва кўп қиррали бўлиб боради. Ҳар қандай тизим иқтисодиёти мураккаб тармоқлар мажмуаси билан ифодаланади (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш, савдо ва бошқалар).

Тармоқ иқтисодиётнинг бир қисми ҳисобланиб, технологик жараёнларда иштирок этувчи ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг моҳияти, тури ва вазифалари бирлигини ифодаловчи иқтисодий ишлаб чиқариш фаолияти объектидир. Ўзбекистон Республикасининг 1990-2007 йиллардаги тармоқ тузилиши 1-жадвалда тавсифланган.

Умуман олганда, тармоқ – бу бир туркумдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи, мулкчилик шаклидан, ҳудудий жойлашуви ёки қайси юқори ташкилотга бўйсунушидан қатъий назар, корхоналар йиғиндисидан иборат. Тармоқлар таркиби доимо такомиллашиб бориб, ижтимоий меҳнат тақсимоти жараёнида ажралиб чиққан ва бир-бирига бевосита таъсир кўрсатувчи мажмуани ифодалайди.

Ўзбекистон Республикаси ЯИМ тармоқлар бўйича таркиби
(1990-2010 йиллар, жорий баҳоларда, фоизда)

Кўрсаткичлар	1990	1994	1995	1996	1997	1998	2000	2001	2003	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат	22,8	17	17,1	17,8	15,6	14,9	13,8	14,1	15,0	20,7	22,1	24,0	23	23,6	23,9
Қишлоқ хўжалиги	33,3	34,5	28,0	22,4	28,2	26,8	30,4	30,0	28,8	25,0	24,1	21,7	19,4	18,0	17,5
Транспорт ва алоқа	5,9	5,8	7,3	6,7	6,5	6,8	8,1	7,5	8,5	11,3	11,4	11,1	11,5	11,7	12,4
Қурилиш	10,6	7,2	7,1	8,3	7,3	7,5	6,1	5,8	4,5	4,9	5,1	5,5	5,6	7,0	7,0
Савдо ва умумий Овқатланиш	3,8	7,5	5,2	7,1	8,4	8,4	9,5	10,4	9,4	9,2	9,5	9,4	10,6	11,5	12,6
Бошқалар	24,7	19,8	22,2	23,3	21,6	21,2	19,2	17,7	20,2	17,8	18,6	18,8	20,6	19,8	19,0
Товарларга ва экспорт- импорт операцияларига соф солиқлар	1,1	8,2	13,1	14,4	12,4	14,4	12,7	11,9	13,4	11,0	9,2	9,5	9,3	8,4	7,8
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

МАНБА: Иқтисодий йўналишлар. Чораклик нашр. Ўзбекистон, 2000 йил январь-март, 68-бет. ҳамда Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2002 год. Т., 2003. 7-8-бетлар, СИСМ, “Ўзбекистон Иқтисодиёти”. Таҳлилий шарҳ, 2003 йил №4. Апрель 2004, 18-бет., Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил статистик ахборотномаси. Т., 2005. 5-6-бетлар, Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил статистик ахборотномаси. Т., 2006. 5-бет. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2007. 5-бет, Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2008. 5-бет. Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2011. 3-4-бетлар.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти уч шаклда намоён бўлади, - *умумий* меҳнат тақсимоти, *хусусий* меҳнат тақсимоти ва *бирламчи* меҳнат тақсимоти.

Умумий меҳнат тақсимоти - бу ижтимоий ишлаб чиқаришни йирик моддий ишлаб чиқариш соҳаларига - саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва шунга ўхшаш соҳаларга бўлинишига айтилади.

Хусусий меҳнат тақсимоти - бу юқорида келтирилган йирик мажмуаларнинг айрим тармоқларга ажралиб чиқишига айтилади, яъни саноат ўз навбатида металлургия, металлга ишлов бериш, оғир саноат, машинасозлик, енгил саноат каби кўпгина тармоқларга ажралиши; қишлоқ хўжалиги эса: ўсимликчилик, ғаллачилик, пахтачилик, чорвачилик, мева-сабзавотчилик каби, транспорт эса, темир йўл, авиация, автотранспорт, газ узатиш қувурлари ва шу жумладан, ниҳоят, бирламчи ижтимоий меҳнат тақсимоти ҳар бир корхонада алоҳида-алоҳида шаклланишига айтилади.

Иқтисодиётдаги таркибий қайта қуришлар ижтимоий меҳнат тақсимоти чуқурлашувида, янги тармоқлар ривожланиши туфайли алоҳида турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда мустақил тармоқларга айланишини ўзида акс эттиради.

Мустақиллик ҳамда барча хўжалик юритиш тизимининг бозор муносабатларига ўтиши миллий иқтисодиётнинг асосий бўғини ҳисобланувчи корхона ва тармоқларнинг мақомини сезиларли равишда ўзгаришига сабаб бўлди. Масалан, корхоналар эндиликда давлатга тегишли бўлган пайтларидагидан фарқли ўлароқ маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича фаолиятларини директива кўрсаткичлари асосида эмас, балки Ўзбекистон Республикаси «Корхоналар тўғрисида»ги ва «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунлар ва бозор талабларига асосан мустақил равишда юритмоқда. Улар ўзларига керак бўлган ишчи ва ходимлар сонини мустақил белгиламоқда, ишлаб чиқариш техникаси ва технологияси, тежамкорлик режимига риоя қилиш масалалари билан шуғулланмоқда, замонавий маркетинг ва менежментни йўлга қўймоқдалар, жорий ишлаб чиқаришни режалаштир-моқдалар ва ривожланишнинг зарурий прогнозларини амалга оширмоқдалар.

Корхона, аввало ишлаб чиқариш жамоаси, одамларнинг турли тарздаги фаолияти бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими юзага келади ҳамда маълум бир турмуш тарзи, маънавият ва ахлоқ меъёрлари шаклланади. Буларнинг барчаси хўжалик юритишнинг шакл ва усуллари кайта кўриб чиқиш, корхонанинг иқтисодиёт ривожланишидаги ўрни ва ролига янгича ёндашишни талаб қилади. Бугунги кунда аксари корхоналар акциядорлик жамиятлари, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари тузиш йўлидан бормоқда. Давлат корхоналарининг ва тармоқларнинг ташаббускорлиги, ижодий изланиш ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очиб, уларнинг ишлаб чиқариш вазифаларини режали иқтисодиёт давридаги каби назорат, лимит ва қаттиқ меъёрлар билан чеклаб қўяётгани йўқ. Яъни қонунда таъқиқлаб қўйилган ҳоллардан ташқари барча ҳолатларда мустақил хўжалик фаолиятини юритмоқдалар.

1.3. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида кичик бизнес субъектларининг ўрни

Кейинги йилларда мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, иқтисодиётнинг ушбу секторини ривожлантиришнинг зарур меъерий-қонунчилик ҳужжатлари қабул қилиниб, уларни самарали ошириш механизми шакллана бошлади ва уни давлат томонидан кенг миқёсда қўллаб-қувватлаш тизими вужудга келтирилди. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганларидек: «Биз кичик, ўрта ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда нафақат ҳал қилувчи мавқе эгаллаши, айни вақтда унинг аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айланишига эришмоғимиз лозим»¹.

---

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. –Т., Ўзбекистон, 1999.

Кичик бизнес ўзининг ташқи ўзгаришларга янада мосланувчанлиги, динамик тарзда ривожланиши, камхаржлиги, хусусан, катта миқдордаги молиявий маблағларни жалб қилмаслиги, бандлик даражасини таъминлаши ва тадбиркорлик иқлимини мустаҳкамлаши каби хусусиятларга эгаллиги билан муҳим аҳамият касб этади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, кичик бизнес субъектлари асосан мустақил хўжалик субъектлари бўлиб, улар йирик корхоналар сингари бирор-бир тармоқда ҳукмрон вазиятга эга бўлишмайди.

Уларнинг яна бир эътиборли томони шундаки, иқтисодиётнинг ушбу сектори доимо давлат томонидан қўллаб-қувватланади.

Юртбошимиз И.Каримов таъкидлаганларидек: «Кичик тадбиркорликнинг бозорни озиқ-овқат маҳсулотлари, кундалик эҳтиёж товарлари билан таъминлашдаги ролини, бозор конъюнктурасининг ўзгаришига тез мослашувчанлигини, янги иш жойларини яратишдаги аҳамиятини, шунингдек, унинг фан ва техниканинг янги ютуқларини тез ўзлаштиришини ҳисобга олган ҳолда мулкчиликнинг турли шаклларидаги кичик корхоналарга бутун чоралар билан ёрдам кўрсатиш зарурдир»¹.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан бошлаб ҳозирги кунга қадар ушбу соҳани ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир қатор фармонлари ва ҳукумат қарорлари мавжуд.

2008 йил ҳолатига кўра мамлакатимизда 400 мингтадан ортиқ кичик бизнес корхонаси фаолият кўрсатаётган бўлиб, бу соҳада 7,5 миллион киши иш билан банд бўлган кишиларнинг 76 фоиздан кўпроғи меҳнат қилмоқда. Ялпи ички маҳсулотни 48,2 фоизи ана шу корхоналар ҳиссасига тўғри келмоқда. Бу кўрсаткич 1999 йилда 29,1, 2000 йилда 31, 2005 йилда 38,2, 2007 йилда 45,5 фоизга тенг эди. (қarang 2-жадвал).

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: «Ўзбекистон», 1998. –Б.110.

Ўзбекистон иқтисодиётида кичик тадбиркорлик ривожланишининг асосий кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2000	2001	2002	2003	2005	2007	2008	2009	2010
1. Республика ЯИМида кичик тадбиркорликнинг улуши - жами	фоиз	31,0	33,8	34,6	35,5	38,2	45,7	48,2	50,1	52,5
Шу жумладан:										
- Кичик корхоналар ва микро-фирмалар	фоиз	13,1	14,8	15,7	16,4	21,5	19,2	29,5	31,2	32,7
- Хусусий тадбиркорлик	фоиз	17,9	19,0	18,9	18,5	17,5	18,3	18,7	19,1	21,2
2. Фаолият юритаётган юридик шахслар сони	Минг киши	149,3	177,7	236,4	229,6	268,6	392	374,3	391,8	600
3. Иқтисодиётда умумий банд бўлганлардан кичик тадбиркорликда банд бўлганлар сони	Минг киши	4462,7	4842,5	4994,1	5436,7	6679,0	7762,8	8024,1	8402,3	8639,3
4. Кичик тадбиркорликда бандларнинг умумий иқтисодиётдаги бандликдаги улуши.	Фоиз	49,6	52,3	53,5	56,7	65,5	72,3	72,7	74,2	74,3

МАНБА: Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон Республикасида фақат банд бўлган кишилар сони мезони бўйича, кичик бизнес фаолиятини аниқлаш амалиётидан фойдаланилади. Бу корхоналарни кичик бизнес субъектлари туркумига киритилиши ҳамда уларга давлат томонидан солиқ бўйича ва бошқа турли хил имтиёзларнинг тақдим этилиши учун қонунчилик билан ўрнатилган асосий ва ягона мезон сифатида татбиқ этилади (қаранг 3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистонда кичик бизнес субъектларини уларда банд бўлган кишилар сонига қараб таснифлаш

Субъектлар	Фаолият соҳаси	Кишилар сони
Микро-фирмалар	Ишлаб чиқариш тармоқлари	24 тагача
	Хизмат кўрсатиш ва ноишлаб чиқариш соҳасининг бошқа тармоқлари	12 тагача
	Улгуржи, чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳаси	6 тагача
Кичик корхона	Енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш, мебель саноати ва қурилиш материаллари саноати	120 тагача
	Машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш, қурилиш ҳамда бошқа саноат ишлаб чиқариш соҳалари	60 тагача
	Фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаси (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган бошқа соҳалар.	30 тагача

Умуман олганда мамлакатимизда кичик бизнеснинг ривожланишига алоҳида аҳамият берилаётганлиги ижтимоий-иқтисодий ривожланишда ушбу соҳанинг нақадар муҳим аҳамият касб этишидан далолат беради.

1.4. Фаннинг объекти, предмети, ўрганиш услублари

Тармоқ ва корхона иқтисодиёти фани «Иқтисодиёт назарияси» фани билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки «Иқтисодиёт назарияси» асослаб берган илмий тушунчалар, қонун-қоидалардан фойдаланиб ўз предметини

ўрганади. Чунки оқилона хўжалик юрителиш, кадрларни иқтисодий фикрлаш руҳида тарбиялашда буни аҳамияти ниҳоятда беқиёсдир ва иқтисодий назария барча иқтисодий фанларни ўрганишда пойдевор бўлиб хизмат қилади. У реал воқелик билан боғлиқ бўлиш баробарида давлатнинг иқтисодий сиёсатини, унинг кучли ва кучсиз томонларини, шунингдек, иқтисодий тараққиётга эришиш мумкин бўлган йўллари мос келувчи босқичларида акс эттиради.

Моддий ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолдаги реал иқтисодиёт мавжуд эмас. Моддий ишлаб чиқариш иқтисодиёт ривожланишининг асоси, хўжалик фаолиятининг бошланғич нуқтаси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Шу сабабли иқтисодиётни турли даражадаги – корхона, тармоқ ва бутун давлат миқёсидаги ҳолати ишлаб чиқаришнинг ютуқлари, жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг кенг маънода истеъмолга, ёки бошқача қилиб айтганда бозор талабига мос келиши билан тавсифланади ва олдиндан белгилаб берилади.

Мазкур фаннинг тадқиқот объектлари - бу тармоқлар ва корхоналар бўлиб, улар Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қатор қонунлар, фармонлар, қарорлар асосида фаолият юритадилар. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фаолиятнинг, моддий ишлаб чиқаришнинг жорий ва истиқболли ривожланиш стратегияси ҳамда мамлакат иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашнинг асосий оғирлиги айнан тармоқлар ва корхоналарга юклатилмоқда, бу ерда айниқса кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг янада ривожлантириш ҳам беқиёс аҳамият касб этмоқда.

Фаннинг предмети бозор муносабатлари шароитларида тармоқлар ва корхоналар фаолиятининг назарий ва амалий асосларини, тармоқлар ва корхоналар фаолиятида иқтисодий қонуниятларнинг намоён бўлишини, шунингдек, уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти самарадорлигини, ресурслардан оқилона фойдаланиш, рационал бошқарув,

инвестицион ва тадбиркорлик фаоллиги асосида ошириш йўллари аниқлаш билан ифодаланади.

Фаннинг ўрганиш усуллари - бу илмий мушоҳада, индукция, дедукция, статистик гуруҳлаш, тизимли таҳлил қилиш, илмий-мантиқий умумлаштириш ва абстракция усуллари ҳисобланади.

Фаннинг мақсади таълим олаётганларга амалий иқтисодий билимларни, шунингдек, мустақил фикрлаш ҳамда олинган ахборотлар ва мустақил ўрганиш ёрдамида тармоқ ва корхона иқтисодиёти муаммолари бўйича қарор қабул қилиш кўникмаларини сингдиришдир. Шу билан бирга мавжуд ресурслардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш ҳамда иқтисодий ўсиш тақозо этадиган шарт-шароитларни муваффақият билан яратиш учун иқтисодчи иқтисодий жараёнларнинг таҳлилин, сир-асрорларини яхши билиши, иқтисодий жиҳатдан тўғри хулосалар чиқара олиши ҳамда микро ва макро даражадаги таклифлар бериши керак.

Маълумки иқтисодиёт жамият ҳолатини, ишлаб чиқариш кучларидан самарали фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражасини, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишни, одамларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва ҳақозоларни акс эттиради. Тармоқ ва корхона иқтисодиёти, билимларнинг мустақил соҳаси ва иқтисодиёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади. Жамият учун зарур бўлган моддий бойликлардан ташқари миллий даромаднинг ҳам асосий қисми айнан корхоналарда ва тармоқларда ишлаб чиқарилиши сабабли тармоқлар ва корхоналар иқтисодиётининг ҳолатига албатта тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Тармоқлар ва корхоналар қанчалик яхши ва самарали ишласа, миллий иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳамда аҳолининг турмуш даражаси шунчалик юқори бўлади.

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши тармоқлар ва корхоналарнинг мустақил фаолият

кўрсатишларига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга кадрларга, уларнинг билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўйилмоқда. Бир томондан фан-техника тараққиёти, иккинчи томондан эса бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида ишчи кучи бозорида фақатгина замонавий тармоқлар ва корхоналар иқтисодиётини яхши билувчи, унинг барча хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишни тўғри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бозор иқтисодиёти автоматик равишда муваффақият ва тўқинликни таъминлаб беради, давлат эса барча корхоналар ва тармоқлар фаолиятига умуман аралашмайди, деб ўйлаш мутлақо хатодир. Давлат иқтисодиётнинг асосий ислохотчиси бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолади. Иқтисодий тафаккур тарихидан биринчи марта давлатнинг иқтисодиётдаги ролини чеклаш ва уни тартиблашда бозор механизmidан фойдаланиш масаласи А.Смит томонидан илмий асосда кўриб чиқилган. Унинг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш ҳақида» (1776 йил) деган китобида бозор усуллари орқали иқтисодиётнинг ўз-ўзини тартибга солишининг зарурлиги таъкидлаб ўтилган. А.Смитнинг «Тинч қўйиш» назарияси, 1929-33 йилларда бозор иқтисодиётига асосланган деярли барча мамлакатларни қамраб олган иқтисодий инқироз даврида танқидга учради. Иқтисодий таназзул ва оммавий ишсизлик давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувини кучайтиришни тақозо қилди.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ролини ошириш зарурияти Джон М. Кейнснинг «Иш билан бандлик, процент ва пулнинг умумий назариялари» номли китобида ўз аксини топди (1936). Бу китобда муаллиф давлат фискал (хазинавий) ва кредитли тартибга солиш воситаларидан фойдаланиб, жамиятнинг ялпи талабини рағбатлантиришни ва аҳолини иш билан бандлигини таъминлаши зарурлигини исботлаб беради.

Давлатни иқтисодиётда қатнашуви даражаси ҳар хил мамлакатларда турлича. Айрим ғарб мамлакатларида Франция, Италия, Германия, Нидерландия, Японияда давлатнинг иқтисодиётда қатнашуви ва мавқеи баланд.

Осиё ва Лотин Америка мамлакатларида ҳам давлатнинг роли фаоллашмоқда давлат тузилиши умум жаҳон иқтисодий интеграцияда, тарихий ривожланиш шароитлари бу мамлакатларда давлат қатнашувини анъанавий ҳол деб биладилар.

Бу мамлакатлар иқтисодий муносабатларда энг муҳими давлат бош қатнашувчи ва бош идора этувчи ва бозор муносабатларидаги бўлаётган ўзгаришларга жавобгардир.

АҚШ, Канада каби мамлакатларда давлатнинг роли юқорида қайд этилган мамлакатларга қараганда камроқ сезилади ва фарқ қилади.

Ва ниҳоят давлатнинг идора қилиш роли принципиял даражада, маъмурий ва режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтган ва ўтаётган давлатларда ғоят муҳимдир, чунки бу давлатларда давлат мулкчилиги умумий қамровли ҳарактерга эга бўлиб кўп укладли хилма-хил ва тенг ҳуқуқли барча мулкчилик шаклларига эга.

Иқтисодиётни давлат томонидан идора этиладиган объектлар «тармоқлар, регионлар, сфералар ҳамда вазият, ҳодиса ва жамиятни интилиши иқтисодий ҳаёти, ҳар хил қийинчиликлар ва муаммолар пайдо бўлиши мумкин бўлган ва ўз ўзидан ҳал бўлиб кетмайдиган доиралардир. Бу муаммоларни ўз вақтида ҳал этиш жамиятда ижтимоий барқарорликни сақлаб туришга имкон беради.

Ўз-ўзидан маълумки, давлат идора қилиши лозим бўлган сабабларни хилма-хиллиги идора этилиши лозим бўлган объектларни ҳам кўплаб пайдо бўлишига олиб келади.

Улар ичида энг асосийлари:

- иқтисодий цикл ва унинг айрим фазалари;

- бозорнинг сектор, тармоқ ва регионал таркиби;
- капитал жамғариш шартлари, бандлик;
- пул муомиласи;
- тўлов баланси;
- баҳолар;
- илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари;
- рақобат шартлари;
- ижтимоий муносабатлар, иш берувчи ва ишчилар ўртасидаги муносабатлар, ишга ёллаш, ижтимоий таъминот;
- кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш;
- атроф мухитни муҳофаза этиш;
- ташқи иқтисодий алоқалар.

Шубҳасиз шу доираларда давлат қатнашуви даражаси турлича, айрим йўналишлар макроиқтисодиётга тааллуқли, бошқалари эса айрим иқтисодий субъектларни ўзаро муносабатини ўз ичига олади, (масалан рақобат) учинчиси эса ижтимоий муносабатларни ўз ичига олади.

Юқорида келтирилган объектлар ҳарактеристикаси иқтисодий адабиётда қуйидагича таърифланади.

Масалан иқтисодиётни циклик ривожланишини нохуш оқибатларга хавфли ҳодисалар - товар захираларини кўп бўлиб кетиши, импортни ўсиб бориши, тўлов балансини ёмонлашуви, ишчи кучига талабни таклифдан ортиб кетиши, иш ҳақини асоссиз ўсиб кетиши, баҳолар ўсиши каби ҳодисаларнинг олдини олиш зарурлиги, аниқ давлат сиёсатини белгилаб олиб амалга оширишни талаб қилади.

Бозорни тармоқ ва регионал таркибини идора этиш ҳам молиявий стимуляр ёрдамида амалга оширилади.

Устивор ривожланиш тармоқларига молиявий қўллаб қувватлаш, кризисдан чиқариш ва янги тармоқларни ривожлантириш ҳам давлат қатнашувини талаб қилади.

Капитални жамғариш ҳам давлат томонидан идора этишни талаб қила-ди. Давлат капитал жамғаришга манфаатдор, чунки капитални жамғариш бозор иқтисодиётида хўжалик фаолиятини бош мақсади ҳисобланади. Аҳолининг бандлигини идора этишни ҳам давлат қатнашувисиз амалга ошириб бўлмайди.

Ишчи кучини талаб ва таклиф мувозанати иқтисодиётни малакали кадрларга бўлган талабини қондириш мақсадларига ҳамда уларга берилаётган иш ҳақи ишлашга ундаш мақсадларида бўлиши керак.

Иқтисодиётни идора этиш шакллари ва услублари асосан икки йўналишда маъмурий ва иқтисодий йўллар билан амалга оширилади.

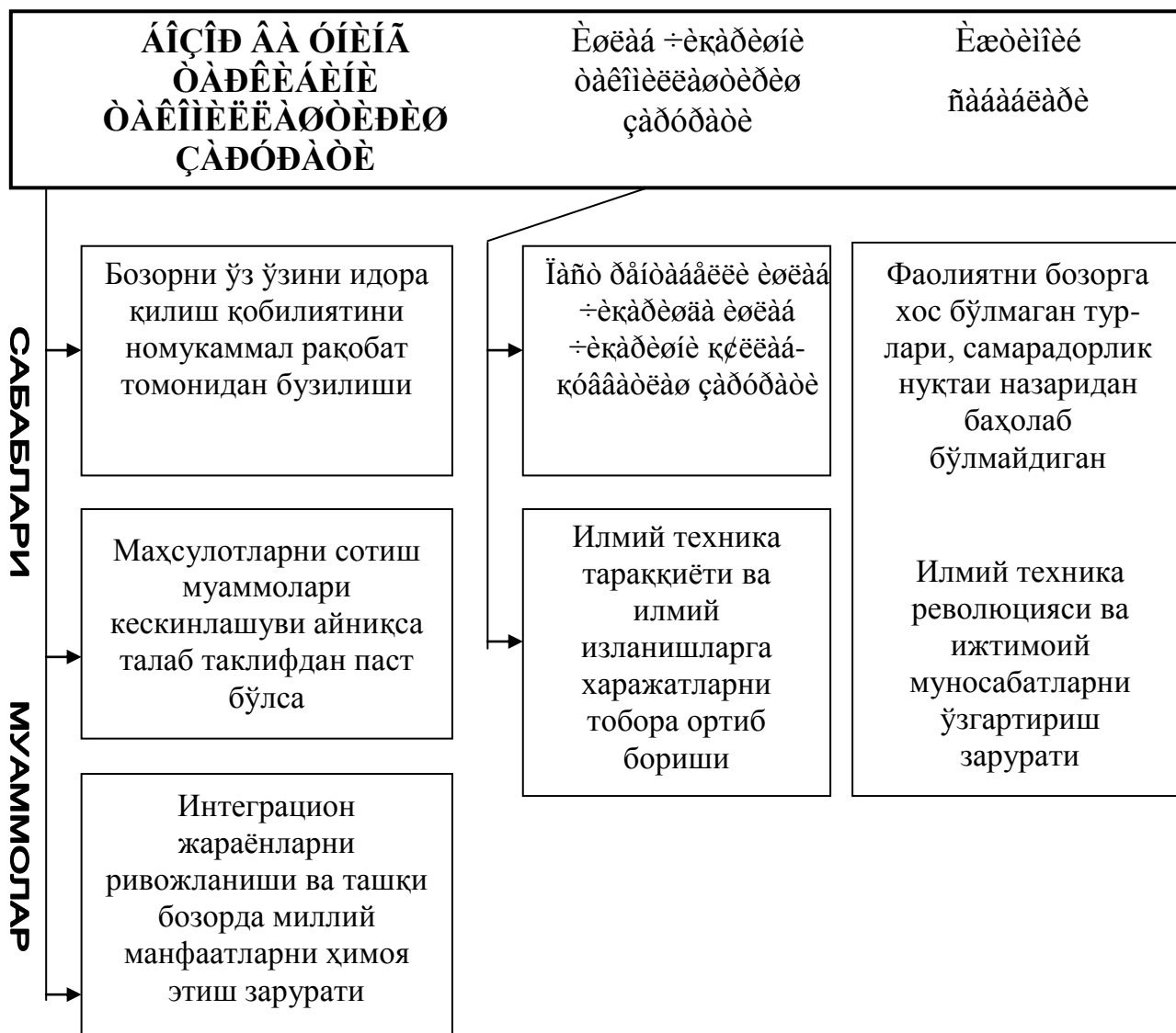
Ундан ташқари давлат томонидан билвосита услублар қўлланиладики улар тизими 1-чизмада келтирилган.

Маъмурий таъсирда рухсат, тақиқлаш, мажбурлаш билан иш юритилса иқтисодий услубда, бюджет орқали ва пул кредит сиёсати орқали таъсир этилади.

Шундай қилиб бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида асосий эътибор давлат бошқарувида корхона ва тармоқларни ривожлантириш сферасига кўчирилди.

Бундан асосий мақсад корхона ва тармоқларни ишини янги шароитга мослаштириш жонлантириш тадбиркорликни ривожлантириш ва истеъмол товарларни кўплаб ишлаб чиқариш мамлакат аҳолисини таъминлашда кескин ўзгаришлар қилиб инсон учун муносиб турмуш тарзини барпо этишдек муҳим вазифа ётади.

ДАВЛАТНИНГ БЕВОСИТА ИҚТИСОДИЁТГА
ТАЪСИРИ

Мазкур курснинг маъруза мавзулари тингловчиларда Республика ҳукуматининг иқтисодиётни бошқаришда қўллаётган тадбирлари билан таништириб корхона ва тармоқлар тушунчасини кенг очиб беради ҳамда корхона ва тармоқларда руй бераётган муҳим ташкилий таркибий ўзгаришлар, бошқариш тизимидаги ислоҳотлар менежмент фаолияти

асослари бизнес-режа тузиш корхонанинг молиявий аҳамиятга эга ташкилий муаммолари меҳнат муносабатлари, ҳақ тўлаш, харажатларни камайтириш йўллари ва корхона фаолиятида ташқи иқтисодиётга алоқаларини ривожлантириш зарурати, бу соҳада давлатнинг устивор сиёсати ҳақида тушунча берилади.

Асосий таянч тушунчалар

Бозор, бозор иқтисодиёти муносабатлари, ишлаб чиқариш, Ишлаб чиқариш муносабатлари, Корхона, Корхоналар фаолиятдан асосий мақсад, Корхоналарнинг вазифалари, Тармоқ тушунчаси, Ўзбекистон иқтисодиётидаги асосий иқтисодий жараёнлар.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон миллий иқтисодиёти ижтимоий меҳнат тақсимоли натижасида юзага келган умум иқтисодий қонун ва қонуниятлар асосида ривожланиб бормоқда. Бугунги кунда иқтисодиётимиз бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлидан бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётнинг муҳим субъекти корхона иқтисодиётнинг бирламчи бўғини бўлиб, инсон ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган моддий бойликларни ишлаб чиқаришда бевосита қатнашади. Республикада маълум турда маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқлар ҳам фаолият кўрсатмоқда, мустақилликдан кейин бир қанча ўзак ва янги тармоқларга асос солинди.

Ўзбекистонда нисбатан қисқа даврда илм талаб соҳаларидан бири бўлган автомобилсозлик учун бутловчи маҳсулотларни маҳаллий хомашё асосида ишлаб чиқарувчи корхоналар ташкил этиш ва ривожлантириш жадал суръатларда олиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий иқтисодиёт тушунчаси, корхоналар ва тармоқларнинг мамлакат халқ хўжалиги мажмуасидаги роли.
2. Саноат корхоналарига хос бўлган белгилар.

3. Корхоналарнинг вазифалари, белгилари ва кичик бизнес субъектларининг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги қонуни ва унинг мазмуни.
5. Тармоқ ва корхона иқтисодиёти фани ўрганадиган муаммоларни изоҳлаб беринг.
6. Корхона Низоми нимани англатади?
7. Тармоқлар ва корхоналар иқтисодиёти назарияси фани бошқа фанлар билан қандай алоқада бўлади?
8. Иқтисодиётга давлат томонидан аралашининг сабабларини айтиб беринг.
9. Давлат иқтисодиётни тартиблашда қандай воситаларни қўллайди.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонуни ва унинг мазмуни.

II-ÁÍÁ. ÐÀÑÏÓÁËËÈÀ ÈÐÒËÑÏÄË, ÒËËËËË ÒÀÐÏÏÐ ÒÓÐÈ-ËËØÈ ÁÀ ÓÑÒÓÁÏÐ (ÁÀÇÀÁËË) ÒÀÐÏÏÐÄÏË ÐËÁËË-ËÁÍÒËÐÈ - ;ÇÁÁËËÑÒÏÏ ÈÐÒËÑÏÄËÈ ÌÓÑÒÀ-ÐËËËËËËËËËË ÆÑÏËÈÈ ØÀÐÒËËÈÐ

2.1. Республика иқтисодиётини тармоқ тузилиши ва устувор тармоқлар

Маълумки, марказлашган бошқарув тизимида муайян мамлакат иқтисодиёти «Халқ хўжалиги» ибораси билан ифодаланар эди. Бундай ёндашувда мамлакат иқтисодиёти икки соҳага, яъни:

- ишлаб чиқариш;
- ноишлаб чиқариш соҳаларига бўлинган халқ хўжалиги

тармоқлари таснифига асосланар эди.

Ишлаб чиқариш соҳаси:

- саноат;
- қишлоқ хўжалиги;
- ўрмон хўжалиги;
- қурилиш;
- юк транспорти;
- ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа;
- моддий техника таъминоти;
- савдо ва тайёрлов ташкилотлари;
- умумовқатланиш корхоналари;
- бошқа ҳар хил ишлаб чиқариш фаолиятлари;

Ноишлаб чиқариш соҳасига:

- уй-жой коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш;
- соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва социал таъминот;
- халқ таълими;
- маданият ва санъат;

- молия, кредит ва давлат суғуртаси;
- бошқариш;
- мудофаа;
- хар хил ноишлаб чиқариш фаолиятлари.

Халқ хўжалигини бу тартибда гуруҳлаш иқтисодиётни маъмурий буйруқ билан бошқариш шароитида вужудга келган бўлиб, хаддан ташқари марказлашган режалаштириш услубига асосланган эди. Бундай тасниф бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера олмайди. Чунки унга асосланиб:

- ноишлаб чиқариш тармоқларида яратилган ижтимоий қийматни аниқлаш;
- тармоқларни мулк шакллариغا ажратиб ўрганиш;
- тадбиркорликнинг янги структурасига оид кўпгина кўрсаткичларни аниқлаш имконияти бўлмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида – халқ хўжалигининг икки соҳасидаги чегара йўқолади, янги турли туман мулкый тизим вужудга келади. Бозор иқтисодиёти учун хизмат қилувчи бозор инфраструктураси ривожланиб жамият иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

1. Тармоқлар шаклланиши.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1993 йилда қабул қилинган МХТнинг 3-таҳририда миллий иқтисодиёт икки қисмга ажратилган:

1. Ички иқтисодиёт;
2. Қолган дунё (ташқи дунё).

Ички иқтисодиёт 5 секторга ажратилган:

1. Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналари (номолиявий корхоналар);
2. Молия ташкилотлари;
3. Давлат ташкилотлари;
4. Уй хўжалигига хизмат кўрсатувчи ижтимоий ташкилотлар;
5. Уй хўжалиги.

Миллий иқтисодиётнинг иккинчи қисми қолган дунё (ташқи дунё) секторига ташқи иқтисодий алоқалар киради. Бунга асосан чет давлатлар ва мамлакат институционал бирликлар (резидентлари) ўртасидаги муаммоларни ҳисобга олиш учун хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш жараёни; товар ресурслари, хизмат кўрсатишда ишлаб чиқариш ва истеъмол ўртасидаги мутаносибликни тавсифлаш мақсадида МСТда институционал бирликлар тармоқлар таснифининг халқаро стандарти (ТТХС)га биноан қуйидаги тўрт гуруҳга бўлинади:

- бўлимлар (жами 17 та бўлим);
- бўлимчалар (жами 20 та блок);
- тармоқлар туркумлари (жами 169 та фаолият тури);
- тармоқлар туркумлари (жами 292 та синф).

Бундай гуруҳлаш тармоқлар бўйича товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш жараёнидаги оқимларни таҳлил қилишда қўл келади.

Макроиқтисодиётни секторларга бўлиб ўрганиш бозор муносабатларини тартибга солиш учун зарур бўлган макроиқтисодий кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишда, макроиқтисодий таҳлилни амалга ошириш ва макроиқтисодий қонуниятларини аниқлашда, макроиқтисодиётни бошқариш учун зарур бўлган тегишли тавсияларни тайёрлашда катта аҳамият касб этади.

Булардан ташқари БМТнинг 1993 йилда қабул қилинган МСТда бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда ягона иқтисодиётни икки соҳага ажратиш тавсия қилинади, яъни:

а) товар ишлаб чиқариш соҳаси – бунда буюм, газ, сув ва энергия шаклида маҳсулотлар ишлаб чиқаришда, ишлаб чиқариш хизматлари кўрсатилади. Бу соҳага саноат, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, қурилиш тармоқлари киритилади;

б) Хизмат кўрсатиш соҳаси – бунга хизмат кўрсатиш билан шуғулланадиган тармоқлар киритилган.

Хозирги пайтда Ўзбекистон Республикаси статистика хизмати ЯИМ, бандлик, меҳнат ҳақи ва бошқа кўрсаткичларни соҳа ва тармоқлар бўйича ҳисоблайди ва эълон қилади.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилиши:

1. Ижтимоий тузилиш;
2. Тармоқ тузилиши;
3. Такрор ишлаб чиқариш тузилиши;
4. Ҳудудий тузилиш.

Биз бу ўқув қўлланмада асосан тармоқ тузилиши ва ишлаб чиқариш тузилиши ҳақида тўхталиб ўтамыз.

Иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши бу турли тармоқлар ўртасидаги ўзаро нисбатдир, яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва алоқа ўртасида ёки қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар ўртасидаги, моддий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи тармоқлар ва ҳаказолар ўртасидаги нисбатдир. Тармоқ тузилиши миллий иқтисодиётнинг ривожланиш даражасини ифодалайдиган муҳим кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Юксак ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатувчи соҳаларнинг ҳиссаси юқори, қайта ишловчи тармоқларнинг ҳиссаси эса қазиб олувчи тармоқлардан устун бўлган иқтисодиёт тузилишига хосдир.

У меҳнат ва капиталнинг юқори даражада унумдорлигидан, табиий ресурслардан оқилона фойдаланганлигидан ва пировард натижада аҳолини турмуш даражаси юқорилигидан далолат беради.

Шундай қилиб иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришлар, тармоқларнинг вужудга келиши, турли инфраструктураларни яратилиши – бунга инвестициялар қилиш, сармояларни жалб этиш, бунинг учун

тегишли инвестицион муҳит ва инвесторлар учун кафолатлар яратиш-иктисодий ўсишда муҳим омил ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ўзининг ривожланишининг муҳим босқичида турибди. Бу босқич янги ижтимоий тузимни барпо этиш босқичи бўлиб, унинг ривожланиши мамлакат иқтисодий салоҳиятига боғлиқ.

Ўзбекистонда ҳозирги кунда 29 млн. аҳоли яшаб ҳудуди - 448,9 минг кв.км.ни ташкил этади. Майдони жиҳатидан Ўзбекистон Австрия, Буюк Британия, Белгия, Дания, Швейцария давлатлари ҳудудини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан йириклик қилади. Марказий Осиё давлатлари ўртасида Ўзбекистон аҳолиси энг кўп ва тез суръатлар билан ўсаётган республика ҳисобланади. Қозоғистонда 18,0 млн. аҳоли яшаса, Қирғизистонда 5,2 млн., Туркманистонда 6,7 млн. ва Тожикистонда 6,9 млн. кишини ташкил этади.

Ундан ташқари моддий технология нуқтаи назаридан Ўзбекистон жадал суръатлар билан иқтисодиётини ривожлантираётган ва кўп маҳсулотлар билан ўзини-ўзи таъминлай оладиган мамлакатдир.

Бу борада Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов жуда кўп ишбилармон доиралари вакиллари учун ўтказилган қатор брифинларда сўзлаган нутқларида Ўзбекистонни халқаро обрў эътибори тобора ўсиб бораётгани, мамлакатда сиёсий иқтисодий барқарорлик фуқоралар тинчлиги ва миллатлараро тотувлик таъминланганлиги ва ниҳоят, бой, ноёб табиий ва минерал хом-ашё ресурсларига бойлиги уларни кўплари ҳали ишлаб чиқаришга жалб этилмаганлигини таъкидлаб ўтганлар.

Масалан, ҳозирги кунда 50 дан ортиқ минерал ресурслари излаб топилган ва фойдаланилмоқда. Экспертларнинг баҳолашига кўра тахминан 3 триллион АҚШ доллари миқдорига тенг деб баҳоланган.

Кўпгина минерал хом ашё ресурсларини жойлашуви қатламларини қалинлиги, одатда очик ҳолда ер юзида ётгани сабабли жуда арзон кавлаб

олиш мумкинлиги ва қайта ишлаш иқтисодий жиҳатдан фойдали ва истиқболли ҳисобланади.

Ундан ташқари мамлакатимиз пахта етиштириш бўйича жаҳонда бешинчи ўринда, уни экспорт қилиш бўйича иккинчи ўринда, олтин қазиб чиқариш бўйича еттинчи ўринда, топилган захиралари бўйича эса дунёда тўртинчи ўринни эгаллаб турибди.

Мис кумуш кўрғошин рух вольфрам ва баъзи бошқа фойдали қазилмалар бўйича ҳам дунёда етакчи ўринларни эгаллайди.

Республикада қудратли энергетика базаси мавжуд катта миқдорда газ ва нефть захиралари топилган Ўзбекистон ривожланган, кўп тармоқли қишлоқ хўжалигига эга бўлиб ҳар йили 1,5 млн. тонна пахта толаси 5 млн. тонна мева сабзавот ва яна ипак, жун, қоракўл терисидан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқармоқда.

Ижтимоий ислохотларни моддий базаси сифатида, Ўзбекистон иқтисодиёти мураккаб тармоқлар комплекси билан ифодаланади ва бу тармоқлар орасида саноат муҳим роль ўйнайди.

Саноат моддий ишлаб чиқаришнинг етакчи соҳаси ҳисобланиб уни ривожланганлиги даражасига қараб ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлиги ҳақида тасаввур пайдо бўлади.

Мустақиллик йилларида республикада саноатида жуда катта таркибий ўзгаришлар амалга оширилди. Юзлаб янги йирик ва ўрта корхоналар ташкил этилди, ишлаб чиқариш қувватлари қайтадан таъмирланмоқда. Натижада саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми йилдан-йилга ўсиб бормоқда. 1993 йилдан бошлаб, саноат ишлаб чиқаришида ижобий натижалар кўрина бошлади.

Буни қуйида келтирилган маълумотлардан ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистонда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиши,

(аввалги йилга нисбатан фоиз ҳисобида)¹

	1991	1993	1996	1997	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат															
ишлаб	101,5	103,6	105,0	106,5	105,8	106,4	108,1	108,4	109,4	107,3	110,8	112,1	112,7	109,0	108,3
чиқариш															
ҳажми															

Саноатнинг ривожланиши ва унинг тармоқ таркиби мамлакатнинг индустриализация даража иқтисодиётининг самарадорлигини, экспорт ва импортнинг таркибини белгилаб беради, ижтимоий-иқтисодий ва стратегик мақсадларни амалга ошириш ва аҳоли турмуш даражасини ўстириб боришга имконият яратади.

Шу билан бирга, саноатнинг ривожланиши иқтисодий ислохотларнинг стратегик мақсадларидан бири республикамизни ривожланган давлатга айлантириш, таркибий қайта қуришни амалга оширишни, пировард маҳсулотлар бўйича экспорт салоҳиятини кенгайтиришни, экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни кучайтириш каби талабларга ҳам жавоб беради.

Республика саноат тармоғи таркибининг ўзига хос хусусиятларидан бири, унда енгил ва озиқ-овқат саноати маҳсулотлари ҳиссасининг юқори даражада эканлигидир. Шу билан бирга, кейинги йилларда оғир саноат, айниқса, рангли металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатлари маҳсулотлари ҳиссасининг аста-секин ўсиш суръатлари яққол намоён бўлмоқда.

Мустақиллик йилларида республика саноатида юксак технологияга асосланган ва истиқболли тармоқларнинг, яъни машинасозлик, ёқилғи-энергетика, кимё ва енгил саноат кабиларнинг ҳиссаси ортиб борди.

¹ “Ўзбекистон мустақиллик йилларида”. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996. 53 б. ҳамда Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, ва Ўздавлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг тармоқ тузилишини ўзгартиришда янги нефть конлари, Мингбулоқ ва Кўкдумалоқ конларининг ишга туширилиши, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг қурилиши, Янги Ангрен ва Талимаржон ГРЭСлари қурилишининг жадаллаштирилиши, металлургия ишлаб чиқарилишининг кўпайтирилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Республикамиз учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноатининг вужудга келтирилиши натижасида «Автотранспорт ишлаб чиқарувчилар халқаро ташкилоти»нинг 33-тўлақонли аъзоси сифатида қабул қилинди.

Ўзбекистонда саноат маҳсулотлари таркибий тузилишида ҳам маълум ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Ёқилғи-энергетика, кимё ва нефть кимё саноати, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг улуши ортиб бормоқда (5-жадвал).

Айни вақтда қишлоқ хўжалик тармоқлари ҳам муҳим роль ўйнайдикки у ҳам ишлаб чиқариш кучларига катта таъсир қилади ва саноатни хом ашё ва аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлайди.

Юқорида баён қилинган фикрлардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, бирор бир маҳсулотни ишлаб чиқариш мустақил ишлаб чиқариш қатор бир хилдаги корхоналар пайдо бўлиб алоҳида маҳсулотларни махсус тайёрловчи корхоналар мавжуд бўлса тармоқ пайдо бўлади.

Саноат тармоғи деб қайси вазирликка буйсунишдан ёки мулкчилик шаклидан катъий назар бир хил истеъмол товарлар, маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи ёки функционал аҳамиятга эга - хўжалик фаолияти юритувчи корхоналар жамламасига айтилади.

**Ўзбекистон Республикаси саноатининг таркибий тузилиши,
(1991-2007 йиллар, фоиз)**

Кўрсаткичлар	1991	1994	1995	1996	1997	1998	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат-жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жамладан:																
Электроэнергетика	4,3	9,2	15,1	14,4	9,2	8,5	9,5	8,0	7,6	10,8	10,9	10,0	9,4	8,6	8,8	8,4
Ёқилғи	2,0	6,6	12,4	11,8	13,3	13,3	16,7	12,9	12,2	13,3	16,3	17,1	18,0	20,1	20,5	19,2
Қора металлургия	0,4	0,7	0,8	1,0	1,0	0,9	1,4	1,4	1,3	2,6	2,3	2,3	2,4	2,9	2,4	2,4
Рангли металлургия	10,0	7,0	10,2	11,4	11,4	10,9	11,3	10,7	10,8	15,3	16,9	18,6	15,8	12,6	11,6	11,3
Кимё ва нефткимё	5,2	5,3	5,3	5,8	4,4	5,2	5,9	5,3	6,0	5,6	5,2	4,9	4,8	4,9	4,8	5,1
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	11,1	12,8	8,2	10,8	13,2	13,1	9,0	10,5	10,0	12,0	12,9	13,7	15,0	16,2	16,4	16,2
Ўрмон, ёғочни қайта ишлаш	0,5	0,6	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	1,4	1,4	1,0	0,9	0,8	0,9	0,8	1,1	1,1
Қурилиш материаллари	4,1	5,9	4,9	4,9	4,5	4,2	4,6	5,3	5,2	4,1	3,9	4,0	5,3	4,9	5,0	5,0
Енгил саноат	41,1	24,5	19,9	20,0	19,8	19,2	20,1	20,5	20,4	19,4	16,9	14,8	14,1	12,9	12,3	13,4
Озиқ-овқат	10,6	13,9	7,2	7,8	12,1	12,6	11,8	13,9	15,0	9,6	8,4	8,7	9,0	10,6	11,5	12,6
Бошқа тармоқлар	4,6	4,6	4,6	4,6	10,2	11,2	9,6	10,1	10,1	6,3	5,4	5,1	5,3	5,4	5,6	5,3

МАНБА: Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги. 1994-йиллик статистик тўплам. Т., 1995. 36-бет.; Ўзбекистон Республикасининг 1996 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қисқача статистик тўплам. Т., 1997. 51-бет.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан в 1998 году. Статсборник, с.29. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2000 год. Статсборник. Т., 2001. с.31. ҳамда Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил статистик ахборотномаси. Т., 2005. 22-бет. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2005 йил. Т., 2006. 70 бет. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил статистик ахборотномаси. Т., 2007. 19 бет, Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси. –Т., 2008. 18-бет, Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил статистик ахборотномаси. –Т., 2011. 18-бет маълумотлари асосида ишлаб чиқилди.

Саноатни кўпчилик тармоқлари таркибига ишлаб чиқаришни айрим турлари юқорида келтирилган белгиларга жавоб берадиган ҳолда бўлса ҳам хали тармоқ даражасига кўтарилмаган ишлаб чиқариш корхоналари жуда кўп ҳозирги кунда 350 дан ортиқ тармоқ ва ишлаб чиқариш турлари мавжуддир.

Саноат таркиби деб биз айрим тармоқларнинг сон нисбати ва уларни ўзаро боғлиқлик шакллари тушунамиз, тармоқ таркиби эса мустақил тармоқлар сони, саноатнинг умумий маҳсулот ҳажмида А груҳи билан Б груҳининг ўзаро нисбати, қазиб олувчи ва қайта ишловчи тармоқлар нисбати, халқ хўжалигида илмий техника тараққиётини таъминловчи тармоқлар салмоғи, халқ истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг салмоғи хом-ашё машина ва ускуналар ишлаб чиқарувчи тармоқлар нисбатига айтилади.

Ўзбекистон иқтисодиётида келажакда ҳам саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоғи кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни негизи бўлиб қолаверади. Тармоқлар таркибини режалаштириш ва ҳисоб-китоб қилиш учун амалда ҳар бир тармоқнинг умумий маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмидаги салмоғини (ялпи, шартли - соф ва соф маҳсулотда) топиш билан аниқланади.

Ундан ташқари асосий фондларнинг умумий ҳажмида тармоқ асосий фондлар салмоғи билан ва мазкур тармоқда ишловчилар сонига қараб белгиланади.

Мамлакат саноатининг таркиби кўп омиллар таъсири остида шаклланади ва улардан энг асосийлари:

- Илмий техника тараққиёти;
- Умуман саноат ва унинг айрим тармоқларини режалаштири-лаётган суръатлари;
- Ишлаб чиқаришни концентрациялаш, ихтисослаштириш, коопера-циялаш ва мураккаблаштириш (комбинирование);

- Меҳнаткашларни моддий фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш;

- Саноатни ривожланишида ижтимоий тарихий шароитлар;

- Мамлакатнинг хом ашё ресурслари;

- Халқаро меҳнат тақсимоти;

- Жаҳон бозорида Ўзбекистоннинг мавқеини мустаҳкамлаш.

Шундай қилиб, Ўзбекистон саноатининг тармоқ таркибида мамлакатнинг индустриал ривожланишини даражаси ва иқтисодий мустақил янги саноатни техник томонидан жиҳозланганлиги, халқ хўжалигида бу тармоқнинг етакчи роли ўз аксини топади.

Саноатнинг тармоқ таркибини такомиллашгани пировард натижада саноат ишлаб чиқариш самарадорлигини белгилайди.

Саноатнинг тармоқ таркибининг такомиллашгани айрим тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни илмий техника тараққиёти эришган ютуқлардан энг самарали фойдаланаётганлиги, меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг ташкил этишда замонавий шакл ва услубларни, моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланилаётганлиги билан белгиланади.

Хўжалик қурилишининг ҳар бир босқичида саноат ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркибини ўзгартириш асосий вазифаларни ҳал этиш халқ хўжалиги ривожланишнинг олдига қўйган масалаларига қараб амалга оширилади. Ҳозирги замонда Ўзбекистон иқтисодининг тармоқ тузилишида катта таркибий ўзгаришлар рўй бермоқда янгидан янги тармоқлар авж олдирилиб уларни мамлакат ҳудудида жойлашуви, таркиби, аҳамияти иқтисодиётда катта роль ўйнамоқда, янгидан-янги қўшма корхоналар чет эл инвестициялар асосида ишлаётган йирик саноат, машинасозлик, қазиб олувчи, тармоқлар устивор суръатлар билан ривожлантирилмоқда.

Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Кейинги йилларда Ўзбекистонда ҳам ундирма саноат ҳам қайта ишловчи саноат тармоқлари

жадал суратлар билан ривожланмоқда масалан, нефть казиб олувчи, уни қайта ишловчи автомобилсозлик ва уни бутловчи корхоналар, олтин ва камъёб металллар казиб олиш ва уни қайта ишлаш каби кўп мисолларни келтириш мумкин.

Ҳозирги кунда иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришлар ва иқтисодий ўсишни таъминлайдиган иқтисодий шарт шароитлар яратилмоқда. Чет эл сармоядорларни ҳуқуқлари ва манфаатларини кафолатлайдиган иқтисодий ва молиявий хавф хатардангина эмас балки сиёсий хавф хатардан ҳам ҳимоя қилишнинг ишончли кафолатларини таъминлаяпмиз. Бу эса Ўзбекистонни жаҳон сармояси, хорижий тадбиркорлар қизиқиб қараётган мамлакатлар қаторига олиб чиқди.

Келажакда янгидан янги тармоқлар барпо этишга асос бўла оладиган манбаларимиз кўп.

Масалан, маъдан хомашийесини юздан кўп турини ўз ичига оладиган 2700 кон ва истиқболли майдонлар мавжуд бўлиб улардан фақат 60 тасидан ортиғи халқ хўжалигида фойдаланилмоқда, 900 дан ортиқ кон разведка қилинган, уларда тасдиқланган захиралар қиймати 970 млрд. АҚШ долларига тенг умумий маъдан хом ашё имкониятларини қиймати эса 3,3 триллион АҚШ долларига тенг.

Ҳар йили республика конлари қаъридан 5,5 млрд долларни фойдали қазилмалар олинмоқда янги захиралар улар ёнига кўшилиб 6–7 млрд. долларлик миқдорга етказилмоқда.

Ҳозирги вақтда республикада 40 дан ортиқ олтин кони разведка қилинган улардан 12 тасидан амалда фойдаланилмоқда.

Олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам калий тузи, фосфоритлар, каолин каби муҳим фойдали қазилмалар соҳасида Ўзбекистон тасдиқланган захиралар ва истиқболли маъдан конлари бўйича ва фақат МДҲ давлатларида балки дунёда ҳам етакчи ўринни эгаллайди.

Ундан ташқари Ўзбекистонда бир қатор нодир ва кам учрайдиган металллар - литий, рений, селен, теллур, осмий, скандий, кабиларни қазиб олиш ва қайта ишлаш учун ишончли хом ашё базасига эга.

Фосфорит ва калий тузлари заҳиралари бўйича 100 йилга етарли аниқланган майдонларга эга.

2011 йилда йилига 5 млн. тонна маҳсулот берувчи фосфорит комбинати, қурилиши ниҳоясига етказилди.

Келгусида ушбу имкониятларга қараб республикада истиқболли ва таркиб ташкил этувчи тармоқлар ривожланиши шубҳасиздир.

Республикада тез суръатлар билан ундирма тармоқлари, мавжуд бўлган тоғ металлургия нефть газ саноати қайта ишловчи тармоқлар билан комплекс равишда транспорт алоқа тармоқлари ривожланади.

Ўзбекистонни миллий фаҳри ҳисобланган пахтачилик, дон етиштириш мева сабзавотчилик чорвачилик тармоқларини ҳам тез суръатлар билан ривожлантириш кўзда тутилганлиги улар халқ хўжалигига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда.

Айтиб ўтиш керакки, меҳнатга лаёқатли аҳолининг 60% дан ортиғи ҳозир қишлоқ ҳудудларида яшаб келмоқда.

2010 йилда қишлоқ хўжалигида ЯИМ нинг 17,5 фоизи ишлаб чиқарилди.

Келажакда пахтачилик ва қайта ишлаш корхоналар маҳсулоти (экспорт учун) муҳим роль ўйнайди.

Ушбу омилларни ҳисобга олсак, - Ўзбекистон келажаги буюк давлат дейишимизга жуда мустаҳкам асос бўлиши мумкинлиги аниқ бўлади ва бу инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Мамлакатимизда устивор йўналишларни белгилаб олиш истиқболли тармоқларни ривожлантириш кўп жиҳатдан етук, билимдон, замонавий ўлчовлар билан фикр юритувчи кадрларга талаб тобора ортиб боришини тақоза этади.

Шунинг учун кенг фикрли, долзарб муаммоларни тўғри тасарруф этадиган иқтидорли иқтисодчиларга кенг фаолият истиқболлари очилмоқда ва келажакда Ўзбекистонни XXI асрда янги марраларга бошловчи кадрлар - магистрларга боғлиқ.

Бу ҳолатдан аниқ хулоса қилиш ва истиқболларни ўзи учун белгилаб олишни талабаларни ўзларига ҳавола этамиз.

2.2. Тармоқларни ривожлантириш таркибини такомиллаштириш иқтисодий самарадорлик гаровидир

Ривожланишда керакли мутаносибликка эришиш тўғри режалаш ва бошқарувни ташкил этишда тармоқларни классификациялаш муҳим аҳамият кашф этади.

Саноатда тармоқларни классификациялаш асосларида қуйидаги принциплар ётади.

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни иқтисодий моҳияти;

- Ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулотни ҳаракатланиш характери ишлатилаётган хом ашёни ва технологик жараёнларни бир хилиги ва технологик базани умумийлиги;

- Меҳнат предметига таъсир этиш характери ва шу кабилар.

Бунда энг муҳими - ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни иқтисодий маққеи ҳисобланади ва унга кўра барча саноат икки гуруҳга бўлинади - ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчи А гуруҳига, мансуб ва истеъмол предметлари етиштирувчи Б гуруҳга мансуб тармоқларга

Амалиётда саноат тармоқларини бирлаштирган йирик комплексларга битта ёки бир неча белгиларига қараб ажратилиш қўлланилади, маҳсулотни қай мақсадларда фойдаланиши ёки дастлабки хом ашёни умумийлиги ёки бир бирига яқин бўлган технология қўлланишига қараб. Яъни, классификаторга қараб саноатда халқ

хўжалигининг 16 йирик мажмуалари (комплекслари) алоҳида ажратилади.

Бунда -

1. Электроэнергетика - 7 та тармоқ
2. Ёқилги саноати - 16 та тармоқ
3. Қора металлургия - II —«-
4. Рангли металлургия - 36 —«-
5. Кимё ва нефткимё саноати - 32 —«-
6. Машинасозлик ва металга ишлов бериш - 136 —«-
7. Ўрмон ва ёғочга ишлов бериш-целлюлоза ва қоғоз саноати-19 —«-
8. Қурилиш материаллари саноати - 32 —«-
9. Ойна фарфор фаянс - 10 —«-
10. Енгил саноат - 48 —«-
11. Озиқ-овқат саноати - 34 —«-
12. Микробиология саноати - 7 —«-
13. Ун ёрма ва комбикорм - 2 —«-
14. Тиббиёт саноати - 3 —«-
15. Полиграфия саноати - I —«-
16. Бошка тармоқлар — 13 —«-

Меҳнат предметига таъсир кўрсатиш бўйича саноат тармоқлари икки гуруҳга **ундирма** ва **ишлов бериш** тармоқларига бўлинади.

Ўз-ўзидан маълум ундирма саноатига ер қаъридан ўрмонлар ва сув ҳавзаларидан хом ашё ва ёқилғи ундириб олувчи ва олинган хом ашёга ишлов берувчи тармоқларга ажратилади.

Ундан ташқари тармоқлар қайси вазирликка бўйсунушига қараб ҳам гуруҳларга бўлинади ва махсус вазирликлар таъсис этилган бўлади. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти бўлиб мунтазам равишда тармоқ таркибини такомиллаштиришга айтилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида саноат таркибини ўзгартиришда Б гуруҳидаги тармоқларни А гуруҳига нисбатан жадалроқ устивор

ривожлантириш талаб этилади, бу талаб қилинган мутаносиблик ва ижтимоий самарадорликни оширишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Саноатни тармоқ тузилиш таркибини янада такомиллаштиришнинг муҳим йўналишлари бу - "Б" гуруҳидаги тармоқларни, "А" гуруҳига нисбатан тезроқ суръатлар билан ривожлантириш;

- Техник тараққиётни таъминловчи тармоқларни халқ хўжалигида салмоғини ошириш - жумладан:

- Электр энергетика, кимё, машинасозлик каби тармоқларни;

- Ундирувчи ва қайта ишлов берувчи тармоқларнинг нисбатини қайта ишлов берувчи тармоқлар ҳисобига ўзгартириш;

- Ёқилғи саноати тармоқларини таркибини тубдан яхшилаш;

- Қора ва рангли металлургия саноати тармоғида тубдан сифат ўзгаришларини таъминлаш, машинасозлик ва металга ишлов бериш химия ва нефтехимия тармоқларида енгил ва озиқ-овқат саноатларида ҳам, текстил ва тўқимачилик саноати таркибида чуқур таркибий ўзгаришларни белгилайди.

Саноат тармоқлари таркибини такомиллаштиришнинг бош йўналишлари халқ хўжалигининг барча жабҳаларида техник тараққиётни таъминлашни устивор суръатлар билан ривожлантиришни талаб қилади.

Бундай тармоқлар қаторига биринчи навбатда электроэнергетика, машинасозлик, химия саноатини мисол қилсак бўлади.

Саноатга илмий техника тараққиётини жорий қилиш натижасида саноат маҳсулотини материал ҳажмликлиги пасайиб ундирма саноати корхоналари ҳудудий жиҳатдан оқилона жойлаштирилади, ишлаб чиқариш жараёнига ёки хомашё турлари жалб қилинади янги кимёвий усулда тайёрланган материаллар ишлатишга имкон туғилади.

Маълумки илгарилари Ўзбекистон собиқ Иттифоқнинг хом ашё базаси ҳисобланиб кўпгина саноат тармоқлари ва қишлоқ хўжаликда ҳам асосан хомашё етказиб берар эди.

Бунга ёрқин мисол мамлакатда етиштирилган пахта толасини 35 % четга чиқиб кетар ва ўзимизда ишлов берилгани ҳам ярим фабрикат ҳолида четга чиқариб юборилар эди.

Масалан пахтадан тола, толадан, ип-калава, калавадан мато, матодан газлама, газламадан эса кийим - кечак.

Бунда ҳар бир босқичда маҳсулотнинг қиймати орта бориб яратилган бойликни кўп қисми ўзга республикаларда қолиб кетар эди.

Кейинги йилларда бундай ҳолга тескари тенденция белгиланиб олинган ундирилган хом ашёни ўзимизда чуқур ишлов бериш ва қайта ишловчи корхоналар усули ортиб бормоқда.

Масалан Россияда 1996 йилда саноат ишлаб чиқаришда ундирма саноати - 25% қайта ишлов бериш корхоналари 75% ташкил этган, бизда эса буни акси эди.

Саноат таркибини оқилона ташкил этишни таҳлил қилиб хулосалар чиқарилади. Бу таҳлилда умумий саноат маҳсулоти таркибини ҳар бир тармоқ салмоғини белгилаш асосида амалга оширилади ялпи саноат маҳсулотига нисбатан фоиз ҳисобида.

Айрим ҳолларда тармоқ ишчилар сони ва асосий ишлаб чиқариш фондларнинг миқдори билан ҳам ўлчанади (тармоқлар бўйича).

Тармоқларни айрим турлари бўйича тармоқ ичидаги корхоналарни ҳам шунга ўхшаш ҳисоб-китоблар асосида салмоғи аниқланади.

Ўзаро тармоқлар боғланишини ва бир-бирига мутаносиблигини белгилашда моддий баланслар тузиш услуби билан ресурслари кўрсатилган ва тақсимланиш принциплари белгиланган усулда аниқланади.

Ўзаро боғланишларнинг жами йиғиндиси тармоқлараро балансда ўз аксини топади.

Бунда тармоқлараро баланс ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш орқали белгиланади.

2.3. Тармоқлараро баланс ва унинг аҳамияти

Тармоқлараро баланс тузиш бу услубий жиҳатдан жуда мураккаб ва кўп ҳажмли иш уни тузиш учун камида 6-8 йил талаб қилинади.

Тармоқлараро баланс шахмат тахтасига ўхшаш принципда тузилиб унда қайси тармоқ - қанча маҳсулот ишлаб чиқиши ва унинг ишлаб чиққан маҳсулоти бошқа тармоқлар томонидан қай даражада истеъмол қилинишини кўрсатади.

Биринчи марта америкалик иқтисодчи (келиб чиқиши россиялик бўлган) В.Леонтьев АҚШ иқтисодиёти таркибини характерловчи баланс жадвали ишлаб чиқади. Тармоқлараро баланс 4 квадрантдан иборат бўлиб, биринчи квадрантда (I) маҳсулот ишлаб чиқариш учун материал ҳаражатлари кўрсатилган. Иккинчи квадрантда (II) шахсий истеъмол учун ишлатиладиган пировард маҳсулот, жамғариш, давлат харидлари ва эксперт кўрсаткичлари ифодаланади. Учинчи квадранти (III) қўшилган қиймат (иш ҳақи, фойда, солиқлар) ва импорт кўрсаткичлари, тўртинчи квадрантда (IV) соф миллий маҳсулотни қайта тақсимлаш кўрсаткичлари ифодаланган.

В.Леонтьев жадвалида тармоқлараро алоқалар вертикал тарзда устунларда ҳаражатлар, яъни ҳар бир тармоқда яратилган маҳсулот қийматини ташкил этувчи элементлар, горизонтал тарздаги сатрларда миллий иқтисодиёт ҳар бир тармоғи маҳсулотининг тақсимланиш таркиби кўрсатилган.

Пировард талабнинг ёки ишлаб чиқаришда шароитнинг ўзгариши у билан ўзаро боғлиқ барча тармоқларда ўзгаришларга олиб келишини кўрсатиб беради.

Бир тармоқнинг маҳсулоти иккинчи тармоқнинг ҳаражати бўлар экан. Иқтисодиётда ишлаб чиқариш билан истеъмол бир бири билан бевосита ва билвосита боғлиқ, албатта бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади.

Тармоқлараро баланс, турли тармоқлар ўртасида нархлар, ишлаб чиқариш ҳажми, капитал қўйилмалар ва даромадларнинг боғланишини ўрганишга ёрдам берибгина қолмай, мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини, келажагини башорат қилиш имконини беради. Чунки келажакда бир маҳсулотни ёки бир гуруҳ маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг ўсиши ёки қисқариши бошқа тармоқларда қандай акс этишини, иқтисоднинг ўсиш миқёси ва суръати тармоқлар таркибини аниқлаш имконини беради.

Тармоқлараро баланс мамлакатда юритилаётган иқтисодий сиёсатга кўра кўриладиган чора-тадбирлар, бутун иқтисодиёт таркиби қандай ўзгариши, мумкин бўлган алтернатив комбинацияларини қўллаш мумкинлигини кўра билиш имконини беради ҳамда стратегик режалаштиришни амалга оширишда унинг аҳамияти каттадир.

Шундай қилиб тармоқлараро баланснинг энг оптимал муқобил ва самарали турини топиш бу мураккаб кўп вариантли ишлар ҳисобланади. Бу масала иқтисодий математик моделлаштириш йўли билан ЭҲМда топилади.

Тармоқлараро баланс тузишнинг энг муҳим аҳамияти - бу тармоқлар ривожланиши жараёнида мувозанатга эришиш турли ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасида ўзаро боғлиқликка эришишни таҳлил этишдир - бу эса иқтисодий тизимни ташкил этувчи омиллардан бири ҳисобланади.

Бошқа сўзлар билан айтганда умумий иқтисодий тизимни мувозанатли ривожланишига эришиш учун, иқтисодиётни турли хил секторлари ўртасида ўзаро боғлиқликка эришган ҳолдагина ва кетган ҳаражатлар ва натижаларни таҳлил этиш асосида ёки ишлаб чиқарувчи секторлар билан истеъмол қилувчи секторларнинг ўзаро боғланишини таҳлил этиш лозим бўлади.

Нобель мукофоти Лауреати, машҳур америкалик иқтисодчи Василий Леонтьев асарларида биринчи марта бу модель - "ҳаражат - ишлаб чиқариш" тизими жуда чуқур ўрганилган.

Шартли белгилар асосида, харажат - натижа моделларини қуйидаги жадвал билан ифодаласа бўлади.

6-жадвал

Харажат ва натижаларни оддийлаштирилган модели

Ишлаб чиқаришни ишлаб чиқариш секторлари	Ишлаб чиқаришни истеъмол секторлари					
	Металлургия	Машинасозлик	Ёқилғи энергетика	ҚХ	Ўрмон хўжалиги	Ишлаб чиқаришни умумий хажми
Металлургия	10	65	15	5	15	110
Машинасозлик	40	30	30	60	50	200
Ёқилғи саноати	30	10	10	10	20	80
Қишлоқ хўжалиги	10	20	30	30	310	400
Ўрмон хўжалиги	30	20	40	20	10	120

Жадвални изоҳлаб айтиш мумкинки, металлургия саноатининг умумий ишлаб чиқарган 110 шартли бирлик маҳсулотидан металлургия тармоғининг ўзига 10 бирлик машинасозлик учун 65, ёқилғи саноати учун 15, қишлоқ хўжалиги учун 5, ўрмон саноати эса 15 бирлик сарфланади ва шу ҳар бир вертикал колонкадаги рақамлар ҳар бир ишлаб чиқарувчи секторнинг улушини қанча бўлишини акс эттиради.

Масалан машинасозлик тармоғи 200 шартли бирлик ишлаб чиқиб бунинг учун 65 бирлик металл, 10 бирлик ёқилғи, 20 бирлик қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, 20 бирлик ўрмон саноати маҳсулотини истеъмол қилар экан.

Шундай қилиб саноат ишлаб чиқаришнинг таркибини муқобиллаштириш ҳар бир тармоқ билан ўзаро боғланганлигини аниқлаш билан бир қаторда ҳар бир мамлакат, регион, иқтисодий ҳудуд ва вилоятлар орасида ҳам такомиллаштиришни талаб қилади.

Бунда тармоқлараро мутаносиблик, ҳудудлараро мутаносиблик билан узвий боғланиб кетиш ҳудудлараро меҳнат тақсимоти билан боғлиқ

бўлиб кетади. Шундай қилиб иқтисодий районларга табақалашган ҳолда ёндашиш уларни устувор йўналишда ривожланишини таъминлайди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида аҳамиятли ютуқлар, салмоқли ва сезиларли ўзгаришлар қўлга киритилди. Хусусан, кейинги ўн йилда, яъни 2000 йилга нисбатан, 2010 йилда мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот қарийб 2 баробар, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1,7 баробар ошди. Харид имкониятлари мутаносиблигини ҳисобга олган ҳолда саналганда, ялпи ички маҳсулотнинг 2010 йилда 2000 йилга нисбатан ўсиши 2,6 каррани ташкил қилди. Ўз-ўзидан равшанки, буларнинг барчаси иқтисодиётимизнинг юқори суръатлар билан барқарор ўсиб бораётгани ва мамлакатимизда рўй бераётган улкан ижобий ўзгаришлардан далолат беради.

Мамлакатимизда оқилона ва самарали иқтисодий сиёсатнинг ишлаб чиқиши ва ҳаётга изчил равишда тадбиқ этилиши, барқарор ривожланишни асосий манба, омилларнинг тўғри тақсимланиши ва уларга устувор аҳамият қаратилиши кейинги йилларда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминланишига имконият яратмоқда. Жумладан, бундай энг муҳим омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

- макроиқтисодий барқарорликнинг таъминланиши ва қулай макроиқтисодий шароитнинг яратилиши;

- иқтисодиётнинг муҳим тармоқларида таркибий ислоҳотларнинг янада чуқурлаштирилиши;

- иқтисодиётда хусусий секторни роли ва аҳамиятининг оширилиши;

- тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий мустақиллиги ва ҳуқуқ-

ларини кенгайтириш орқали хусусий сектор ривожланишининг рағбатлантирилиши;

- моддий-техника ресурсларини ҳамда тайёр маҳсулотларни сотиш ва сотиб олиш тизимининг эркинлаштирилиши;

- корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолиятига давлат назорат органлари аралашувининг кескин қисқартирилиши ва ҳ.к.

Мазкур манба ва омилларнинг таъсири натижасида мамлакатимизда асосий макроиктисодий кўрсаткичларнинг бажарилишида аҳамиятли ютуқ-ларга эришиб келинмоқда (6-жадвал).

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йилда мамлакатни ижтимоий иқтисодий ривожланиши яқунлари ҳамда 2011 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устивор йўналишларига бағишланган мажлисдаги Президент И.А.Каримовнинг маърузаларида қайд этилганидек 2010 йилда ҳам республика иқтисодиёти ўтган йиллардаги каби барқарор ва изчил ривожланиб бормоқда.

7-жадвал

Иқтисодиёт ривожланишининг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари, (% ҳисобида)

Кўрсаткичлар	Йиллар										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ЯИМнинг ўсиш суръати	103,8	104,2	104,0	104,2	107,7	107,0	107,3	109,5	109,0	108,1	108,5
Саноат ишлаб чиқариши	105,9	107,6	108,3	106,2	109,4	107,3	110,8	112,1	112,7	109,0	108,3
Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши	103,1	104,2	106,0	107,3	108,9	106,2	106,2	106,1	104,5	105,7	106,8
Асосий капиталга инвестициялар	100,9	104,0	103,8	104,5	105,2	107,0	111,4	122,9	130,0	131,1	109,2
Давлат бюджетининг бажарилиши даражаси	-1,0	-1,0	-0,8	-0,4	-0,4	0,1	0,5	0,5	0,6	0,2	0,3
Инфляция даражаси	28,2	26,6	21,6	26,7	22,1	13,5	6,8	6,8	7,8	7,4	7,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Иқтисодий ўсиш мамлакатимизда давом этаётган ислохотлар ва жамиятнинг янгилаш жараёнларининг ажралмас хусусиятларига айланиб колди. Хусусан 2010 йилда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш 8,5

фоизга, саноат ишлаб чиқариш ҳажми 8,3 фоизга қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари 6,8 фоизга кўпайди. Истеъмол моллари ишлаб чиқариш 112,0 фоиз, чакана товарлар 14,7 фоиз, аҳолига пулли хизмат кўрсатиш ҳажми эса 13,4 фоизга ортди.

Иқтисодий фаолият натижаларини баҳолашда бозор муносабатлари мезонларига ва энг аввало сифат кўрсаткичларига кўпроқ эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунга кўра - 2010 йилда ҳам:

- Мамлакатда макроиқтисодий кўрсаткичларнинг барқарорлиги ошди;

- Корхоналарни молиявий аҳволи яхшиланди;

- Банк соҳасидаги ислохотлар янада ривожланди;

- Маҳсулот экспорт қилиш ҳажми ошди;

- Давлат тасаруффидан чиқариш, хусусийлаштириш ва кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш суръатлари ва миқёслари сезиларли даражада ўсди;

- 2010 йил учун мўлжалланган инвестиция дастурлари тўлиқ амалга оширилди ва барча молиявий манбалар ҳисобидан 9,7 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди, бу 2009 йилга нисбатан 13,6 фоизга кўпдир. Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50 фоизга яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилди.

Хусусан енгил саноат, транспорт, алоқа тармоқлари ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган тармоқларга йўналтирилган инвестициялар миқдори ортди. Шунингдек йил мобайнида қатор қўшма корхоналар, саноат қурилиш темир йўл объектлари янгидан-янги турли объектлар ишга туширилди, йил якунларига баҳо бериш билан бир қаторда

йўл қўйилган камчиликлар таҳлил этилиб ҳамда келгуси вазифаларни аниқлаб олиш кераклиги кўрсатилди.

Таъкидлаш лозимки, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида қўлга киритилаётган ютуқларга ўз-ўзича осонлик билан эришилаётгани йўқ. Мазкур рақамлар остида юртимиз раҳбари томонидан ҳар томонлама ўйлаб, оқилона тарзда ишлаб чиқилган амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсат, бунёдкор ҳалқимизнинг фидокорона ва жасорат билан қилаётган меҳнатлари ётади. Бу сўзларни тасдиғи сифатида солиштирма нархларда олиб қараганда, 2000 йилга нисбатан 2010 йилда иқтисодиётнинг ўсиши 45%ни ташкил этган, бунда саноат ишлаб чиқариши 1,6 марта, қишлоқ хўжалиги 1,5 баробар, ташқи савдо айланмаси 1,7 марта, экспорт ҳажми 1,9 олтин валюта захираси 3,7 баробар, реал иш ҳақи эса 5 марта ошганини кўрсатиш мумкин. Шу билан бирга инфляциянинг йиллик даражаси 4 мартадан пасайганлигини, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўсиши натижасида саноатда меҳнат унумдорлиги 1,7 марта ошганлигини ҳам қайд этиш лозим.

Ўзбекистон 1991 йилдаги даражага нисбатан ЯИМ нинг ўсиши борасида МДХ мамлакатлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда (8-жадвал). Мамлакатимизда 2005 йилда мазкур кўрсаткич МДХ бўйича ўртача даражасидан 25,5% юқори натижага эришилган.

**МДХ мамлакатларида ЯИМ хажмининг ўсиши
(1991 йилга нисбатан % ҳисобида)**

МДХ мамлакатлари	Йил					
	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Ўзбекистон Республикаси	98,6	102,7	106,8	111,3	119,8	128,2
Озарбайжон Республикаси	59,3	65,2	72,1	80,2	88,3	111,6
Белорусь Республикаси	89,7	93,0	97,7	104,3	115,8	126,4
Грузия Республикаси	47,6	49,8	52,5	58,4	63,3	68,2
Қозоғистон Республикаси	78,0	88,5	97,2	106,3	115,9	126,6
Қирғизистон Республикаси	72,2	76,1	76,1	81,2	86,9	86,4
Молдова Республикаси	42,0	45,0	48,0	51,2	55,0	59,6
Россия Федерацияси	70,8	74,4	77,9	83,6	89,5	95,3
Тожикистон Республикаси	41,0	44,7	49,0	54,0	59,7	63,7
Украина Республикаси	47,4	51,7	54,4	59,5	66,7	68,3
МДХ бўйича ўртача	65,8	73,0	77,0	82,0	88,6	102,9

Манба: «Ўзбекистон иқтисодиёти» ахборот ва таҳлилий шарҳ. ИИТМ, -Т.: «Ўзбекистон», 2006 й 16-б.

Шуниси диққатга сазоворки, ялпи ички маҳсулотнинг юқори суръатлар билан ўсиши анъанавий хом ашё тармоқлари ҳисобидан эмас, жаҳон бозоридаги қулай конъюнктура ва айрим хомашё турлари материаллар нархининг юқорилиги ҳисобидан эмас, балки навбатда рақобатга бардошли тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳамда замонавий хизмат кўрсатиш соҳаларини жадал ривожлантиришни белгилаб берадиган жиддий таркибий ўзгаришлар ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш эвазига таъминланмоқда.

2010 йилда саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2000 йилдаги 13,8% ўрнига 24,0% ни, хизматлар кўрсатиш соҳасининг улуши 37,2% ўрнига 49,0% ни ташкил этди. Қишлоқ хўжалигида эса аксинча бу кўрсаткич пасайиб, 30,1% дан 17,5% фоизга тушди (9-жадвал).

Ялпи ички маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таркиби (%)

Кўрсаткичлар	Йиллар								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2007	2009	2010
Саноат	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	24,0	23,6	24,0
Қишлоқ хўжалиги	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	21,7	18,0	17,5
Қурилиш	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,5	7,0	7,0
Хизматлар соҳаси	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	42,5	44,4	49,0
Соф солиқлар	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	9,5	8,4	7,8

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Ёнилғи-энергетика мажмуаси ва рангли металлургия тармоқлари юқори суръатларда ўсди. 2010 йилда фақат ёқилғи энергетика мажмуасини ривожлантириш, реконструкция ва модернизация қилиш учун барча хорижий сармояларнинг 66,1 фоизи жалб қилинди.

2010 йилда ўсиш суръати машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатида 11,6% кимё ва нефть-кимё саноатида 15,4%, озиқ-овқат 13,1%, енгил саноатда 17,3%, ёғочни қайта ишлаш ва мебел саноатида 7,0%, қурилиш материаллари саноатида 8,7% га ошди.

Юқоридаги жадваллардан кўринадикки 2000-2010 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётининг барча асосий кўрсаткичларида ўсиш юз берди. Ялпи ички маҳсулот, миллий даромад ва саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришда сезиларли ўсиш кузатилган.

1996 йилда 1995 йилга нисбатан реал ЯИМ ҳажми 101,7% ни ташкил қилди. Шунинг учун Республика Президенти 1996 йилни «туб бурилиш йили» деб эълон қилди. 1997 йилдан бошлаб аҳоли жон бошига ЯИМ ни ишлаб чиқаришни ҳажми ошиб, 102,6% ни ташкил этди. Эътиборлиси шундаки, республикамизда 1996 йилдан буён ЯИМ реал ҳажми ўсиш бориш хусусиятига эга бўлиб бормоқда. 2000 йилда ЯИМ аҳоли жон бошига 227,8 АҚШ долларини ташкил қилди ва 2008 йилда ўртача ойлик иш ҳақи 300,

2010 йилда эса 500 АҚШ долларидан ортиқ бўлди. Аҳолининг реал даромадлари 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 32,3 фоиз кўпайди.

Бизнинг фикримизча мазкур кўрсаткичларни яқин 10 йил давомида ҳеч бўлмаганда 2 баровар кўпайтириш учун унинг қўшимча ўсиш суръати йилига 8% дан кам бўлмаслиги керак деб ўйлаймиз.

Ҳозирги даврга келиб Ўзбекистонда жуда қулай ва мукамал макроиктисодий шарт-шароитлар мавжудлиги таъминланган. Мамлакатда бозор иқтисодиётига ўтишнинг миллий модели яратилиши борасида иқтисодий ислохотлар кўзланган мақсадга мувофиқ ҳаракатлантириши туфайли МДХ давлатларига нисбатан макроиктисодий ва молиявий вазият мароми сақланишига ва ишлаб чиқариш пасайиши олди олинishiга эришилди, шунинг учун ҳам 1996 йилдан буён иқтисодий ўсишга эришилмоқда ва маблағ қўйишнинг иқтисодий омиллари яратилмоқда. ЯИМ нинг реал ўсиши базис йилга нисбатан 1996 йил 101,6% даражада бўлган бўлса, 2010 йилга келиб, 108,5% ни ташкил этди. Ўзбекистонда 2001 йилга келиб, 1990 йил даражасига нисбатан биринчи марта солиштира нархда ЯИМ 103% лик даражани ташкил қилди. (Ваҳоланки, МДХнинг қарийб 70% давлатларида 1990 йил даражасига нисбатан ўсиш ҳозиргача кузатилганича йўқ).

Агар 2000 йилда ЯИМ таркибида саноат маҳсулотининг улуши 14% ни, қишлоқ хўжалиги 30,1%, хизмат соҳасини улуши 37,2% ташкил қилган бўлса, 2010 йилда мос равишда 24%, 17,5%, 49,0% ни ташкил этди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда иқтисодиётнинг таркибий тузилишида чуқур ўзгартиришлар амалга оширилиши оқибатида республиканинг ёқилғи-энергетика ресурсларига бўлган эҳтиёжи ўзи ҳисобидан тўла таъминланди ҳамда ғалла импортига қарамлик барҳам топиб, ғалла мустақиллиги қарор топди.

Шу давр мобайнида республика саноатида юксак технологияга асосланган ва истиқболли тармоқларнинг, яъни машинасозлик, ёқилғи-

энергетика, кимё ва енгил саноат кабиларнинг ҳиссаси ортиб борди. Ўзбекистон иқтисодиётининг тармоқ тузилишини ўзгартиришда янги нефть конлари, Мингбулоқ ва Кўкдумалоқ конларининг ишга туширилиши, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводининг қурилиши, Янги Ангрен ва Талимаржон ГРЭСлари қурилишининг жадаллаштирилиши, металлургия саноати ишлаб чиқарилишининг кўпайтирилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Республикамиз учун тамомила янги бўлган автомобилсозлик саноатининг вужудга келтирилиши натижасида Ўзбекистон Автотранспорт ишлаб чиқарувчилар халқаро ташкилотининг 33-тўлақонли аъзоси сифатида қабул қилинди.

Ўзбекистонда саноат маҳсулотлари таркибий тузилишида ҳам маълум ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Ёқилғи-энергетика, қора ва рангли металлургия, машинасозлик ва металлни қайта ишлаш саноатининг улуши ортиб бормоқда (10-жадвал).

Маълумки, 2008 йилда жаҳонда молиявий инқироз бошланди, бу инқироз Америка Қўшма Штатларида ипотекали кредитлаш тизимида рўй берди. Сўнгра бу жараённинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тузилмаларнинг тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди. Бунинг натижасида кўплаб мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин пасайиб кетиши билан боғлиқ ишсизлик ва бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқармоқда.

Жаҳон молиявий инқирозининг ҳар бир мамлакатга таъсири, ундан кўриладиган зарарнинг даражаси ва кўлами биринчи навбатда шу давлатнинг молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг нечоғлик барқарор ва ишончли эканига, уларнинг ҳимоя механизмлари қанчалик кучли эканига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Президент И.А.Каримов таъкидлаганларидек «... тобора чуқурлашиб бораётган жаҳон молиявий инқирози мамлакатимизга таъсир кўрсатмайди,

бизни четлаб ўтади, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалани бундай тушуниш ўта соддалик, айтиш мумкинки, кечириб бўлмас хато бўлур эди»¹.

10-жадвал

Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотларини тармоқлар бўйича таркиби, (яқунига нисбатан фоизда)²

Кўрсаткичлар	1991	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Бутун саноатда	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:												
Электроэнергетика	4,3	9,5	8,0	7,6	9,2	10,8	11,1	10,0	9,4	8,6	8,1	8,4
Ёқилғи саноати	8,3	16,7	12,9	12,2	12,5	13,3	16,5	17,1	18,0	20,1	20,5	19,2
Қора металлургия	0,4	1,4	1,4	1,3	1,8	2,6	2,4	2,3	2,4	2,9	2,4	2,4
Рангли металлургия	10,0	11,3	10,7	10,8	15,2	15,3	17,2	18,6	15,8	12,6	11,6	11,3
Кимё ва нефткимё	5,2	5,9	5,3	6,0	5,7	5,6	5,1	4,9	4,8	4,9	4,8	5,1
Машинасозлик ва металлни қайта ишлаш	11,1	9,0	10,5	10,0	11,8	12	12,7	13,7	15,0	16,2	16,4	16,2
Ўрмон ва ёғочни қайта ишлаш	0,5	0,9	1,4	1,4	1,0	1,0	0,8	0,8	0,9	0,8	1,1	1,1
Қурилиш материаллари	4,1	4,6	5,3	5,2	4,4	4,1	4,0	4,0	5,3	4,9	5,0	5,0
Енгил саноат	41,1	20,1	20,5	20,4	20,3	19,4	16,8	14,8	14,1	12,9	12,3	13,4
Озиқ-овқат	10,6	11,8	13,9	15,0	11,7	9,6	8,1	8,7	9,0	10,6	11,5	12,6
Бошқа тармоқлар	4,4	16,7	10,1	10,1	6,4	6,3	5,4	5,1	5,3	5,4	5,6	5,3

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Дунёнинг нуфузли экспертлари томонидан билдирилаётган фикрларга кўра, бу инқироз 2009-2012 йилларгача давом этиши, балки янада чуқурлашиши кутилмоқда.

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т., «Ўзбекистон», 2009. -11-бет.

² «Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги». 1994 йиллик статистик тўплам. –Т., 1995. 36-бет. «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан в 1998 году». Статсборник, С.29., «Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2000 году». Статсборник. С.31. «Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил статистик ахборотномаси». –Т., 2004. 20-бет, Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси. –Т., 2008. 18-бет.

Шундан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжалланган инқирозга қарши чоралар дастури ишлаб чиқилди.

Ўйлаймизки, инқирозга қарши белгиланган чора-тадбирлар ижроси, шубҳасиз республикамиз иқтисодиётига жаҳон молиявий инқирози салбий оқибатлари таъсирининг олдини олиб, унинг барқарор суръатларда ўсиш омиллари учун янги имкониятлар яратади. Чунки, жаҳон молиявий инқирозининг камайтириш ва унинг оқибатларини бартараф этиш учун бизнинг республикамизда барча зарур шарт-шароитлар мавжуд.

Мамлакатимизда республика президентининг 2009 йил феврал ойида қабул қилинган фармони билан жаҳон молия инқирозининг оқибатларига қарши кураш йўлида банк ва молия тизимларига қўшимча ёрдам бериш, иқтисодиётнинг реал сектори корхона ва компанияларнинг фаоллигини кучайтириш ва рағбатлантиришга қаратилган чора-тадбирларни ишга солиш кўзда тутилган.

Мамлакат иқтисодиётини янада ривожлантириш тақдири шубҳасиз аграр секторга ҳам боғлиқ бўлиб қишлоқ хўжалигини тақдири энг муҳим ижтимоий иқтисодий муаммоларни ҳал этишга, мамлакатни озиқ-овқат таъминоти билан боғлиқ бу соҳада ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш, техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ҳудудий бошқарув органларига эркинлик бериш, тармоқларни бошқариш органларини таркибан ўзгартириш, ислоҳот-ларни амалга ошириш суръатларини янада жадаллаштириш каби тадбирларни амалга ошириш талаб қилинади. 2009 йил «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» деб эълон қилинди. 2009 йили тасдиқланган «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» Давлат дастурида қишлоқда турмуш даражасини янада ривожлантириш, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора-тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини

ривожлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда фермер хўжаликларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш лозимлигини кўрсатилган. 2011 йилни «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» деб эълон қилинди.

Айни вақтда ишлаб чиқарилаётган товарларни экспорт - рақобатдош бўлишини таъминлашга республикада қулай инвестиция муҳитини барпо қилиш, экспортбоп маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқариш, кадрлар тайёрлаш жараёнини яхшилаш вазифалари қўйилган.

Мазкур вазифалар негизида мамлакат иқтисодини ислоҳ қилишнинг янги босқичига асос солиниб таркибан ўзгартириб иқтисодий ўсишни таъминлашга янги имкониятлар яратиб берилди.

Таркибий қайта қуришнинг мазмуни эски, самарасиз бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермайдиган ишлаб чиқариш корхоналари ўрнига замонавий, самарали рақобатга бардош бера оладиган ишлаб чиқаришлар ва фаолият турлари билан алмаштириш талаб қилинади.

Давлатнинг ижтимоий иқтисодий сиёсати иқтисодиётни реал секторидаги таркибий ўзгаришларни ва иқтисодиётни диверсификация қилишни амалга ошириш борасида қуйидаги тўртта бир-бирига боғлиқ бўлган йўналишларда амалга оширилади.

- Иқтисодиётни реал секторида ташкилий ва бошқарув структурасини такомиллаштириш барча табақаларда менежмент сифатини яхшилаш корхоналарни бошқарувини ислоҳ қилиш;

- Эски технологиялар ва асосий фондларни замонавий асосий фондлар ва технологиялар билан алмаштириб моддий ишлаб чиқаришнинг технолик таркибини яхшилаш;

- Ишлаб чиқариш таркибини ўзгартириш ва юқори даражада ишлов берилган технологияларни салмоғи юқори бўлган технологияларни жорий қилиш;

- Иқтисодиёт инфраструктурасини ривожлантириш аввало транспорт ва алоқа каби энг муҳим тармоқларни ривожлантириш.

Шу принципларга асосланиб ислохотлар стратегияси ва саноат соҳасидаги сиёсатни устувор йўналишлари шакллантирилади. Чунки жаҳон иқтисодий инқирози ишлаб чиқаришни мунтазам янгилаб, модернизация қилиб бориш заруратини кун тартибига янада ўткир қилиб қўймоқда ва бунинг учун бор куч-имкониятларимиз ва ресурсларимизни сафарбар этишимиз лозим.

Асосий таянч тушунчалар

1. Тармоқ бир туркумдан маҳсулот ишлаб чиқарувчи, ҳудудий жойлашуви мулкчилик шакли ва қайси вазирликка бўйсунушидан қатъий назар корхоналар мажмуаси. Тармоқлар ижтимоий ва ҳудудий меҳнат тақсимооти такомиллашуви оқибатида ажралиб чиққан ва бир-бирига таъсир кўрсатиб ўзаро боғламликка эга корхоналар мажмуасидир.
2. Иқтисодиётни тармоқ тузилиши – ижтимоий қайта қуришнинг моддий базаси, мамлакатни иқтисодий салоҳиятининг асоси.
3. Тармоқларни иқтисодий классификацияси - Истиқболларни белгилашда, режалаштиришда тармоқлараро муносабатларни такомиллаштиришда кенг қўлланиладиган, мамлакат иқтисодиётини жаҳон иқтисодиётига интеграциялашга ёрдам бера олган, натижаларни таҳлил этишда қўлланиладиган – тармоқлар, хизматлар ва ишлаб чиқаришнинг асосланган таснифи.
4. Иқтисодиётни эркинлаштириш – Иқтисодий жараёнларга бозор муносабат-ларини жорий қилишда давлатнинг аралашувини аста секин камайтириб, хусусийлаштириш, мулкдорлар синфини барпо қилишдаги тадбирлар мажмуаси.
5. Иқтисодиётни тармоқ тузилишидаги ислохотлар асосан тармоқ таркибини такомиллаштириш, замонавий талабларга кўра мулкчилик,

бошқарув тизимини уйғунлаштирувчи ва бу соҳада давлат томонидан амалга оширилаётган хўжалик юрителиш сиёсатига мос ўзгаришлар.

6. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi сабаблари ва уни бартараф этиш йўллари.

Қисқача хулосалар

Иқтисодиёт таркибидаги ўзгаришлар Ўзбекистон истеъмол бозорини ислоҳ қилиш ва уни янгилашда устувор аҳамиятга эгадир. Шунинг учун ҳам таркибий ўзгаришлар иқтисодий ўсишнинг ҳал қилувчи омилига айланиб бормоқда.

Таркибий ўзгаришлар бозор талабларига жавоб бермайдиган ишлаб чиқариш соҳаларининг тугатилишига ва охир-оқибатда республика иқтисодиётида вужудга келган номутаносибликларни ижобий ҳал қилиш имконини беради.

Пировардида эса мукамал бозор иқтисодиётига хос бўлган моҳиятан янги тармоқлар яратиладики, у мамлакатни келажагини буюк бўлишини таъминлайди ва унга мустаҳкам пойдевор бўлади.

Ўзбекистон Республикасида таркибий ўзгаришларни бошқаришнинг узоқ муддатни кўзлаган илмий жиҳатдан асосланган концепцияси ишлаб чиқилган. Концепцияга кўра таркибий ўзгаришлар ИТТ асосида кечади ва иқтисодиётдаги тармоқлараро ва тармоқ ички ўзгаришларига ижобий таъсир кўрсатади.

Концепция инвестицион фаоллик тизимини ривожланишига ҳам таянади, шунинг учун фаол инвестицион сиёсат олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Тармоқ тушунчаси нимани англатади?
2. Тармоқ тузилиши деганда нимани тушунаси?
3. Ўтиш даврида Ўзбекистон давлатининг таркибий сиёсати қандай йўналишларни ишлаб чиқишга асос бўлади?

4. Таркибий сиёсатнинг муҳим вазифалари нималардан иборат?
5. Саноат таркиби деганда нимани тушунаси?
6. Саноат тармоқларини классификациялаш (тузилмалаш) асосларида қандай принциплар ётади?
7. Меҳнат предметига таъсир кўрсатиш бўйича саноат тармоқлари нечта гуруҳга бўлинади?
8. Тармоқлараро балансда нималар акс этади?
9. Давлатимизнинг олиб бораётган таркибий сиёсатдан кўзлаган мақсади нималардан иборат?
10. Глобаллашув жараёни ва молиявий инқироз деганда нималарни тушунаси?

III-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА) – МУСТАҚИЛ ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ БОЗОР СУБЪЕКТИ, УНИ ТАШКИЛ ЭТИШ АСОСЛАРИ

3.1. Корхона миллий иқтисодиётнинг асосий бўғини сифатида

Бозор муносабатлари тизимида корхоналар фирмалар унинг асосий бўғини сифатида бўлади.

Айнан шу бўғин миллий хўжаликнинг ишбилармонлик фаолияти активлигини таъминлаб, бу бўғинда маҳсулот яратиш рўй бериб ишчининг бевосита капитал билан боғланиши шаклланади.

Корхоналарда энг яхши мутахассислар жамланган, ресурсларни тежаб тергаб ишлатиш муаммоси ҳал бўлиб юқори унумли техникани қўллаш ва янги технологияни жорий этиш амалга оширилади.

Айни вақтда корхоналар янги иш жойларини барпо этиб аҳолини иш билан банд бўлишини, солиқлар тўлаб ижтимоий дастурларни амалга оширишга ўз хиссаларини қўшадилар.

Корхона - ўзи нима? Ўзбекистоннинг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган "Ўзбекистон республикаси корхоналари ҳақида"даги қонуннинг кириш қисмида корхона ҳақида шундай таъриф берилган.

Корхона бу мустақил хўжалик юритувчи субъект, юридик шахс ҳуқуқларига эга бўлган унга тегишли бўлган мулк асосида ёки тўла хўжалик юритиш ҳуқуқи билан, маҳсулот ишлаб чиқаради, сотади ёки алмашади, ишлар бажаради хизматлар кўрсатади, рақобат муҳитида ўз фаолиятини амалга оширади, барча мулк шакллари тенг ҳуқуқлиги шароитида ҳаракатдаги қонунийлик асосида амалга оширади.

Корхонанинг фаолият мақсадларини амалга ошириш, маҳсулотига, ишларига хизматларига бўлган ижтимоий талабларни қондириш ва шу асосида меҳнат коллективларини (жамоаларини) ва мулк эгасининг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда олиб бирилади.

Корхона - ҳар қандай хўжалик фаолиятини, унинг мақсадлари ва вазифаларига мос бўлган, низомда кўрсатилган тоифада ва қонуний томондан таъқиқланмаган ҳолда амалга эширади.

Шундай қилиб корхона - бу махсус моддий ва информацион ресурслардан фойдаланиб, мавжуд маҳсулотга ишларга ва хизматларга талаб бўлган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқарувчи хўжалик субъектидир.

У ўз фаолиятини мустақил амалга оширади ва ишлаб чиқарган товарлари ва маҳсулотларини, барча солиқ ва мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг қолган соф фойдани эркин бошқаради.

Ҳуқуқий нуқтаи назардан қараганда ҳам корхона, бу Ўзбекистон қонунларига мувофиқ корхона мустақил хўжалик юритувчи, белгиланган тартибда тузилган, маҳсулот ишлаб чиқаришга, хизмат кўрсатиш ва ижтимоий талабларни қондириб фойда олиш учун ташкил этилган хўжалик субъектидир.

Бир турдаги маҳсулот (хизматлар ишлар бажарувчи) ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар мажмуи - моддий ишлаб чиқаришнинг тармоқларини ташкил этади.

Саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт қурилиш, алоқа, ўз навбатида корхоналар тармоқ таркибини, профилини ва миқёсларини белгилайдилар. Ундан ташқари корхона ва ташкилотлар қайси шаҳар вилоятларда жойлашганига қараб ҳуқуқий ихтисослашувини белгилайди ва шакллантиради. Масалан - Чирчиқ шаҳри – Кимёгарлар, Олмалик шаҳри Кончилар шаҳри деб этилиши шунга тасдиқдир.

Корхоналар ва уларнинг жамоалари, тармоқ ва ҳудудий комплексларни шакллантирувчи бош элементлардир.

Демак, ҳар қандай иқтисодиёт каби бозор иқтисодиёти ҳам мураккаб тизим сифатида ички таркибга эга. Ундаги турли бўғинларнинг ҳар бири маълум вазифани бажаради. Корхона ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг

бирламчи асосий бўғинидир. Бозор иқтисодиётида асосий таркибий бирлик, хўжалик юритувчи бўлган корхона (фирма) ҳисобланади.

Корхона (фирма) ишлаб чиқариш ресурсларини режали асосда маълум нисбатда, комбинацияда бирикишини таъминлаб, ўз манфаатини маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш йўли билан амалга оширувчи, хўжалик юритувчи бўғин «звено»ни ифодалайди.

Фирма ҳам, корхона ҳам хўжалик юритувчи ҳуқуқий шахс бўлгани учун хўжалик фаолиятининг объекти бўлади. Шу билан бирга иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи хўжалик юритиш субъекти ҳамдир. Иқтисодиётда, одатда фирма кўпроқ умумлаштирувчи тушунча сифатида ишлатилади. Фирма ўз ичига битта ёки бир неча корхона, ишлаб чиқариш турини олиши мумкин. Корхона эса одатда бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга, бир хил нарса ишлаб чиқаришга ихтисослашади.

Барча корхоналар фаолиятини мажмуи иқтисодиётни ташкил этади. Ишлаб чиқариш омиллари корхонада бирикиб, бу ерда меҳнат жараёни юз беради. Жамиятнинг талаб эҳтиёжини қондиришга қаратилган моддий маҳсулотлар яратилади ва ҳар хил хизматлар кўрсатилади.

Шунинг учун ҳам корхоналар халқ хўжалиги комплексларининг асосий бўғини ҳисобланади. Демак, корхона Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Корхоналар тўғрисида»ги қонунига асосан, корхона – ҳуқуқий шахс мақомига эга, мустақил равишда хўжалик фаолияти юритувчи субъект бўлиб, ўзига тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш асосида истеъмолчилар (харидорлар) талабини қондириш ва даромад (фойда) олиш мақсадида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаради ва сотади ёки айирбошлайди (Ушбу қонун 8 та бўлим ва 40 та моддадан иборат).

2011 йил 1 январ ҳолатига кўра, Ўзбекистон иқтисодиётининг турли тармоқ ва соҳаларида турли хил мулкчилик шаклига эга бўлган 507,3 мингта хўжалик фаолияти юритувчи субъект мавжуд бўлиб, улардан 346,4

мингдан ортиғини кичик ва ўрта корхоналар ҳамда микрофирмалар ташкил этади. Корхоналарнинг энг катта қисми савдо ва умумий овқатланиш (26,9%), қишлоқ хўжалиги (20,1%), саноат (12,5%) ва қурилиш (7,9%) соҳаларида рўйхатга олинган. Жами корхоналар миқдоридан нодавлат секторининг салмоғи катта бўлиб, 92,2%ни ташкил қилади.

Ҳар бир мамлакатнинг саноат қуввати ҳамда фан-техника тараққиёти ва иқтисодийни модернизациялаш кўрсаткичларини биринчи ўринда йирик корхоналар белгилаб беради. Шу сабабли «кичик» иқтисодийни ривожлантириш, яъни кичик ва ўрта корхона ҳамда микрофирмаларга кенг йўл очиб беришда йирик корхоналарнинг ўрни ва ролини унутмаслик даркор. Чунки бу корхоналарда ишловчи ходимлар сони катта бўлишдан ташқари, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнатни рағбатлантириш ҳамда дўстона, шерикчилик алоқаларини (жумладан, хорижий корхона ва фирмалар билан) ривожлантиришга кенг имкониятлар мавжуд. Шу сабабли йирик, ўрта ва кичик корхоналарнинг оптималлиги умумий ишлаб чиқариш талаблари ва миллий иқтисодийнинг ривожланиш истиқболларидан келиб чиққан ҳолда фан ва хўжалик амалиётининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу вазифани иқтисодийнинг ҳар бир тармоғи ва соҳасида ҳал қилишнинг йўллари ўхшаш бўлмаслиги ёки бир хил тавсифга эга бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир алоҳида юзага келган иқтисодий ҳолатда мавжуд шароитлар ва ривожланиш афзалликларига мос ҳолда ҳаракат қилиш зарур.

Корхоналар фаолияти миллий иқтисодий ва унинг тармоқларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Корхоналар қанчалик яхши, самарали ва рентабелли ишласа, бутун иқтисодийнинг, жумладан, уларнинг ўзларининг ҳам кўрсаткичлари юқори бўлади.

3.2. Корхоналарни (фирма) асосий белгилари

Корхоналарни (фирма) таснифлаш (классификация қилиш) учун иқтисодий адабиётларда турли мезонлар олинади. Улардан энг асосийси 2 та: мулкчилик шакли, фирманинг катта кичиклиги.

Мулкчилик бўйича қарасак, улар 3 хил:

- а) индивидуал ёки хусусий фирма;
- б) шерикчилик асосида ташкил этилган фирма;
- в) корпорация (акционерлик) жамияти.

Корхона ўз мулкига ўзи эгалик қилиши уни эркин бўлиши гаровидир. Корхона хўжалик юритувчи субъект сифатида иқтисодий мустақилликка эга. Барча муаммоларни ечишда корхона бозорга қараб иш тутади. У бозордаги ресурслар нархи, ўзининг товарлари нархи, қилган харажатларини оладиган фойдаси миқдорига қараб иш тутади. Нарх-наво ва харажатлар миқдори корхонага ҳамма қатори фойда олиш имконини бергандагина у фаол ишлайди. Бозордаги рақобат корхонани иқтисодий шароитга тез мослашиб доимо манёвр қилиши – товарларни янгилаш, сифатини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, инвестиция ва инновация билан шуғулланиш, фаол реклама сиёсатини олиб бориш кабиларга ундайди. Корхоналар мулкый мақоми, ташкилий-ҳуқуқий асослари, хўжалик юритиш услубларига хилма-хил бўлиб, асосийлари:

- хусусий фирма, ширкат фирмалари, маъсулияти чекланган фирма, давлат корхонаси, аралаш фирмалар. Ҳозирги пайтда корхоналарнинг кенг тарқалган шакли – акционер жамиятлари ёки корпорациялардир.

- корхонанинг тавсифи (характеристикаси) унинг асосий белгилари уни мустақил товар ишлаб чиқарувчи субъектлар, бозор иқтисодиёти жараёнларида қатнашувчилар қаторига киритади.

Замонавий корхона мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мулклари режали

иқтисодиёт шароитларидагидек давлатнинг ўзигагина тегишли бўлмайди. Шу сабабли корхоналар мулкчилик шаклига кўра давлат ва нодавлат тармоқ белгиларига кўра, машинасозлик, энергетика, металлургия, нефть ва газ саноати, қурилиш мажмуавий, озиқ-овқат, енгил саноат, савдо ва ҳоказолар, ишлаб чиқариш миқёси ва ходимлар сонига кўра, йирик, ўрта ва кичик, фаолият юритиш муддатига кўра, узлуксиз, мавсумий корхоналарга бўлинади.

Бироқ ушбу белгилардан қатъи назар, деярли ҳар бир корхона Низом асосида фаолият юритади. Низомда корхонанинг номи, манзилгоҳи, юқори турувчи идораси ва бу идоранинг номи, Низом жамғармаси, банк муассасаларидаги реквизитлари, корхона раҳбариятининг лавозимлари, раҳбар шахсларнинг мажбуриятлари, тузилмавий бўлинмалар рўйхати, ҳисобот тартиби ва ҳоказолар кўрсатилган бўлади.

Агар Низомда корхонанинг ташкилий ҳуқуқий вазифалари белгиланган бўлса, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолияти таркибига асосий ва айланма фондлар, пул маблағлари ва бошқа активлар кирувчи Низом жамғармасига таянади. Низом жамғармаси қонунга асосан корхонани ташкил қилиш жараёнида таъсисчилар – давлат, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар томонидан шакллантирилади. Корхона ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, даромад ҳажми ва бошқа молиявий тушумларнинг ортиши натижасида ва Низом жамғармаси кўпайтирилиши мумкин. Умуман олганда Низом жамғармаси корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва молиявий жиҳатдан бақувватлигини акс эттиради.

Корхонани турли жиҳатларига кўра тавсифлаш мумкин:

- ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона – ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми ва турлари, уларни тайёрлаш технологиясига миқдор ва сифат жиҳатидан мос келувчи машиналар тизими;

- ижтимоий муносабатларда корхона турли категориядаги ходимлар ўртасида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосида юзага келувчи муносабатлар;

- ташкилий-ҳуқуқий муносабатларда корхона ҳуқуқий шахс сифатида фаолият юритади;

- молиявий иқтисодий муносабатларда корхона – тармоқнинг мустақил бўғини бўлиб, ўз-ўзини молия билан таъминлаш, ўз-ўзини бошқариш, яъни бозор муносабатлари тамойилларида фаолият юритади.

Амалдаги қонунчиликка асосан корхона давлат рўйхатидан ўтганидан кейингина ҳуқуқий шахс сифатида тан олинади. Давлат рўйхатидан ўтиш учун биринчи ўринда қуйидаги ҳужжатлар аҳамиятга эга бўлади: таъсисчининг аризаси; корхонанинг Низоми; корхонани ташкил қилиш ҳақида қарор ёки таъсисчилар шартномаси; давлат божини тўлаганлик ҳақида қвитанция ва бошқалар.

Корхона ўзига хос бўлган маълум белгиларга эга:

биринчидан, корхона ўзига тегишли ва хўжалик бошқарувидаги хусусий мулкка эга бўлиб, ушбу мулк унинг фаолиятини моддий-техникавий имкониятларини, иқтисодий мустақиллигини ва ишончлилигини таъминлайди;

иккинчидан, корхона кредиторлар, жумладан, давлат билан ўзаро муносабатлардаги мажбуриятлар юзасидан ўз мулки билан жавоб бериш хусусиятига эга бўлади;

учинчидан, корхона хўжалик айланмасида ўз номидан ҳаракат қилиши мумкин, яъни қонунга асосан хўжалик фаолияти юритувчи ҳамкорлар, маҳсулот (иш, хизмат) истеъмолчилар хомашё ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар ҳамда бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш ҳуқуқига эга;

тўртинчидан, корхона қонунчиликка асосан судда давогар ва жавобгар сифатида қатнашиш ҳуқуқига эга;

бешинчидан, корхона мустақил баланс ёки сметага эга бўлиб, ишлаб чиқариш ва маҳсулот савдоси харажатларини ҳисобга олиб боради ҳамда давлат идоралари томонидан белгиланган тартибда ўз вақтида ҳисоботларни тақдим этади;

олтинчидан, корхона ўз номига эга бўлиб унда корxonанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўз аксини топади.

Ҳар бир корxonанинг фаолияти ишлаб чиқариш, қайта ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларидан иборат бўлади. Корxonанинг ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолияти – янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва ишлаб чиқаришни ташкиллаштиришда намоён бўлади. Қайта ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолият – ишчи кучини ёллаш, кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш ва кенгайтириш жараёнларида акс этади. Муомала соҳасидаги фаолият эса ишлаб чиқаришнинг моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш ва фойдаланилган ишлаб чиқариш воситаларининг даромад шаклида қайтиб келишида кўзга кўринади.

Корxonаларни ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида тадқиқ этишда уни ташкил қилувчи иккита таркибий қисм – тизимнинг ўзи (корхона) ва ушбу тизим фаолият юритувчи ташқи муҳитни кўриб чиқиш лозим. Корxonанинг ички муҳити ишлаб чиқариш воситалари, пул маблағлари, ахборотлар ва инсон ресурсларидан ташкил топади.

Ички муҳитнинг ўзаро алоқалари натижасида тайёр маҳсулот пайдо бўлади, ишлар бажарилади ва хизмат кўрсатилади, яъни тўғри йўлга қўйилган ишлаб чиқариш ва меҳнатга ҳақ тўлаш фаолияти юзага келади.

Корxonаларнинг ташқи муҳит билан алоқаси уларнинг ташқи тизимга чиқишида рўй бериб (ресурсларни жалб қилиш, уларнинг қийматини аниқлаш, хомашё, материал ва ёқилғининг ўз вақтида етказиб

турилиши ва ҳоказо), ташқи муҳитга ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар оқими ёрдамида таъсир кўрсатиш жараёнида намоён бўлади.

Корхоналар фаолияти самарадорлигини аниқлаб берувчи ташқи муҳит – бу, биринчи ўринда маҳсулот истеъмолчилари, хомашё ва бошқа материал етказиб берувчилар, шунингдек давлат идоралари ҳамда корхонага яқин жойда яшовчи аҳоли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- бозор ва унинг ривожланиш истикболларини мажмуавий равишда ўрганиш ёрдамида, харидорларнинг маҳсулот ва хизмат турларига мавжуд ва юзага келиши мумкин бўлган талабларини аниқлаш;

- маҳсулотнинг янги моделлари ва намуналарини яратиш бўйича илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил қилиш;

- харидорлар талабларига мос келувчи товарларни ишлаб чиқариш;

- ишлаб чиқаришни режалаштириш, дастурлаш, мувофиқлаштириш ва молиялаштириш;

- маҳсулотни тақсимлаш ва сотиш тизимини ташкил қилиш ва уни мукаммаллаштириш;

- корхонанинг барча фаолиятини, жумладан, ишлаб чиқариш, сотиш, реклама, техник хизмат кўрсатиш ва ҳоказоларни бошқариш.

Албатта, замонавий корхоналарнинг кўп қиррали фаолияти юқорида санаб ўтилган йўналишлар билангина чекланиб қолмайди. Амалиётда улар фан-техника тараққиёти ва давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг янги талаблари билан тўлдирилиши мумкин. Бироқ, юқорида айтиб ўтилганлардан қатъи назар, хўжалик ривожланишининг ҳар бир босқичида корхоналар фаолияти қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилиши зарур:

- корхона эгасининг даромад олиши;

- истеъмолчиларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан таъминлаш;
- ходимларни иш ҳақи билан таъминлаш;
- корхонага яқин жойларда яшовчи аҳоли учун иш жойлари яратиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- корхона фаолиятида тўхтаб қолишга йўл қўймаслик;
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шаклларини мукамаллаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида тежамкорликка риоя қилиш.

3.3. Корхоналарнинг таснифланиши

Ҳар бир корхона бошқа корхоналардан аввало ишлаб чиқараётган маҳсулоти, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг тавсифи ва миқёси, жойлашиши, халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан алоқалари ва бошқа кўрсаткичлари билан фарқ қилади. Бироқ буларнинг барчаси ишлаб чиқаришни ташкил этиш, режалаштириш ва бошқариш масалаларини ҳар бир корхона учун индивидуал тарзда алоҳида ишлаб чиқиш керак, дегани эмас, албатта. Алоҳида корхоналар гуруҳига нисбатан қўллаш мумкин бўлган умумий қарорларни тайёрлаш мумкинлиги назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб берилган.

Бу билан корхоналарнинг ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқарувни ташкиллаштириш масалаларини бир хил турда ҳал қилиш мумкин бўлган гуруҳларини аниқлаш мақсадида уларни таснифлашнинг мақбуллигини изоҳлаш мумкин.

Корхоналарнинг энг муҳим хусусиятлари уларнинг қайси тармоққа қарашлилиги; ҳажми; ишлаб чиқаришнинг турли жабҳаларини қамраб олганлиги; ихтисослашиш даражаси ва бир турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш миқёси; ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш усули ҳамда уни

механизациялаш ва автоматлаштириш; ташкилий-ҳуқуқий шаклларини прогнозлаштиришга боғлиқ бўлади.

Қайси тармоққа қарашлилигига кўра корхоналар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш (машинасозлик, кўмир қазиб чиқариш, суғурта ва хоказо) соҳаларига мансуб бўлиши мумкин.

Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва кўринишига кўра, корхоналар саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, молия-кредит ва бошқаларга бўлинади.

Технологик умумийлигига кўра, корхоналар ишлаб чиқариш жараёнини узлуксиз ва дискрет равишда, кимёвий ёки механик жараёнларнинг устунлиги асосида юритувчиларга бўлинади.

Тайёр маҳсулотнинг мақсадларига кўра, барча корхоналар иккита катта гуруҳга бўлинади: ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар.

Фойдаланилувчи хомашё турига кўра, саноат корхоналари қазиб чиқарувчи ва қайта ишловчи корхоналарга тақсимланади.

Йил давомида ишлаш муддатига кўра, корхоналар мавсумий ва йил бўйи фаолият юритувчиларга бўлинади.

Ҳажмига кўра, корхоналар йирик, ўрта ва кичик корхоналарга тақсимланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан ишлаб чиқариш тармоғида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони 20-24 кишигача бўлган, хизмат кўрсатиш ва бошқа ноишлаб чиқариш тармоғидаги ходимларнинг ўртача йиллик сони 10-12 кишигача бўлган ҳамда улгуржи ва чакана савдода, умумий овқатланиш соҳасида ходимларнинг ўртача йиллик сони 5-6 кишигача бўлган корхоналар микрофирмалар қаторига киритилади. Енгил ва озиқ овқат саноатида 100-120 кишигача, оғир саноатда, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида 50-60 кишигача, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ва

бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларида 25-30 кишигача ишлайдиган корхоналар кичик корхона ҳисобланади.

Ўрта корхоналар қаторига ходимларнинг ўртача йиллик сони кичик корхоналар учун белгиланган миқдордан ошган корхоналар киради.

Йирик корхоналар таркибига ишловчилар сони 500 ва ундан ортиқ кишини ташкил қилувчи корхоналарни киритиш мумкин.

Ихтисослашув даражасига кўра, корхоналар ихтисослашган, универсал ва аралаш корхоналарга бўлинади. Ихтисослашган корхоналар қаторига номенклатураси чекланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, универсал корхоналар қаторига турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар, аралаш корхоналар таркибига эса ихтисослашган ва универсал корхоналар ўртасидаги оралиқ гуруҳни ташкил қилувчи корхоналар киритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усулларига кўра, корхоналар ишлаб чиқаришнинг оқим, партияли ва доналаб ишлаб чиқариш усуллари устувор турувчи корхоналарга бўлиниши мумкин.

Ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш даражасига кўра, корхоналар тўлиқ ва қисман автоматлаштирилган ёки механизациялаштирилган, қўл-машина ва фақат қўл меҳнатига асосланган корхоналарга бўлинади.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мамлакатимизда янги ташкилий-ҳуқуқий турдаги – қўшма, ижара, ҳиссадорлик, хусусий, оилавий, кооператив ва бошқа корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида хусусий мулк мулкчилик шаклининг бошқа кўринишлари билан бир қаторда дахлсизлиги ва давлат томонидан муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган. Янги қонунчилик ҳужжатларида янги иқтисодий тушунча – корxonанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли тушунчаси киритилган.

Корхоналарнинг қонун ҳужжатлари ва бошқа хўжалик ҳуқуқи меъёрида кўзда тутилган мулкчилик шакли, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва ҳажми, капиталнинг шаклланиши, турли хил фирмалараро уюшмаларга аъзо бўлиш усуллари ва олиб боровчи рақобатчилик курашлари билан фарқ қилувчи фаолият тавсифи ва мазмунига боғлиқ бўлган тузилмавий тузилишининг усул ва кўринишлари хўжалик юретишнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини ифодалайди.

Ҳозирги замон шароитларида давлат, муниципал, жамоа, индивидуал (оилавий, хусусий) турдаги корхоналар мавжуд бўлиб, улар ўзларига бириктириб қўйилган мулк тавсифи ёки тезкор (оператив) бошқарув ҳуқуқига кўра ҳам таснифланади.

Хўжалик фаолияти юритувчи ҳар бир субъект бир қатор ҳуқуқларга эга бўлиб, булар бир томондан, уларнинг ички ташкилотчилигини аниқлаб берса, иккинчи томондан, жисмоний ва ҳуқуқий шахслар ҳамда давлат билан ўзаро муносабатларини амалга оширишга кўмаклашади.

Корхоналар ҳуқуқий шаклининг ҳар бир кўринишида уларнинг эгалари, яъни хусусий мулк эгалари, корхона билан турли даражадаги алоқада бўладилар. Масалан, очиқ турдаги ҳиссадорлик жамияти эгалари корхона мулкининг бир қисмигагина эгалик қилиш ҳуқуқига эгалар ҳамда бошқарув вазифаларини амалга оширишда ҳам ўз акциялари миқёсида иштирок этадилар.

Хўжалик ўртоқликларида (жамиятларида) эса мулк эгаси ва мулк яқинлаштирилган бўлиб, корхонани бошқаришда уларга бевосита иштирок этиш имконияти яратиб берилган.

Кенг тарқалган корхона шаклларида бири хўжалик ўртоқликлари бўлиб, улар ишонч асосидаги тўлиқ ўртоқлик (коммандит ўртоқлиги) кўринишида ташкил қилиниши мумкин.

Қонунга асосан иштирокчилари имзоланган шартномалар бўйича тадбиркорлик фаолияти юритувчи ҳамда уларга тегишли мулк жавобгарлигига эга бўлган ўртоқликлар – тўлиқ ўртоқликлар ҳисобланади.

Коммандит ўртоқлиги бир нечта фуқаролар ёки ҳуқуқий шахсларнинг ўзаро ҳўжалик фаолияти юритиш мақсадидаги шартномалар асосида бирлашуви натижасида пайдо бўлади.

Жамиятларнинг кўпчилигида капиталлар бирлаштирилган бўлади. Маъсулияти чекланган жамият (МЧЖ) бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилиб, Низом жамғармаси ҳужжатларда (Низом ва таъсис шартномаси) белгилаб кўйилган улушларга бўлинган бўлади.

Бундай жамият таъсисчилари жамиятнинг мажбуриятлари учун жавобгар бўлмайдилар ҳамда жамият фаолиятида ўзлари киритган улушлар доирасида зарар кўришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасида очиқ ва ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари мустақилликка эришилгандан кейин кенг фаолият кўрсатмоқда.

Низом жамғармаси акцияларга тақсимланган жамият ҳиссадорлик жамияти ҳисобланади. Ҳиссадорлик жамияти аъзолари жамиятнинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар, бироқ ўзларига тегишли бўлган акциялар қиймати доирасида зарар кўришлари мумкин.

Ҳиссадорлик жамиятларининг ижобий жиҳатлари қаторига қуйидагилар киради: акциядорлик капиталининг тенг тақсимланган, эркин муомаладаги улушлар – акцияларга тақсимланиши; акциядорлар жамият мажбуриятлари учун жавобгарлигининг акциялар қиймати ҳажмида чекланганлиги; акциядорлик капиталининг ҳажми ва аъзолар сонини осонлик билан ўзгартириш имконини берувчи Низом асосида бирлашиш; умумий бошқарув вазифаларининг ҳўжалик фаолиятини бошқариш вазифаларидан алоҳида юритилиши ва ҳоказолар.

Иқтисодиётимиз олдида турган асосий вазифалардан бири саноат ишлаб чиқаришини жаҳон иқтисодиётида ўз ўрнига эга бўлган рақобатбардош корхоналар ташкил қилиш мақсадидаги тузилмавий қайта қуришдан иборат. Бунинг учун интеграция ҳамда турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги корхоналарни вақтинчалик ёки доимий равишда кооперация ёки концентрация асосида бирлаштириш амалга оширилади.

Кооперация жараёнида концерн, консорциум, хўжалик ассоциацияси каби ташкилий шакллар вақтинчалик ёки доимий равишда тузилиши мумкин. Ушбу тузилмавий birlikларининг моҳиятини қисқача кўриб чиқамиз.

Концерн умумий манфаатларга эга ҳамда шартномалар, капитал ва қўшма фаолиятда иштирок этиш билан боғлиқ бўлган корхоналарнинг йирик бирлашувини акс эттиради.

Консорциум компания ва банкларнинг вақтинчалик бирлашуви натижасида, йирик капитал талаб қилувчи лойиҳаларни амалга ошириш ёки маблағни биргаликда жойлаштириш мақсадлари учун умумий келишувлар асосида юзага келади. Консорциум буюртмачилар олдидаги мажбуриятлар учун жавобгар ҳисобланади.

Хўжалик ассоциацияси жисмоний ёки ҳуқуқий шахсларнинг ўзаро ҳамкорлик юритиш мақсадида кўнгилли равишда бирлашувини англатади ва унда бирлашувга кирувчи субъектлар ўз мустақллигини сақлаб қоладилар.

Корпорациялар умумий мақсадларга эришиш, ҳамкорликда фаолият юритиш мақсадида бирлашиб, мустақил ҳуқуқий субъект – ҳуқуқий шахсни ташкил қилувчи шахслар йиғиндисини тавсифлайди. Кўпинча улар акциядорлик (ҳиссадорлик) жамиятлари шаклида ташкил қилинади.

Корхоналарнинг концентрация асосида бирлашуви картел, синдикат, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари кўринишида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш соҳасидаги картеллар ишлаб чиқариш масалалари, нархлар, товарларни сотиш, ишчи кучини ёллаш ва шу каби масалалар бўйича келишувга асосланиб фаолият юритади.

Интеграциянинг бу шаклида корхоналар мустақилликни сақлаб қолган ҳолда кооперация асосида бирлашадилар.

Синдикат – тижорат фаолиятини (таъминот, сотиш, нархнинг пайдо бўлиши) ҳамкорликда ташкил қилишга асосланган бирлашмадир. Синдикат таркибига кирувчи корхоналар ҳуқуқий ҳамда ҳўжалик юритиш мустақилликларини сақлаб қоладилар.

Трестлар юқори даражада марказлашганлиги билан ажралиб туради. Унинг таркибига кирувчи корхоналар ишлаб чиқариш, тижорат ва ҳуқуқий мустақилликларини йўқотиб, ягона режа асосида фаолият юритади.

Холдинглар иштирокчиларнинг молиявий имкониятларини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватлари билан вазифаларни тезкор равишда амалга ошириш имконини берувчи бошқарувнинг самарали шаклини ифодалайди.

Интеграция жараёнларини амалга оширувчи корхоналар қуйидаги мақсадларни қўллайди:

- ресурслардан янада самаралироқ фойдаланишга эришиш;
- кооперация асосидаги алоқаларини янгилаш ва мустаҳкамлаш;
- мамлакатдаги корхоналарнинг ташқи бозорга чиқиши;
- ишлаб чиқаришга инвестицияларини янги шакллариини жалб этиш;
- ички ва ташқи бозордаги рақобатда муваффақият қозониш мақсадида нарх ва сотиш бўйича ягона сиёсат юритиш.

3.4. Корхоналарнинг асосий вазифалари

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритган кунларданок миллий иқтисодиётни ривожлантиришни ва мамлакатимизни индустриал давлатга айлантириш борасидаги иқтисодий сиёсатни амалга ошириб келмоқда.

Бундай кенг қамровли ишларни амалга ошириш охир-оқибат корхоналарнинг қандай фаолият юритишига ва ўз вазифаларини қай даражада бажаришларига боғлиқ бўлади десак хато бўлмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- бозор ва унинг ривожланишлар, истиқболларини мажмуавий равишда ўрганиш ёрдамида, истеъмолчиларнинг маҳсулот ва хизмат турларига бўлган талаб ва эҳтиёжларини аниқлаш;

- маҳсулотнинг замонавий янги моделлари ва намуналарини яратиш;

- истеъмолчилар талабларига жавоб берувчи маҳсулотларни ишлаб чиқариш;

- корхонанинг барча фаолиятини, жумладан, ишлаб чиқариш, сотиш, реклама, техник хизмат кўрсатиш, ахборот ва шунга ўхшашларни бошқариш.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, корхоналарнинг вазифалари давлат томонидан айни вақтда амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат билан боғлиқ бўлади. Шу билан бирга умуман хўжалик ривожланишининг ҳар бир ўзига яраша босқичида корхоналар фаолияти қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилмоғи лозим бўлади:

- корхона эгасининг даромад олиши;

- истеъмолчиларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан таъминлаш;

- ходимларни иш ҳақи билан ўз вақтида таъминлаш;

- корхоналарга яқин жойларда яшовчи аҳоли учун иш жойларини яратиш;

- атроф муҳитни муҳофаза қилиш;

- корхона фаолиятида тўхтаб қолишга йўл қўймаслик;

- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шаклларини такомиллаштириш;

- ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида тежамкорликка риоя қилиш.

Хўжалик фаолиятининг жорий ва истиқболдаги вазифаларини бажариш корхоналардан қуйидаги функцияларни амалга ошириш талаб этилади:

- ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол учун маҳсулотларни тайёрлаш;

- маҳсулотларни истеъмолчиларга сотиш ва етказиб бериш;

- сотувдан кейин хизмат кўрсатиш (сервис хизматлари);

- ходимлар меҳнатини ташкил қилиш ва бошқариш;

- солиқларни белгиланган муддатда тўлаш, бюджетга тўланувчи ихтиёрий ёки мажбурий бадал ва тўловларни амалга ошириш;

- амалдаги стандартлар, меъёрлар ва давлат томонидан чиқарилган қонун-қоидаларга риоя қилиш.

Бу вазифалар корхоналарнинг ҳажми, қайси тармоққа мансублиги, ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги, маҳаллий ҳокимият идоралари билан муносабатларга асосланиб аниқлаштирилади ва вазият талабларидан келиб чиқиб янги вазифалар ҳам белгилаб берилиши мумкин.

Тан олиш керакки, Ўзбекистонда мустақилликнинг 16 йили мобайнида бир қанча иқтисодий ислохотлар олиб борилди ва уларнинг натижаси сифатида ҳозирги кундаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасига эришилди – бу ўз навбатида корхона ва тармоқларнинг ўз вазифаларини тўла тўқис бажараётганликларининг натижасидир.

Республикада мустақиллик йилларида юзлаб янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилди.

Статистик маълумотлар шуни кўрсатадики, 15 йилдирки Ўзбекистонда иқтисодий ўсишга эришилмоқда, маблағ қўйишнинг иқтисодий омиллари яратилмоқда. ЯИМнинг реал ўсиши базис йилга нисбатан 1996 йил 101,6 фоиз даражасидан 2010 йилга келиб 108,5 фоизга

ўсди. Ўзбекистонда 2001 йилга келиб, 1990 йил даражасига нисбатан биринчи марта солиштирма нархда ЯИМ 103 фоизлик даражани ташкил этди. (Ваҳоланки, МДХнинг қарийб 70 фоиз давлатларида 1990 йил даражасига нисбатан ўсиш ҳозирча кузатилганича йўқ).

Демак, хўжалик фаолиятининг жорий ва истикболдаги вазифаларини бажариш корхоналардан қуйидаги функцияларни амалга оширишни талаб қилади:

- ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол учун маҳсулотларни тайёрлаш;

- маҳсулотларни истеъмолчиларга сотиш ва етказиб бериш;

- сотувдан кейин хизмат кўрсатиш;

- ишлаб чиқаришнинг моддий-техника асосини таъминлаш;

- ходимлар меҳнатини ташкил қилиш ва бошқариш;

- солиқларни тўлаш, бюджетга тўланувчи ихтиёрий ёки мажбурий бадал ва тўловларни амалга ошириш;

- амалдаги стандартлар, меъёрлар ва давлат томонидан чиқарилган қонун-қоидаларга риоя қилиш.

Бу вазифалар корхоналарнинг ҳажми, қайси тармоққа мансублиги, ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги, маҳаллий ҳокимият идоралари билан муносабатларга асосланиб аниқлаштирилади. Бугунги бозор иқтисодиёти ва фан-техника тараққиёти корхоналарнинг амалга оширувчи вазифаларини кенгайтириши ҳамда уларнинг фаолиятидаги ишлаб чиқариш кўрсаткичларини янада яхшилаш учун янги вазифалар белгилаб бериши мумкин.

3.5. Корхона фаолиятида тадбиркорликнинг ўрни, чет эл инвестицияларини жалб қилиш зарурати

Мамлакат халқ хўжалигини бошқариш ва иқтисодиётни тубдан бошқа ижтимоий тизимга ва бошқарув услубига ўтказиш ўз ўзидан

маълумки жуда катта куч-қувват, тадбирий чоралар ва кўп сонли муаммоларни қисқа вақт ичида ҳал қилишни талаб қилади.

Бунда эскидан қолган бошқарув таъминот ва маъмурий буйруқбозлик услубларини қумсаш, боқимандалик кайфияти ҳам кўп жиҳатдан тўсқинлик қилиши табиий бир ҳол.

Президент И.А.Каримов кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб қувватлаш зарурлигини ҳар доим таъкидлаб келадилар.

Кейинги пайтларда шу соҳада маълум ижобий ўзгаришлар юз берди. Масалан, тадбиркорлик фаолиятини эркинлиги кафолатлари тўғрисида, қонун, бир қанча Президент фармонлари ва ҳукумат қарорлари қабул қилинди кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун шароитлар яратилди. Жумладан, 2011 йилни «Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили» деб эълон қилинди.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, аҳоли турмуш даражасининг доимий равишда юқори бўлишига энг аввало, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантириш орқали эришилиб келинмоқда. Масалан, Германиянинг қисқа вақт мобайнида Европа иқтисодиётининг устунларидан бирига айланишида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳал қилувчи роль ўйнади. «Давлатнинг бу борадаги оқилона сиёсати туфайли урушдан кейинги йилларда кичик ва ўрта бизнеснинг мамлакат иқтисодиётидаги улуши 10 фоиздан 65 фоизга кўтарилди»¹.

Кўпчилик ҳавас билан қарайдиган «Япон мўъжизаси» ҳам давлатнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни жадал ривожлантиришга қаратилган иқтисодий сиёсати самарасидир. Ҳозирги кунда бу ерда иқтисодиётнинг мазкур бўғини мамлакатда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотнинг ярмидан кўпроғини бермоқда.

---

¹ Президент Ислам Каримовнинг Вазирлар Мақкамасининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий иқтисодий ривожлантириш яқунларига бағишланган мажлисидаги маърузаси // Ҳалқ сўзи. 2008 йил, феврал.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ривожланган иқтисодиётнинг таркибини ташкил этувчи муҳим тармоқ ҳисобланади, унинг фаолияти нафақат йирик бизнес, балки бутун мамлакат иқтисодиётининг муваффақиятли ривожланишига бевосита таъсир қилади. Бундан ташқари, ички бозорнинг истеъмол товарлари билан тўлдирилиши ва аҳолига турли хизматлар кўрсатилиши, экспорт салоҳиятининг ўсиши, аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг реал даромадларини кўпайтириш масалаларини ечиш ҳам ана шу тармоқнинг нечоғли барқарор ривожланишига боғлиқ.

«Аслида яқин келажакда кичик ва ўрта бизнес республиканинг ишлаб чиқариш тузилмасида ва экспорт тузилмасида иқтисодиётнинг ҳаракатчан, осон ўзгартириладиган соҳаси сифатида етакчи ўринни эгаллашига эришиш лозим.

Биз учун оламшумул аҳамиятга эга бўлган ушбу сиёсатни рўёбга чиқаришда аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари самарадорлиги ва маҳсулдорлигини янада ошириш, уларга давлат ёрдами кўрсатиш муҳимдир.

Бунда биз кичик ва ўрта корхоналар ибтидоий, эскирган асосда эмас, балки сифатли ва замонавий техника негизида барпо этилиши кераклигига асосланамиз. Бунинг учун уларни ривожлантиришнинг янги манбалари ҳам чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш ҳисобига, ҳам ички манбалар, банк кредитлари ҳисобига доимо кашф этиб борилиши даркор»¹.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга ёрдам берадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва институционал тузилмалар вужудга келтирилди. Булар савдо-саноат палатаси (собик Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси), Бизнес-фонд, «Мадад» суғурта агентлиги кабилар. Шунингдек, консалтинг, инжиниринг ҳамда лизинг фирма ва компаниялар, бизнес-инкубаторлар тармоғи мавжуд.

---

¹ Каримов И.А. «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари». Т., «Ўзбекистон», 1997. 198 бет.

Энг асосийси, кичик ва ўрта корхоналар ҳозирнинг ўзидаёқ амалда ўзининг ижобий томонларини кўрсатмоқда.

Агар ҳозирги замон шароитида асосий истеъмол моллари конъюнктураси дунё бозорида ўртача ҳар тўққиз ойда ўзгариб туришини инобатга олсак, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётнинг изчил ривожланишида нечоғли муҳим аҳамиятга эга экани яққол аён бўлади.

Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга асосий эътиборни қаратар эканмиз, шу орқали учта муҳим масалани ечишни кўзда тутамиз деб таъкидлаганлар. Булар:

Биринчи масала – яқин беш-ўн йил ичида ушбу соҳада ялпи ички маҳсулотнинг 50-60 фоизини ишлаб чиқаришга эришиш;

Иккинчи масала – бу соҳани ривожлантириш аҳолини иш билан таъминлаш ва унинг даромадлари ўсишининг энг муҳим манбаларидан бирига айланиши лозим.

Учинчи масала – мамлакатимиздаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг пойдевори бўлмиш кичик ва ўрта мулкдорлар синфини шакллантиришдан иборат.

Республикаимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар туфайли мамлакатимизда истиқболли деб топилган мулкдорлар синфи ривожланмоқда. Ҳозирги кунда мулкдорлар синфини, яъни кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масаласига эътибор қаратилаётгани бежиз эмас.

Кичик ва ўрта тадбиркорлик корхоналари жуда катта ижобий хислатларга эга. У бир томондан йирик корхоналар билан рақобатда бўлиб, шу нуқтаи назардан иқтисодиётнинг бозор конъюнктураси ва истеъмолчилар талаби ўзгаришларига тезроқ мослашиши натижасида иқтисодиётни таркибий жиҳатдан қайта тузилишига ёрдам беради.

Иккинчи томондан, кичик ва ўрта корхоналарнинг катта қисми йирик бизнес билан ҳамкорлик қилиш орқали уларни тўлдиради ва мустаҳкамлайди, уларга хос бўлган техник консерватизмни бартараф этишга кўмаклашади. Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожланиши бозорни истеъмол товарлари ва хизматлари билан тўлдиради, мамлакат бозорни истеъмол товарлари ва хизматлари билан тўлдиради, мамлакат экспорт салоҳиятини оширади.

Кейинги йилларда кичик ва ўрта бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш яқунларини таҳлили Ўзбекистон иқтисодиёти ялпи ички маҳсулотда унинг улуши ортиб бораётганлиги ва банд бўлганлар сонини кўпайиб бораётганлигини кўрсатмоқда. Масалан, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 1999 йилда 29,1 фоиз бўлган бўлса, 2001 йилда 33,8 фоиз, 2002 йилда 34,6 фоиз, 2003 йилда 35,5 фоиз, 2004 йилда 35,6 фоиз, 2005 йилда 38,2 фоизни, 2006 йилда 42,1 фоизни, 2008 йилда 48,2 фоизни 2010 йилда 52,5 фоизни ташкил этди.

2010 йилда ҳам республикаимиз иқтисодиётида кичик бизнес ва хусусий тармоқ кўлами ҳамда ҳажми янада салмоқли даражада ўсди. Кичик бизнес корхоналари сони 473 мингтадан ортиб кетди.

Хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобига 2010 йилда 600 мингдан зиёд янги иш ўринлари ташкил этилди. Кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ортди ва 2010 йилда 52,5 фоизни ташкил этди. Аммо бу кўрсаткич ҳали етарли эмас.

Президентимиз томонидан Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил яқунларига бағишланган мажлисидаги (2011 йил 21 январь) маърузасида мамлакатимизни 2011 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ этишнинг асосий устувор вазифалари, методологик ва ташкилий тамойиллари аниқлаб берилган бўлиб, жумладан хусусий тадбиркорликни ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссасини ҳозирги кундаги 52,5 фоиздан 2011 йилда эса 54,0 фоизга етказиш вазифасини қўйдилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кичик ва хусусий тадбиркорлик корхоналари тадбиркорлик кўникмаларини ривожлантириш, унинг бозор муносабатларига мослашганлик даражасини оширади, муҳими аҳолини иш билан банд этишнинг самарали воситасидир. Шу билан бирга, улар фуқароларга нафақат ўз мулки, балки ишлаб чиқаришга мўлжалланган мулк эгаси бўлишга имкон беради, демократия ва ижтимоий барқарорликдан манфаатдор ижтимоий қатламнинг шаклланиши учун асос яратади. Зеро, аҳолининг иш билан бандлиги ва даромадини ошириш борасида кичик ва хусусий тадбиркорликка кенг шароит яратиб берибгина қолмай, ижтимоий қатламлар ўртасида кескин тафовутлар келиб чиқишининг олдини ҳам олади.

Юқоридаги тадбирларни амалга оширилиши ўз навбатида мамлакатимизда ўрта мулкдорлар синфини ортиб боришига олиб келади.

Кичик ва ўрта даражадаги ишлаб чиқаришни ривожлантириш, бир томондан кўп укладли аралаш иқтисодиётга олиб келса, иккинчи томондан, ўрта мулкдорлар қатламини шакллантиришни жадаллаштиришга асос бўлиб хизмат қилади.

Ўрта мулкдорлар табақаси ҳали бизнинг мамлакатимизда унчалик юқори эмас, шунинг учун бу борадаги ишларни жадаллаштириш лозим.

Ўрта мулкдорлар синфи шаклланган давлатларда иқтисодий ва ижтимоий тараққиётда катта ижобий ютуқлар қўлга киритилган.

1992-2011 йиллар давомида республикада 100 мингтага яқин корхона ва йирик объектлар хусусий мулк этиб сотилди, уларнинг кўпчилиги инвестиция мажбуриятлари остида бепул берилди.

Иқтисодий ислохотларни амалга ошириш даврида давлатнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб корхоналар, аҳолининг ва чет эл инвесторларининг инвестицион фаолиятини фаоллаштирувчи кучли иқтисодий механизмларни яратиш бўлиб қолмоқда. Бу механизмларга мисол қилиб ишлаб чиқаришни инвестициялашга йўналтирилаётган маблағларни

имтиёзли солиққа тортиш кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш ва бошқа чора-тадбирларни келтириш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармони (11.04.2005 й.) мамлакат иқтисодиётида хорижий инвестицияларни иштирокини кенгайтириш учун муҳим қарорлардан бири бўлди. Фармонга асосан 2005 йил 1 июлидан бошлаб, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни меҳнат ресурслари кўп бўлган ҳудудларда ташкил қилиш шarti билан даромад (инвестиция ҳажмидан келиб чиққан ҳолда 3 йилдан 7 йилгача), мол-мулк, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ва ободонлаштириш, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқлар ва бошқалардан озод этилган.

Иқтисодиётнинг ўзак тармоқларини жадал модернизациялаш ва техника билан қайта жиҳозлаш стратегияси, амалга оширилаётган инвестиция сиёсати доирасида Республика Президентининг 2006 йил 11 май Фармони билан Ўзбекистон Республикасининг Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ташкил этилди. 2008 йилда унинг низом жамғармаси 3 миллиард 200 миллион АҚШ долларини ташкил этди. Марказлаштирилмаган инвестициялар салмоғи ортиб бормоқда.

Миллий иқтисодиётимизда 2010 йилда 2 миллиард 800 миллион АҚШ доллари миқдорида чет эл инвестициялари ўзлаштирилди. Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги фаолият кўрсатаётган корхоналар сони йил сайин ортиб бормоқда. Масалан, 2001 йилда – 1795 та, 2002 йилда – 1958 та, 2003 йилда – 2087 та, 2004 йилда – 2209 та бўлган бўлса, 2005 йилда 2412 та, 2011 йилга келиб уларнинг сони 4000 тадан ошди. Чет эл инвестициялари билан барпо этилаётган қўшма корхоналар ҳиссасида Туркия, Россия, АҚШ, Покистон,

Буюк Британия, Жанубий Корея ва Германия давлатлари асосий салмоқни эгаллайди.

Кейинги йилларда инвестицион фаоллик транспорт ва алоқа, ёқилғи-энергетика, метал-лургия мажмуи ва енгил саноат тармоқлари бўлиб қолмоқда. Ёқилғи тармоғидаги инвестициялар улуши 2010 йилда 11,2 фоизни, электроэнергетикада 11,5 фоизни, металлургияда 5,1 фоизни, транспорт ва алоқада эса 29,2 фоизни ташкил этди¹.

2010 йилда иқтисодий ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 9,7 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2009 йил билан таққослаганда, 13,6 фоизга кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 25 фоизни ташкил этди. Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50 фоизга яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилди.

Мамлакатимиз бўйича 2010 йилда 200 дан зиёд инвестиция дастурлари амалга оширилди.

Жаҳон инқирози давом этаётганига қарамасдан, 2010 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этилган хорижий инвестициялар ҳажми 2 миллиард 800 миллион долларга етди, бунинг тўртдан уч қисми тўғридан-тўғри инвестициялардир.

Асосий таянч тушунчалар

Корхона - Ишлаб чиқариш бирликлари, мустақил хўжалик юритувчи субъект, юридик шахс ҳуқуқига эга, хусусий мулк эгаси ёки хўжалик юритувчи, ўз маҳсулотини ўзи сотиши ва алмашув ҳуқуқига эга ишлар ва хизматлар кўрсатувчи ва мулкчиликнинг барча шаклларида ҳам қонун олдида тенг ҳуқуққа эга.

---

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил статистик ахборотномаси. –Т.: 2011 йил. 26-27-бетлар.

Фирма - Тадбиркор, корхонани ташкил топтирувчи ёки қайта тузувчи, молиялаштирувчи, бошқарувчи ташкилот.

Ташкилий ишлаб чиқарувчи бирлик - ўз ички таркиби, бошқарув тизими ва жамоасига эга корхона

Иқтисодий бирлик – моддий, молиявий, техника, ресурсларни ҳамда ишлаб чиқаришдаги иқтисодий манфаатлар йиғиндиси.

Иқтисодиётни эркинлаштириш - тадбиркорларга фаолият учун шарт шароит яратиш, давлат органларини асоссиз тадбиркорлар ишига аралашувини чеклаш, солиқ тизими, назорат ва ҳисоботларни соддалаштириб самарали ишлаб чиқаришни ташкил этишда имтиёзлар бериш.

Қисқача хулосалар

Корхона иқтисодиётнинг асосий бўғини бўлиб иқтисодий фаолиятнинг асосий оғирлиги турли ҳил маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хизмат кўрсатувчи ҳамда малакали кадрлар мужассамланиб, ресурсларнинг турли хилларидан фойдаланиш корхоналар зиммасига юклатилган.

Ҳар бир корхона ишлаб чиқариш омилларидан самарали фойдаланиш, уларни истеъмол учун тайёр маҳсулот ҳолига келтириш йўли билан мамлакат иқтисодиётига ўз хиссасини қўшади.

Бозор иқтисодиётини ривожланиш шароитларида мулкдорлар синфининг вужудга келиши ва корхоналарнинг янги ташкилий - ҳуқуқий шакллари ташкил қилиш учун бир қанча ҳуқуқий хужжатлар қабул қилинди.

Ўзбекистон иқтисодиётини таркибий жиҳатдан қайта қуриш бозор муносабатларини асоси ҳисобланади. Бозор иқтисодиётига хос таркибни шакллантириш макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналарни янги технология ва ускуналар билан жиҳозлаш, иқтисодиётда нодавлат сектор улушини ошириш ва бошқаларга йўналтирилади.

Ўзбекистоннинг жаҳон хўжалик таркибига фаол кириб бориши мамлакатда иқтисодиёт очиқлигини кенгайтириш ва эркинлаштириш таркибий ўзгаришлар муаммосига алоҳида аҳамият берилишини тақозо этмоқда. Бу борада чет эл инвестицияларини кенг кўламда жалб қилиш асосида кўшма корхоналар ташкил қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодий бирлик тушунчаси нимани англатади?
2. Корхонани тавсифини тушунтириб беринг.
3. Корхонанинг бозор ва ишлаб чиқариш алоқаларини очиб беринг.
4. Рақобатчилик корхона фаолиятига қай тарзда таъсир ўтказади?
5. Корхона фаолиятига бевосита таъсир қилувчи муайян қонунларни санаб беринг.
6. Инвестицион сиёсат нима ва у давлат ва корхоналар миқёсида қандай мақсадларни назарда тутаяди?
7. Миллий иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг зарурятини изоҳлаб беринг.
8. Республикада амалга оширилаётган энг машҳур инвестицион лойиҳаларни айтиб бера оласизми?
9. Таркибий сиёсатнинг муҳим вазифаси нималардан иборат?
10. Таркибий сиёсатнинг негизи бўлиб нималар хизмат қилади?
11. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожлантиришдан кўзланган мақсадни баён қилиб беринг.

IV-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА)НИ ТАШКИЛ ЭТИШ, УНИ САНАЦИЯ ҚИЛИШ ВА ФАОЛИЯТИНИ ТЎХТАТИШ

4.1. Корхоналарни ташкил қилиш тамойиллари

Маълумки, инсон эҳтиёжларини тобора ўсиб бориши иқтисодиёт олдига ушбу эҳтиёжларни қондириш вазифасини қўяди. Эҳтиёжни қондириш учун зарур ноз-неъматларни ишлаб чиқариш лозим бўлади. «Иқтисодиёт назарияси» фанидан маълумки эҳтиёжлар қатъиян табақалашган бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, айниқса техника тараққиёти янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Хуллас, эҳтиёжлар юксалиш характерига эга. Эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб, таркибан янгиланиб бориши табиий жараён бўлиб, иқтисодиётни ривожлантиришга ундайди. Бу эҳтиёжлар ўз-ўзидан маълумки, халқ хўжалигининг энг қуйи бўғини бўлмиш корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулот ва хизматлар эвазига қондирилади. Ана шулар ўз навбатида корхоналар маҳсулотини кўпайтириш ва янги корхоналарни ташкил қилишни тақозо этади.

Янги корхоналар ташкил қилиш қуйидаги ташкилий тамойиллар асосида амалга оширилади:

- корхонани ташкил қилиш фикрининг пайдо бўлиши;
- корхона таъсисчиларини аниқлаш;
- таклиф қилинаётган маҳсулотга бозордаги талабни ўрганиш;
- корхона Низом жамғармасини тузиш учун молия манбаларини аниқлаш;
- корхонанинг таъсис ҳужжатлари ва бизнес-режасини тайёрлаш;
- давлат рўйхатидан ўтиш;
- муҳр, штамп ва бошқа реквизитларни тайёрлаш;
- солиқ идораларида рўйхатдан ўтиш.

Бу юқоридаги тамойиллар умуман олганда Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги ва «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунлари асосида амалга оширилади. Шу билан бирга агар

корхона мулки эгаси ёки у тайинлаган вакиллик идорасининг розилиги бўлса, фаолият юритаётган корхона таркибидан бир ёки бир неча таркибий бўлинмаларни, ушбу бўлинмаларнинг меҳнат жамоалари ташаббусига кўра, ажратиб чиқариш натижасида ҳам ташкил топиши мумкин.

Корхона қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда махсус давлат идораларида рўйхатга олинган кундан бошлаб ташкил қилинган ҳисобланади ва ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлади.

Корхонани таъсис ҳужжатларини тайёрлаш муҳим аҳамиятга эга. Таъсис ҳужжатлари фаолият юритувчи корхоналарнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳамда шароитларини ифодалайди.

Корхоналар фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларида икки хил таъсис ҳужжатлари белгилаб берилган:

1. Корхона Низоми;
2. Таъсис шартномаси.

Амалиётда корхона фақат Низом ёки фақат таъсис шартномаси асосида, шунингдек, бир вақтнинг ўзида Низом ва таъсис шартномасига асосан фаолият юритиши ҳам мумкин.

Шуни алоҳида билиш керакки, корхонанинг (ҳуқуқий шахсининг) таъсис шартномаси келишув асосида тузилади. Низом эса таъсис (таъсисчилар) томонидан тасдиқланади. Битта таъсисчи томонидан тузилган ҳуқуқий шахс шу таъсисчи томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият юритади.

Корхона Низоми – асосий таъсис ҳужжати бўлиб, унда корхонанинг ташкилий ҳуқуқий шакли, номи ва манзилгоҳи, Низом жамғармасининг миқдори, даромадларининг таркиби ва тақсимланиш тартиби ҳамда корхона фондларини ташкил қилиш тартиби, корхонани тугатиш ва қайта ташкил қилиш тартиби кўрсатилади. Низом – бу корхонанинг ҳуқуқий мақомини, ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўзида акс эттиради.

Таъсис шартномаси – бу корхонанинг ташкил қилиниши ва якка тарзда ёки ҳамкорликдаги фаолиятининг бошланишини тавсияловчи ҳужжатдир. У шунингдек, ташкил этилаётган корхонанинг Низомини тўлдирувчи ҳужжат ҳамдир. Таъсис шартномасида корхонани ташкил қилиш тартиби, даромад ва харажатларни қатнашчилар ўртасида тақсимлаш шартлари, иштирокчиларни (таъсисчилар) корхона таркибидан чиқиш фаолият тартиби белгилаб қўйилади. Таъсис шартномаси асосида кўпинча кичик корхоналар, хўжалик ўртоқликлари ва шу каби субъектлар фаолият юритади.

Корхона мулкани шакллантириш ва ундан фойдаланиш Низом ва Таъсис шартномасининг муҳим қисми ҳисобланади. Корхона мулкани шакллантириш манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- таъсисчиларнинг пул ва моддий кўринишдаги бадаллари;
- маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан ва бошқа турдаги фаолиятдан олинган даромадлар;
- қимматбаҳо қоғозлардан олинган даромадлар;
- банклар ва бошқа кредиторлардан олинган кредитлар;
- бюджетдан олинувчи маблағлар (дотация), капитал қўйилмалар;
- корхона, ташкилот ва фуқароларнинг беғараз ва ҳайрия бадаллари, совғалар ва ҳ.к.
- қонун билан таъқиқланмаган бошқа манбалар.

4.2. Корхоналарни рўйхатга олиш тартиби

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналарни барпо этиш, уларни фаолиятини ташкил этиш, рўйхатга олиш ва тугатишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асослари Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисидаги қонунида белгилаб берилган.

Корхонани рўйхатга олишни хокимиятлар бажаради ва улар корхонани барча ҳужжатларини Молия Вазирлигига ягона давлат реестрига киритиш учун тақдим этади.

Корхонани рўйхатга олиш учун қуйидаги ҳужжатлар талаб қилинади:

1. Корхонани рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза;
2. Таъсис шартномаси ёки корхонани ташкил қилиш ҳақидаги қарор;
3. Корхона Низоми;
4. Таъсис шартномаси ёки корхонани ташкил қилиш тўғрисидаги қарорда кўрсатилган Низом жамғармасининг камида 50 фоиз миқдордаги қисми тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар.
5. Давлат божини тўлаганлик ҳақида гувоҳнома.
6. Монополия қарши муассасани корхонани ташкил қилишга розилигини тасдиқловчи ҳужжат.
7. Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси ёки унинг қуйи идоралари розилиги ҳақидаги ҳужжат.

2-чизма

Янги корхона ташкил этиш тартиби

Таъсисчилар таркибини аниқлаш таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиш	Таъсисчилар томонидан шартнома корхона ташкил этиш ҳақида	Корхона низо-мини тасдиқлаб № баённомани расмийлаш-тириш	Банкда муваққат жорий ҳисоб китоб четини очиш
Корхонани рўйхатдан ўтказиш	Корхона ҳақида маълумотларни Давлат реестрига киритиш учун ўтказиш	Қатнашчилар томонидан ўз маблағларини банкка тўла тўкис тўлаш	Банкда доимий ҳисоб счёти очиш
	Туман солиқ инспекциясида рўйхатдан ўтиш	Штамп ва юмалоқ муҳр тайёрлашга рухсат олиш	Штамп ва юмалоқ муҳр тайёрлаш

Ана шулар асосида рўйхатга олинган манзилгоҳи бўйича солиқ идораларида ҳисобда туриши ва шундан сўнг банкда ҳисоб рақамини очиши мумкин, ана шундан сўнг корхона тўлиқ маънода юридик мақомга эга бўлади.

4.3. Корхоналарни ташкилий ҳуқуқий шакллари

Ишлаб чиқариш корхоналарини тури – катта, ўрта ва майда турларга ажратилади. Корхоналарнинг ташкилий ҳуқуқий шакллари қуйидагича бўлади:

- Корхоналарни мулкчилик шаклига қараб;
- Мулкдорни ишлатаётган капиталига муносабатига қараб;
- Фойдани тақсимлаш услубига қараб;
- Хўжалик юритиш субъектларининг қатнашчилари сонига қараб;
- Мулквий жавобгарлик чегараларига қараб;
- Мулкни манбаига ва бошқарув шаклига қараб;
- Хўжалик ўртоқлиги - тижорат ташкилоти таъсисчи-ларнинг қўшган капиталига қараб.

Яратилган ёки сотиб олинган капитал ўртоқлик, шерикчилик ташкилоти мулки ҳисобланади, тўлиқ ўртоқлик ташкилоти шаклида ёки коммандит ўртоқлиги ташкилоти шаклида бўлади.

Ўртоқлик хўжалигига – хисса, пул, қимматли қоғозлар бошқа нарсалар ёки мулквий ҳуқуқий ёки бошқа ҳуқуқлар пул билан баҳолаб бўладиган қўшилган хисса - келишимга кўра таъсисчилар ўзлари хал қиладилар.

Хўжалик ўртоқлиги ташкилотлари акциялар чиқариш ҳуқуқига эга эмаслар.

Қўйиладиган хиссани миқдори, услуби, тартиби, таъсисчиларни ўзаро келишувига ёки таъсис ҳужжатларига асосланиб амалга оширилади.

Тўлиқ шерикчилик корхонасини - коммандит ёки ишлаб чиқариш кооперативига айлантирса бўлади.

Асосий хужжат - таъсис шартномаси бўлиб, таъсисчилар томонидан имзоланади.

Таъсис шартномасида бошқариш ҳақида низом, мулкни корхона хусусий мулкига ўтказиш, олинган фойдаларни тақсимлаш, таъсисчилар таркибини ўзгартириш, ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатиш шартлари, вазифалари ва масъулияти, шерикликдан чиқиш шартлари ва оқибатлари кўрсатилади.

Тўлиқ шерикчилик ташкилоти бўлиб фақат тижорат, юридик шахслар ва тадбиркор фуқаролар бўла оладилар.

Фирмани номи - ёки таъсисчиларни барчасини исми кўрсатилган бўлиши, ёки битта иккитасини номи ва розилиги билан тўлиқ ўртоқлик компаниясининг ҳар-бир аъзоси таъсисчиси шу корхона номидан иш олиб бориш ҳуқуқига эга ёки бу вазифа бир кишига юклатилган бўлади (директорга).

Ваколатлар суд орқали тугатилиши мумкин. Соф фойда тақсими ҳар-бир қатнашчини қўшган хиссасига мувофиқ тақсимланади.

Таъсисчилар - биргаликда масъулият билан фаолият олиб борадилар, - агар зарар оқибатида тоза активлар қиймати ташкилотнинг устав капиталидан камайиб кетса – соф фойда устав капитали миқдори белгиланган даражага етмагунча соф фойда тақсимланмайди, устав капиталидан активлар ортиб кетмагунча таъсисчи ёки қатнашчи шерикликдан чиқса қўшган хиссасига қараб уни бўлаги берилади.

Зарар олинган бўлса уни хиссаси ҳам зарарни қоплашга ишлатилади. Аъзоликдан чиқиб кетганда ҳам у чиққунга қадар пайдо бўлган мажбуриятларга масъул сифатида жавоб беради.

Тўлиқ шериклик хўжалиги қуйидаги ҳолатларда тугатилади:

- таъсисчилар қарори билан.

- суд хукми билан.

Шериклик хўжалигида таъсисчилардан бир киши қолган холда тугатилиши мумкин. Бунда ягона таъсисчи 6 ой мобайнида шериклик корхонани бошқа шаклдаги хўжаликка қайта ўтказиш ҳуқуқига эга.

Шериклик хўжалигини бирорта аъзоси ўлса, биронтаси банкрот бўлса, судга тушса, таъсисчиларни биронтасининг кредитини мурожаат қилиб ўртоқликдан таъсисчини хиссасига даъво қилса фаолият тугатилиши мумкин.

Масъулиятли чекланган жамоа - бир ёки бир нечта кишилар томонидан тузилган хўжалик юритиш субъекти бўлиб (корхона, ташкилот, фирма) устав капитали энг паст иш ҳақидан юз баробар кўп бўлган ва хиссаларига қараб бўлинадиган капиталга эга бўлган жамоадир. Улар қонун билан таъқиқланмаган ҳар қандай ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланишга ҳаққи бор.

Масъулияти чекланган жамоалар қонун билан белгиланган тартибда ташкил этилади.

Фирмалар номига махсус талаблар куйилади. ЛТД, БМБХ Компани Энтэрпрайсиз тижорат, ўртоқлик, партнёрлик ёки мустақиллигига шаъма қилувчи бошқа номлар.

Масъуллиятли чекланган жамоа - 50 кишидан ортиқ бўлмаслиги керак агар 50 тадан ошса ёпиқ хиссадорлик жамиятига айлантирилиши керак ёки очик турдаги хиссадорлик жамиятига айлантирилади.

Маъсулияти чекланган жамоаларга айрим имтиёзлар белгиланган таъсис хужжатларини қайд этишда, қайд этиш пулидан озод этилади, ўзини кредиторларини корхона қайта ташкил қилиниши ҳақида огоҳлантирмаса ҳам бўлаверади.

Таъсис хужжатларида куйидаги маълумотлар бўлиши шарт:

- номи, манзилгоҳи;

- устав капиталини миқдори ва таъсисчиларни қўшган хиссаси;

- улар киритиши лозим бўлган хиссанинг ўлчами, таркиби муддати, киритиш тартиби ҳақида маълумот.

- бошқарув органларининг ҳуқуқ ва ваколатлари ва Қарор қабул қилиш тартиби шу жумладан, бир овоздан ёки кўпчилик овози билан.

Ундан ташқари таъсис ҳужжатларида жамоани қайта тузиш, тугатиш, хиссаларни ёки уларни бир қисмини бошқа шахсга ўтиш тартиби, қатнашчини жамоадан чиқиб кетиш тартиби ва шунга ўхшашлар. Масъулияти чекланган жамоанинг устав капитали қонунда белгилангандек миқдорда бўлиши керак.

Қайд этилиш даврида устав капитали кўрсатилгандан ярмидан кам бўлмаслиги керак, иккинчи йилдан бошлаб ёки навбатдаги молия йилида жамоанинг соф активлари белгиланганидан камайиб кета борса жамоа тугатилади.

Устав капитал миқдорини кўпайтиришга таъсисчиларни ҳаммаси ўз хиссасини қўшиб бўлгандан сўнг рухсат этилади.

Бошқарув – умумий йиғилиш, директорлар кенгаши (кузатув кенгаши) бошқарув дирекция, бош директор, президент ва шунга ўхшашлар.

Жорий раҳбарлик – умумий мажлисда яқка ҳокимлик ёки коллегиял орган томонидан сайланган бўлади.

Процедура умумий мажлисни чақириш вариантлари бир йилда бир марта ошкоралик тарзда ҳисоботларни солиқ органларига топширгандан сўнг, юридик манзил – умумий мажлис йиғиладиган жой.

Қатнашчилардан 50% қатнашса умумий мажлис ҳуқуқли деб ҳисобланади. Навбатдан ташқари умумий мажлис – директор ёки ҳар бир таъсисчи талабига кўра чақирилади.

Умумий мажлис компетенциясига, яъни, ҳуқуқига қуйидагилар киради:

- Жамоа уставини ўзгартириш;

- Устав капиталини ўлчамини ўзгартириш;
- Жамоани ижрочи органларини ташкил этиш;
- Йиллик ҳисобот ва балансларни тасдиқлаш;
- Фойда ва зарарларни таксимлаш;
- Жамоани қайта ташкил қилиш ёки тугатиш;
- Тафтиш комиссиясини ёки тафтишчини сайлаш масалалари киради.

Қўшимча ҳуқуқларга киради:

- Жамоанинг асосий йўналишларини белгилаш;
- Ҳар хил ассоциацияларда қатнашиш ҳақида қарор қабул қилиш;
- Аудиторлик текширувларни тайинлаш.

Айни вақтда умумий йиғилиш айрим қатнашчини ҳайдаш ҳақида қарор қабул қилолмайди, фақат суд орқали чиқариш мумкин.

Устав капитали таркибида 10%дан ортиқ хиссага эга қатнашчилари бирорта шахсга нисбатан жамоадан чиқариш ҳақида судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга, агар мазкур қатнашчи ўз вазифаларини яхши бажармай ишлаб чиқаришга тўсқинлик қилаётган бўлса (бузғинчилик) бундай ҳолатда жамоадан чиқариш тартиби махсус белгилангандир.

Қабул қилишда ҳам ҳамма қатнашчилар розилиги билан қабул қилинади.

Ворис ҳам, меросхўр ҳам жамоа қатнашчиларининг ҳаммасини розилиги билан аъзо қилинади.

Умумий мажлис ҳуқуқига яна - бош директорнинг компетенциясини белгилаш ҳам киради.

Хиссадорлик жамиятлари - МЧЖга ёки ишлаб чиқариш кооперативига айлантирилиши мумкин.

Хиссадорлик жамияти - фақат фуқаролик кодексида белгиланган сабабларга кўра суд орқали ёки ихтиёрий равишда тугатилиши мумкин.

Хиссадорлик жамиятини - устав капитали жамиятни чиқарган акцияларини номинал қиймати миқдоридан тузилади.

Хиссадорлик жамиятини - акциялари оддий ёки имтиёзли (имтиёзлик акцияларни бир неча хили бўлади) бўлиши мумкин, аммо имтиёзли акцияларни номинал қиймати – 25% устав капиталидан ошмаслиги керак.

Таъсис пайтида очик ёки ёпиқ турдаги хиссадорлик жамияти бўлишидан қатъий назар акциялар фақат таъсисчилар ўртасида тақсимланади.

Бунда ҳамма акциялар шахсий бўлиб қолади.

Устав капитали очик турдаги жамоада 1000 баробар минимал иш ҳақи миқдорида, ёпиқ турдаги эса 100 марта минимал иш ҳақидан кам бўлмаслиги керак.

Қўшимча акциялар - ёки эълон қилинган хиссадорлик жамияти, жамиятни устав капиталини кўпайтириш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин - бу икки хил йўл билан – акцияларни номинал қийматини ошириш, ёки қўшимча акциялар чиқариш йўли билан амалга оширилади.

Қўшимча акциялар чиқариш фақат эълон қилинган миқдорда бўлиши керак. Ҳар хил акция эгалари ҳуқуқлари – ҳар хил бўлади оддий акция эгалари ҳал этувчи овоз билан умумий мажлисда қатнашиш ҳуқуқига эга ва дивидендлар олиш ҳуқуқига эга, корхона тугатилганда эса - жамоа мулкани бир қисмини олиш ҳуқуқи ҳам бор.

Имтиёзли акциялар эгалари – умумий мажлисда овоз бериш ҳуқуқи йўқ лекин уларга дивиденднинг конкрет миқдори уставда белгиланган.

Айрим ҳоллардагина овоз бериш ҳуқуқи уларга берилган. масалан, жамиятни уставини ўзгартириш ёки дивиденд миқдорини ўзгартиришда.

Хиссадорлик жамияти - резерв фонди - соф даромадни 5%дан кам бўлмоқлиги лозим ёки устав капиталининг 15% кам бўлмаган махсус фонд ташкил қилиш мумкин.

Хиссадорлик жамияти - ҳар кварталда ёки ярим йиликда ёки йилда бир марта олинган соф даромаддан дивидендлар тўлаш ҳақида эълон қилиши мумкин.

Акционерлар рўйхати - хиссадорлар сони 500 дан ортиқ бўлса бошқариш махсус ходим регистраторга юкланади.

Хиссадорлик жамияти 50 кишидан кам бўлса - директорлар кенгаши вазифасини умумий мажлис бажаради, 1000 кишидан ортиқ бўлса - директорлар кенгаши 7 кишидан кам бўлмаслиги керак.

Хиссадорлик жамияти боқарувини классик схемаси - хиссадорларни бошқарувда кам ҳуқуқлари ва назорат қилишда кўп ҳуқуқлари шаклида олиб борилади.

Хиссадорлик жамиятлари аъзолари ихтиёридаги акциялар пакетига миқдорига қараб ажратилдилар:

Йирик хиссадор – 10% ортиқ

Ўртаҳол хиссадор - 10% гача

Майда - — - 1% гача акцияга эга бўлса.

Йирик хиссадорлар одатда бой инвесторлардан бўлиб (чет эллик ҳам) Хиссадорлик жамияти - бошқарувида қатнашиш қобилиятига эга, ислохотларни амалга оширишади, чунки улар акцияларини ҳеч кимга сотаолмайдилар, улар корхонани ривожлантиришдан манфаатдор, кундалик бошқарувда қатнашмай молиявий йил натижасига қизиқадилар.

Иқтисодиётимиз олдида турган асосий вазифалардан бири – саноат ишлаб чиқаришини жаҳон иқтисодиётида ўрнига эга бўлган рақобатбардош корхоналар ташкил қилишдир. Бунинг учун интеграция ҳамда турли ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги корхоналарни вақтинчалик ёки доимий равишда кооперация ёки концентрация асосида бирлаштириш амалга оширилади.

Кооперация жараёнида концерн, консорциум, хўжалик асоциацияси каби ташкилий шакллар вақтинчалик ёки доимий равишда тузилиши мумкин.

Концерн – умумий манфаатларга эга ҳамда шартномалар, капитал ва қўшма фаолиятда иштирок этиш билан боғлиқ бўлган корхоналарнинг йирик бирлашувини акс эттиради.

Консерциум – компания ва банкларнинг вақтинчалик бирлашуви, йирик капитал талаб қилувчи лойиҳаларни амалга ошириш ёки маблағни биргаликда жойлаштириш мақсадлари учун умумий келишувлар асосида юзага келади. Консорциум буюртмачилар олдидаги мажбуриятлар учун жавобгар ҳисобланади.

Корпорациялар умумий мақсадларга эришиш, бирлашиб, мустақил ҳуқуқий субъект – ҳуқуқий шахсни ташкил қилувчи шахслар йиғиндисини тавсифлайди. Кўпинча улар акциядорлик (хиссадорлик) жамиятлари шаклида ташкил қилинади.

Корхоналарнинг концентрация асосида бирлашуви картел, синдикат, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари кўринишида амалга оширилади.

Ишлаб чиқариш соҳасидаги картеллар ишлаб чиқариш масалалари, нархлар, товарларни сотиш, ишчи кучини ёллаш ва шу каби масалалар бўйича келишувга асосланиб фаолият юритади.

Интеграциянинг бу шаклида корхоналар мустақилликни сақлаб қолган ҳолда кооперация асосида бирлашадилар.

Синдикат – тижорат фаолиятини ҳамкорликда ташкил қилишга асосланган бирлашмадир. Синдикат таркибига кирувчи корхоналар ҳуқуқий ҳамда хўжалик юритиш мустақилликларини сақлаб қоладилар.

Трестлар – юқори даражада марказлашганлиги билан ажралиб туради. Унинг таркибига кирувчи корхоналар ишлаб чиқариш, тижорат ва ҳуқуқий мустақилликларини йўқотиб, ягона режа асосида фаолият юритади.

Холдинглар – иштирокчиларнинг молиявий имкониятларини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш ҳамда ишлаб чиқариш қувватлари

билан вазифаларни тезкор равишда амалга ошириш имконини берувчи бошқарувнинг самарали шаклини ифодалайди.

4.4. Корхоналарни тугатиш, қайта ташкил қилиш ва санация

Бозор иқтисодиёти тасодифлардан ҳоли эмас. Бозорда фаолият кўрсатаётган корхоналар ҳар хил вазиятга тушиб қолишлари мумкин. Корхонанинг иши юришиб, тезда бой корхонага айланиши ёки зарарга йўлиқиб, бор-будидан айрилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Тадбиркорлик хатари ҳам мана шунда. Доимий хатар хавфи корхоналарни хушёр тортишга мажбур қилади, улардан зийракликни талаб қилади. Корхонани ишини юришмаслигига заиф бошқарув ҳам сабаб бўлади. Шунини ҳисобга олиб йирик иқтисодчилардан бири А.Маршалл (АҚШ иқтисодчиси) бошқаришни ишлаб чиқаришнинг муҳим омили деб атайди. Корхонанинг рақобат курашида жон сақлаши учун менежмент иши яхши бўлиши лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида барибир айрим корхоналар касод бўлиб ночор аҳволга тушиб қолади. Шунинг учун корхона фаолиятини тўхтатиш уни тугатиш ёки қайта ташкил қилиш зарурияти туғилади. Корхонани қайта ташкил қилиш – унинг бирлашиб кетиши, қўшилиши, бўлиниши, ажралиб чиқиш ва шаклини ўзгартириши деганидир.

Корхонани қайта ташкил қилиш таъсисчи (таъсисчилар) ёки корхона бошқаруви қарорига мувофиқ амалга оширилади.

Қайта ташкил қилиш корхонанинг ишлаб чиқариш кўрсаткичлари, молиявий ва иқтисодий аввалгига нисбатан яхшиланишига хизмат қилиши лозим.

Корхонани тўхтатиш ҳуқуқий хатти-ҳаракат бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятининг тўхтатилишини билдиради. Корхона тўхтатилганда у давлат рўйхатидан чиқарилади, унинг банкдаги ҳисоб рақами ёпилади ҳамда муҳр, штамп ва бошқа реквизитлари ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Корхонани тугатишда тугатиш комиссияси тузилади, унга кредиторларга корхона тугатилганини хабар қилиш, кредиторларни аниқлаш ва дебиторлик қарзини ундириш чораларини кўриш, шунингдек, корхонанинг тугатилиши сабабли ишсиз қолган ходимлар иш билан таъминланишига ёрдамлашиш вазифаси юкланади.

Демак, бозор иқтисодиёти шароитида рақобат кураши натижасида маълум бир корхоналар синиши, яъни банкротга юз тутиши табиий ҳолдир. Банкротлик хўжалик юритувчи субъектнинг қарз ва мажбуриятларини қайтариб беришга ва тўлашга қодир эмаслиги сабабли келгусида хўжалик юритиш имконияти йўқлигини ифодалайди. Шу сабабли банкротликнинг олдини олишнинг бир воситаси сифатида мамлакатимизда санация тадбири кенг қўлланилмоқда.

«Санация» лотинча сўз бўлиб, у иқтисодиётда иқтисодий, молиявий жиҳатдан ночор аҳволга тушиб қолган, яъни банкротлик ҳолатига тушиб қолган корхоналарни белгиланган тамойиллар асосида танлаб олиб, уларга давлат томонидан ёки ушбу корхоналарнинг иқтисодий жиҳатдан тикланишидан манфаатдор бўлган корхоналар томонидан ёрдам кўрсатилиши натижасида иқтисодий соғломлаштирилиши жараёнидир.

Санациялаш тадбири қуйидаги мезонларга кўра амалга оширилади:

- корхонанинг асосий капиталининг эскириши даражасини ўртача тармоқ даражасидан юқорилиги;
- корхона томонидан ишлаб чиқариладиган товарларга бўлган талаб даражаси;
- корхонанинг ижтимоий-иқтисодий салоҳияти ва аҳамияти.

Асосий таянч тушунчалар

Таъсис ҳужжатлари, корхона Низоми, таъсис шартномаси, тўлик ўртоқлик корхоналари, концерн, консорциум, корпорация, синдикат, трест, холдинглар, банкротлик, санация.

Қисқача хулосалар

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарни ташкил қилиш ҳамда уларни фаолиятини тўхтатиш одатий ва қонуний ҳолдир. Корхонани ташкил қилиш, ишлаб чиқаришни янада кенгайтириш ва бирон бир маҳсулотга бўлган талабнинг ортиши натижасида юзага келса, корхоналарни тугатиш ва талабнинг мавжуд эмаслиги ҳамда банкротликка боғлиқ бўлади.

Корхоналарни ташкил қилгандан кейин уларни келажакда самарали фаолият юритишини ҳам таъминлаш зарур. Шу сабабли бирон-бир корхонани ташкил қилиш асосланган бўлиши ва илмий тамойилларга жавоб бериши лозим.

Корхоналарнинг ташкил қилишнинг тартибга солувчи асосий ҳужжатлар бу корхона Низоми ва таъсис шартномаси ҳисобланади, баъзи ҳолларда корхоналар кўрсатилган ҳужжатларнинг биттаси асосида ҳам фаолият юритиши мумкин.

Корхонани ташкил қилиш жараёни бошқарув идораларида рўйхатга олиш билан боғлиқдир.

Очиқ ва ёпиқ турдаги хиссадорлик жамиятлари мавжуд. Корхоналар кооперация ва концентрация асосида бирлашадилар.

Корхонани тугатиш ҳуқуқий хатти-ҳаракат бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалиш юритиш фаолиятининг тўхтатилишини билдиради.

Бунга асосий сабаб қилиб корхонанинг тўлов қобилиятини йўқотишини кўрсатиш мумкин.

Санация давлат, банк ёки бошқа ташкилот томонидан банкрот бўлишнинг олдини олиш мақсадида корхоналарни молиявий аҳволини яхшилашни англатади.

Санация корхоналарнинг шартнома ва бошқа мажбуриятларини бузишнинг олдини олишга қаратилган иқтисодий ва молиявий чора-тадбирлар тизимидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Янги корхоналарни ташкил қилиш асосида нима ётади?
2. Янги корхоналарни ташкил қилишдан мақсад нима?
3. Корхона ташкил қилишнинг асосий тамойилларини санаб беринг.
4. Корхона қачондан бошлаб ташкил қилинган деб ҳисобланиши мумкин?
5. Корхона Низоми нимани англатади?
6. Кооперация ва концентрацияларга изоҳ беринг.
7. Корхонани тугатишга нима сабаб бўлади?
8. Корхонани қайта ташкил қилишдан мақсад нима ва у қандай амалга оширилади?
9. Корхона банкротлигини асосий сабабларини санаб беринг.
10. Санация нимани англатади?

V-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА)НИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ БЎЛИНМАЛАРИНИ БОШҚАРИШ

5.1. Бошқарув тушунчаси ва унинг моҳияти

Бошқарув жамият муносабатларининг муҳим кўрсаткичи сифатида жамият ҳаётининг барча жабҳаларига таълуқлидир. У инсоннинг жамиятдаги моҳияти, меҳнат тақсимоти, кооперация ва муомала зарурати, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муносабатларидан келиб чиқади.

Бошқарув ишлаб чиқаришнинг барча қатнашчилари ва элементлари ўртасида келишувни йўлга қўйиб, юзага келган муносабатларнинг мазмуни ва меъёрини тартибга солиди ҳамда ресурслардан фойдаланишнинг самарали йўллари топишга ўз хиссасини қўшади.

Бошқарув – ижтимоий меҳнат жараёнида ишлаб чиқариш ривожланишнинг объектив иқтисодий қонунлари, категориялари асосида йўналтирилган тарзда таъсир ўтказиш тизими, ҳар бир ходимнинг ва бутун жамиятнинг меҳнатини бир вақтнинг ўзида назорат қилиш, мотивизация ва тартибга солиш усулидир. Жамиятдаги миллий бойликлар ва неъматлар ҳамда уларга тенглаштирилган кадриятларни тақсимлаш, истеъмол қилиш ва айирбошлаш ҳам бошқарувни талаб қилади.

Корхона бўлинмалари ишини бир-бирига мослатиш, корхона фаолиятини бошқалар фаолиятига, бозордаги вазиятга мувофиқлаштириш корxonани бошқариш дейилади. Бошқариш санъати ва маҳорати менежмент деб юритилади. Менежмент ўта мураккаб ва маъсул иш бўлганидан, уни бажариш махсус билим, маҳорат ва тажрибани талаб қилувчи касбдир. Мана шу касб соҳиблари Ғарбда менежер дейилади. Замонавий менежер ижтимоий ишлаб чиқаришда: а) бошқарувчи; б) дипломат; в) етакчи; г) мураббий; д) инноватор; е) инсон сифатида майдонга чиқади.

Бошқарув цикли тўртта вазифани адо этади, булар – режалаштириш, ташкил этиш, мотивация, назоратдир.

Менежментнинг ҳамма асосий вазифалари менежернинг қарорлар қабул қилишга доир хатти-ҳаракатлари билан пайваста бўлади.

Самарали қарорлар – деб таъкидлайди менежмент хусусида америкалик назариётчи К.Киллен, - тижорат корхонасининг яшаб бориш учун гаровдир. Бундай қарорлар бошқарувининг юқоридаги вазифалардан ҳар бирининг муҳим элементиدير.

Корхонани бошқариш мулк эгасининг вазифаси. Аммо бошқариш учун мулк эгаси бўлиш шарт эмас. Шу хусусда оркестрни бошқарувчи дирижер мусика асбобларининг эгаси бўлмаса ҳам, ўз ишини қилаверишини эслаш ўринлидир. Шунга ўхшаш ҳолат бошқарувда ҳам рўй беради – йўлга қўйилган ташкилотчилик (дирижерлик) тизими бошқарув командалари асосида ишлайди.

Бошқариш вазифасини корхона эгасининг ўзи ёки ёлланган, аммо мулкдорлар номидан иш кўрувчи менежер бажаради. Улар ғоят мураккаб, ўта маъсулиятли иш билан шуғулланиши, фирманинг ҳаёт-мамотига жавобгар бўлганлиги учун ёлланиб ишловчилар орасида энг катта хизмат ҳақи оладилар. Масалан АҚШда уларнинг оладиган йиллик ўртача иш ҳақлари ишчи ва хизматчиларникидан 7 марта кўпдир. Менежерлар алоҳида нуфузли ижтимоий қатлам ҳисобланади.

Мустақилликка эришилгандан сўнг миллий иқтисодиётимизда бошқарувнинг бозорга хос бўлган томонларига катта эътибор берила бошлади, яъни корхонанинг нима, қачон, қаерда, кимга ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган сиёсат биринчи ўринда бошқарув субъекти томонидан ҳал қилинадиган бўлди. Шу сабабли, бошқарув объектлари ва субъектлари орасидаги алоқа, жумладан, уларнинг ички ташкил қилиниши қанчалик мустаҳкам бўлса, бир хил шароитларда ишлаб чиқариш ҳамда бошқарув тизимининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Бошқарувда кадрларни тўғри танлаш ва жойлаштириш, уларнинг малакаси, ўзларига юклатилган вазифаларни тўғри тушунишлари ҳам

муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун бошқарув тизимидаги кадрлар бой меҳнат тажрибасига эга бўлган тақдирдагина бошқарувчилар бозор иқтисодиёти вазифаларини муваффақиятли равишда бажаришлари мумкин. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: «Биз олдимизга қандай вазифа қўймайлик, қандай муаммони ечиш зарурати туғилмасин, гап оҳир-оқибат, барибир кадрларга ва яна кадрларга бориб тақалаверади. Муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг келажагимиз, мамлакатнинг келажаги ўрнимизга ким келишига ёки бошқачароқ айтганда, қандай кадрлар тайёрлашимизга боғлиқ»¹.

Ушбу гаплар бошқарув тизимини барча кадрларига ҳам таълуқлидир, яъни корхона директори, бош муҳандиси, цех бошлиқлари, ишлаб чиқариш бўлинмаларининг бошлиқлари ва ҳоказо.

Шунинг учун ҳам бошқарув тизими ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш ва корхонанинг иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашга муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

5.2. Корхона фаолиятини бошқаришнинг тамойиллари, мақсад ва вазифалари

Ҳар қандай корхонани бошқариш алоҳида билим- бу билим тарихан кўп йиллик тажрибалардан жамланган ва жамият ривожланиши билан бир қаторда ривожлана боради.

Бошқарув тафаккури эволюцияси-бошқарувни классик шаклларида бошлаб то ҳозирги кунгача бошқарув структураси, ваколатларни қатъий чекланиши, масъулият, маъмурий, бир бирига бўйсиниш, бошқарув структурасини эгилувчанлиги ривожланиб мураккаблашиб бораётган корхона талабларига жавоб берувчи, ишлаб чиқариш жараёнидаги муносабатларни тартибга солувчи ва олинган натижаларни тақсимотини билувчи бошқарувчи бўлиши керак. Масалан XX асрнинг 20 йилларида

---

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. –Т., «Ўзбекистон», 1999. 18-бет.

бошқарувда ижтимоий муносабатлар ҳисобга олина бошланди ҳаракатчан динамик таркиблар (сетевие структури) ташкил топиб улар ўз ўзини фаолиятини мувофиқлаштира бордилар.

Бошқарув назариясининг кейинги ривожини - тизимли ёндошиш ва бошқарув мураккаб ташкил этилган, кўп даражали тизим сифатида қаралиб бошқарувда эҳтимоллик назарияси принципларини қўллаш, маълум натижаларга эришиш учун атрофлича ёндошишни бошқарувни ҳар бир босқичида даражасига формал ёки, ноформал омиллар таъсирини ўрганиш билан бойитилди.

Ва ниҳоят ўта таъсирчан ва тезкор бошқарув бу компьютер технологияларини қўллаш, бошқарув жараёнларини информатизация қилиш билан ифодаланади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш функциясини мазмуни - унинг умумий функциялари билан белгиланади - бу демак - бошқарилиши лозим бўлган объектларга мақсадли йўналтирилган таъсир кўрсатиш билан аниқланиб бошқаришни ички мазмунан асосини акс эттиради.

Бошқарув жараёнларини илмий асосчиларидан бири А.Файоль-дастлабки олтига принципларни алоҳида ажаратади - унинг таърифи бўйича бошқариш учун:

- олдиндан башорат қилиш;
- режалаштириш;
- ташкил қилиш;
- бошқариш –(буйруқ бериш);
- мувофиқлаштириш (координация);
- назорат қилиш-талаб қилинади деган эди.

Бошқарув функциялари:

Режалаштириш ва прогнозлаш (истикболларни белгилаш) - бошқарилаётган объектни ривожланиш мақсадларини аниқлаш,

истикқболини белгилаш, дастур ишлаб чиқиш турли даражада деталлашган ва турли даврга мўлжалланган ҳаракатлар режасини тузиш.

Ташкиллаштириш бошқаруви бошқарилувчи ёки таъсир кўрсатувчи ва таъсир остида бўлувчилар ўртасидаги, алоқалар тизимини шакллантириш, методлар ва усулларни танлаш.

Тезкор оператив идора қилиш ва диспетчерларни – доимий назорат қилиш (мониторинг) - асосида амалга ошириш, оралиқ ва жорий натижаларни ишлаб чиқариш тизими фаолиятида рўй бераётган жараёнларни кузатиб бориб, керакли мутаносибликни сақлаш, ҳисоб ва назорат – ишлаб чиқаришни боришини қабул қилинган дастурга мувофиқ бораётганлигини текшириш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг пировард натижаларини белгилаш.

Рағбатлантириш – фаолликни ошириш ишлаб чиқариш қатнашчиларини яхшироқ меҳнат қилишга ундаш.

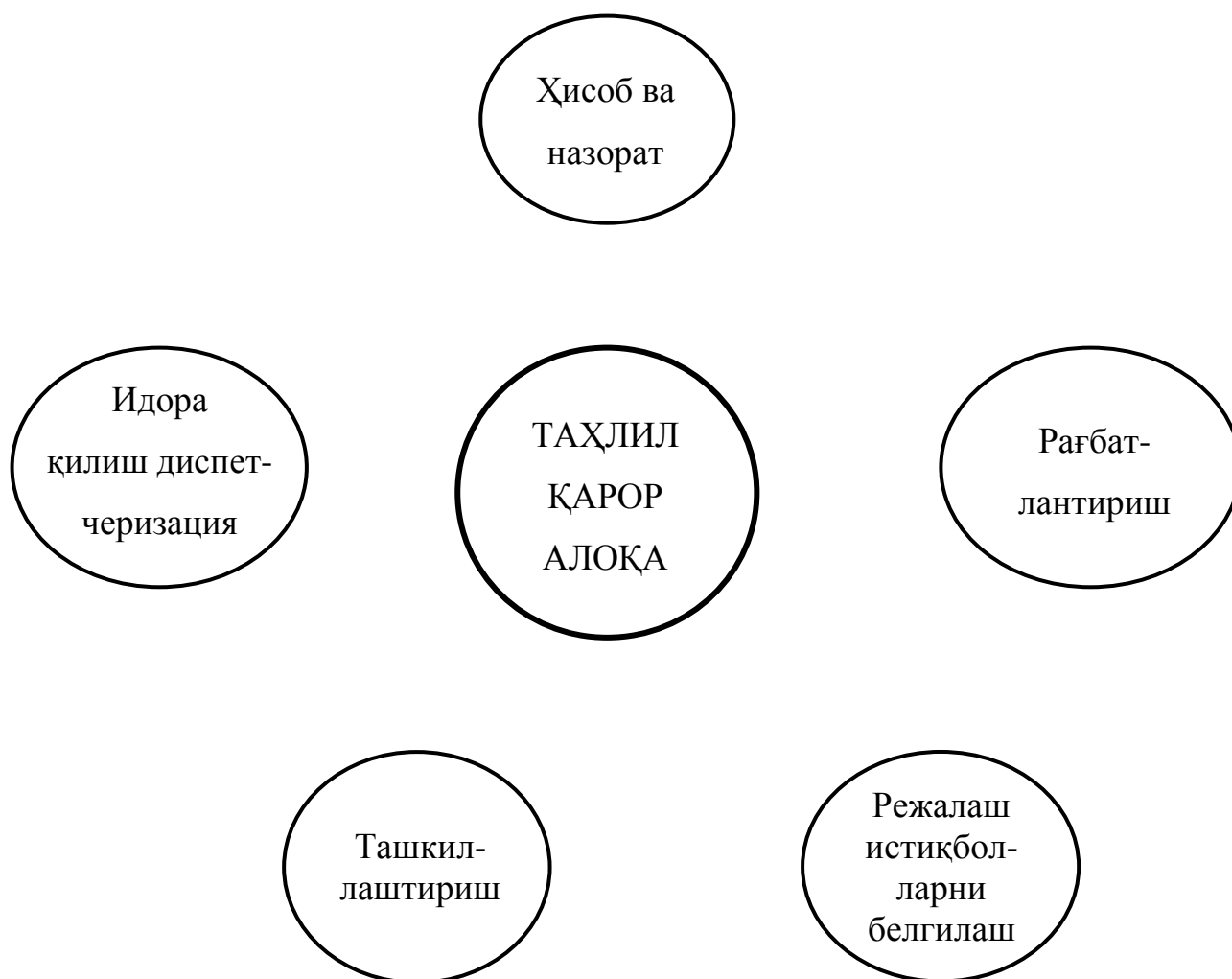
Ишлаб чиқаришнинг асосий функциялари - бошқариш услубларини белгилайди. Бошқарилаётган объектга нисбатан қўлланилаётган услубга қараб-маъмурий буйруқбозлик, иқтисодий, ижтимоий, руҳий ва ҳуқуқий методлар қўлланилади.

Бунда - маъмурий-буйруқбозлик услуби - бевосита ижрочиларга ва уларни иродасига таъсир кўрсатиш, бошқарувни қуйи табақалар сўзсиз бажариши лозим бўлган буйруқларни бериш.

Иқтисодий услублар - турли қатламдаги табақаларни иқтисодий манфаати ҳисобга олиниб, натижалар сарфланган харажатлар билан ўлчаниши, бошқарилувчи ўртасида хўжалик ҳисоби ётиши кўзда тутилади.

Юқорида қайд этилганларга асосланиб бошқариш жараёнини қуйидаги чизмада ифодаласа бўлади.

Бошқарув жараёнини айрим функцияларини ўзаро боғлануви

Давлат нуқтаи назаридан қаралганда бошқарувни ва бошқарилувни бўғинлари ўртасидаги муносабатлар молиялаштиришдаги, кредитлашдаги, оқилона баҳо сиёсати билан таърифланади. Тўғри танланган ташкилий бошқарув структураси – тўғри муқобил қарорлар қабул қилишга, бошқарув поғоналарини (циклларини) танлашга ижрочилик интизомини ва иш самарадорлигини таъминлашга қаратилган бўлиши керак.

Корхонадаги бошқарув фаолияти, маълум бир тамойиллар асосида амалга оширилади.

Ҳозирги замон фани ва менежмент амалиёти корхоналари деб қабул қилади:

- илмийлик;
- тизимлилик ва мажмуавийлик;
- якка бошқарув ва коллегиялик;
- тартиб ва адолат;
- ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш;
- тежамкорлик ва корпоратив руҳият;
- ваколат ва мажбурият.

Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида»ги ва «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонунларида корхоналарнинг мақсад ва вазифалари белгилаб берилган ва шу қонунлар асосида тартибга солиб турилади. Жумладан «Хусусий корхоналар тўғрисида»ги қонун 30 та моддadan иборат ана шу моддаларда корхонанинг мақсад ва вазифалари баён этилган. Юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулот ва хизматларни энг кам харажатлар асосида ишлаб чиқариш ва энг кўп фойда олишни таъминлаб, инқирозга учрашдан саклайди ҳамда ҳар бир корхонанинг асосий вазифаси ҳисобланади. Корхонада бошқарувнинг барча вазифалари ушбу мақсад амалга ошишига хизмат қилиши керак.

Бошқарувнинг самарадорлигига кўп жиҳатдан корхона ўз олдига қўйган аниқ мақсадлар ва бажариладиган вазифаларнинг ўзаро муносабатлари ёрдамида эришилади.

Корхонанинг бошқаришнинг мақсадларини қуйидаги турларга ажратиб кўрсатиш мумкин:

- амалга ошириш муддатига кўра – жорий ва истиқболли;
- амалга ошириш муддатига – асосий (стратегик) ва иккинчи даражали (тактик);
- бошқарув объектига муносабатига кўра – хусусий ва умумий;
- натижага эришиш даражасига кўра – якуний ва оралик ёки босқичли.

Корхонани бошқаришнинг самарадорлиги, мақсадларни шакллантириш ва амалга оширишга қанчалик кам вақт сарфланса, шунчалик юқори бўлади.

Белгиланган мақсадга эришмоқ учун маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасида бошқарувчилар томонидан қабул қилинган қарорлар асосида конкрет вазифаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, ишлаб чиқариш структурасини аниқлаш, ишлаб чиқаришнинг энг маъқул тушадиган сарф-ҳаражатларини топиш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг юқори сифатли бўлишига эришиш зарур.

Бошқаришнинг асосий вазифаси ана шундай омиллар таъсирининг табиати ва даражасини аниқлаб корхона фаолиятининг самарали амалга ошиб бориши ва ривожланишини таъминлашга қаратилган қарорлар қабул қилишдир.

5.3. Корхонанинг ишлаб чиқариш бўғинларини бошқариш.

Корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмаси

Агар жамиятнинг бутун иқтисодий тизимини оладиган бўлсак унинг таркибига кирувчи кўплаб кичик тизимларни – тармоқлар, корхоналар, бирлашмалар ва ҳоказоларни кўришимиз мумкин. Буларни ҳаммасини ўзига яраша бошқарув тизими мавжуд.

Корхонада бошқарувнинг таъсири бошқарув объектига йўналтирилган бўлиб, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш жараёнлари, ишлаб чиқариш ускуналарини эксплуатация қилиш, турли миқёсдаги меҳнат кооперацияси ва ҳоказолар бошқарув объекти бўлиши мумкин. Бошқарув субъекти эса қоидага кўра, корхона раҳбари ёки бошқарув объектларини мақсадли равишда бошқаришни амалга оширувчи хизмат раҳбарларидир. Бунга мисол қилиб бир корхонанинг директори, унинг муовинлари, бош муҳандис, бош технолог, молиявий бўлимлар раҳбарлари, цех бошлиқлари ва ҳоказоларни кўрсатиш мумкин.

Умуман олганда корхонада умумий бошқарув – режалаштириш, меҳнатни ташкил этиш, ойлик маош, техник назоратни уюштириш, сифатни ошириш таъмирлаш, моддий техника таъминоти, сотиш, кадрларни танлаш ва жой жойига қўйиш, ҳисоб-китоб ва таҳлил, молия, хизмат кўрсатиш, муҳофаза қилишни ўз ичига олади.

Корхонанинг корпоратив (гуруҳий) манфаатини амалга оширишнинг муҳим омили – бу корхона ишини яхши бошқариш ҳисобланади. Корхона ички ва ташқи алоқаларга эга. Корхонанинг ички тузилиши унинг турли бўлинмалари ўртасидаги алоқалардан, ходимлари билан бошқарувчилар (менежерлар) ўртасидаги муносабатлардан иборат. Унинг ташқи алоқалари бозор билан юз беради. Бозорда корхона ўзига ресурслар етказиб берувчилар ва ўз товарининг харидорлари билан алоқа боғлайди. Корхонанинг пул билан бўладиган алоқалари банклар, молиявий компаниялар, суғурта фирмалари орқали юз беради. Корхонанинг бозор иқтисодиёти шароитида иш фаолиятини самарали бўлиши учун менежмент иши (бошқарув иши) яхши йўлга қўйилиши керак. Маркетинг менежментнинг кўз ва қулоғидир. Маркетинг – бу корхона фаолиятини бозор талабига мослаштириши, яъни унинг бозор алоқаларини ташкил этишдир.

Бозор муносабатидаги корхона бошқарувининг бундай кўринишидаги бир-бирига боғлиқлиги, бўйсунувчанлиги бошқарув тизимининг самарали фаолият юритиши учун муҳит шарт ҳисобланади.

Ҳар қандай ҳолатда бошқарув тизими хўжалик ҳаётининг замонавий талаблари ва корхоналарнинг рақобатчилик муҳитидаги барқарорлигига жавоб бериши лозим. Шундай қилиб, бошқарув тизими ишлаб чиқариш самарадорлигига ва корхонанинг иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмаси мавжуд. Корхона қанчалик йирик бўлса, унинг ишлаб чиқариш тузилмаси ҳам шунчалик мураккаб бўлади.

Ишлаб чиқариш тузилмасига асосий, ёрдамчи, хизмат кўрсатиш жараёнлари амалга оширилувчи цех ва участкалар киритилади.

Ишлаб чиқариш бўғинлари, корхона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, катталиги ва эгаллаб турган майдони, ходимларнинг сони ва ишлаб чиқариш имкониятлари корхонанинг умумий тузилмасини ифодалайди.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасининг уч хил тури мавжуд: технологик, предметли ва аралаш.

Технологик тузилмали корхоналарда цехлар ва ишлаб чиқариш участкалари технологик жиҳатдан бир хиллик тамойили асосида ташкил қилинади (масалан, тўқимачилик комбинатларида йигирув ва тўқув цехлари).

Предметли тузилмага асосланган корхоналарда ҳар бир цех маълум бир маҳсулот ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаради (масалан, автомобил заводида мотор цехи, шассе цехи ва ҳоказо).

Аралаш (предметли технологик) тузилма тайёрлов цехларини технологик тамойилда (темирчилик, чўян қуйиш, пўлат қуйиш ва ҳоказо), ишлов бериш ва маҳсулот чиқариш цехларини эса предметли тамойил асосида ташкил этишни назарда тутди.

Саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш тузилмаси доимо вазиятдан келиб чиқиб такомиллашиб боради.

Юқоридаги бошқарув тизимидаги барча ишларни самарали олиб борилиши миллий иқтисодиётда умумиқтисодий аҳамиятга эга, чунки у қанчалик ривож топса, яхши йўлга қўйилса, шунчалик ишлаб чиқариш жамиятдаги талаб-эҳтиёжни тўлароқ ҳисобга олади, барқарор иқтисодий ривожланиш тез боради.

5.4. Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўллари

Ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаси мамлакатимизда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида юз бераётган ислохотларни янги поғонага кўтаришдан иборатдир. Ислохотлар ва иқтисодий тараққиётнинг бош мезони Президентимиз таъкидлаганларидек, «Ислохот – ислохот учун эмас, балки ислохот – инсон учун, мамлакат аҳолисининг фаровонлиги ва турмуш даражасини кўтаришга қаратилганлигидадир».

Ўзбекистонда микроиқтисодий ва макроиқтисодий кўрсаткичларни ижобий ҳолга келтириш учун қилинаётган барча чора-тадбирлар – миллий ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва аҳолини турмуш даражасини янада яхшилашга қаратилгандир. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришнинг бирламчи ва асосий бўғини бўлмиш корхона бошқарув тизимини янада такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эгадир, чунки корхонадаги ишлаб чиқариш умумжамият доирасидаги ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмидир. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳозирги босқичида бошқарув тизимини мукамаллаштириш соҳасида қуйидаги тенденциялар юзага келмоқда: бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортиқча бошқарув бўғинларини қисқартириш ҳисобига; ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилганлиги; меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши.

Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув идоралари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари ҳам аниқланиб, уларга аввало сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган.

Бу кўрсаткичлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Оптималлик – тузилма бўлинмалари ўртасида энг кам бошқарув бўғинларига эга бўлган ҳолда ўзаро алоқаларни рационал тарзда ўрнатишдир. (кўп бўғинлар қисқартирилади).

Тезкорлик – барча функционал бўлинмаларнинг, зарур ҳолларда ишлаб чиқариш бўлинмаларининг, бошқарув қарорлари ўз вақтида ва сифатли бажарилишини таъминлаш учун ўзаро алоқалар аниқлик билан олиб борилиши.

Ишончлилик – ахборотларни ўз вақтида олиш ва бошқарув қарорларини бажарувчиларга ва бажариш жойларига ўз вақтида етказишни таъминлаш.

Тежамкорлик – асосан бошқарув тизимида максимал самарага эришган ҳолда бошқарув аппарати ва унинг харажатларини камайтиришга, яъни, ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига эришишдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳар бир ўзгартириш, яхшиланиш ва шакл ўзгартиришлар аввалдан пухта ва илмий жиҳатдан ўйлаб чиқилиши лозим.

Бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларидан бири – корхонанинг функционал хизматлари ва бўлимлари фаолиятини ортиқча тузилмавий бўлинмаларини тугатиш, хизмат кўрсатувчи бўлимларни ихчамлаштириш, бирламчи ҳисобга олиш ҳамда ҳисоб-китоб ва бошқа бошқарув амалларини соддалаштириш йўли орқали мувофиқлаштиришдир.

Бунда ишлаб чиқаришни тезкор бошқаришнинг кўплаб вазифаларини автоматлаштириш ва механизациялаштириш имконини берувчи, бошқарувнинг янги техникасидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Бу юқоридаги тадбирлар ҳамда жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитнинг яхши бўлиши корхона фаолиятини самарали юритишга олиб келади ва бошқаришдан кўзланган мақсад ва вазифаларни юзага чиқаради.

Шу билан бирга, бошқарув тизимини умумжамят миқёсида такомиллаштириш ҳам замон талаби бўлмоқда.

Асосий таянч тушунчалар

Бошқарув тизими, бошқарув объекти ва субъекти, бошқарув тизимини бўлимлари, бошқарувнинг тамойиллари, мақсад ва мақсадлари, бошқарув қарори, корxonанинг ишлаб чиқариш бўғинлари ва тузилмаси, бошқарувни такомиллаштириш йўллари.

Қисқача хулосалар

Бошқарув тизими қуйидагилардан иборат бўлади: бошқарувнинг мақсади ва вазифаларини белгилаш, бошқарувнинг оптимал ташкилий-тузилмасини яратиш, ходимларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, ахборот билан таъминлаш, ахборотга техник ишлов бериш воситалари, таҳлил, бошқарув қарорларини бажариш устидан назорат. Бошқарув режалаштириш, ташкиллаштириш, маркетинг, назорат каби бир қатор бошқа вазифаларни бажаради. Қарор қабул қилиш тизими ва уни ўз қўл остидагиларга нисбатан қўллаш қобилияти бошқарув стилини ифодалайди.

Корxonаларнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмалар мавжуд. Ишлаб чиқариш бўғинлари, корxона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат қилувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, ишчи-хизматчиларининг сони, ишлаб чиқариш қуввати корxonанинг умумий тузилмасини билдиради. Корxона бошқарув тузилмасини доимо бозор талаблари асосида такомиллаштириб бориш лозим бўлади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бошқарув ва ишлаб чиқаришни бошқариш тушунчаларининг моҳиятини очиб беринг.
2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда менежментнинг асосий мақсади қандай?

3. Бошқарув идораларининг корхоналардаги асосий вазифаларини кўрсатиб беринг.
4. Корхонада хўжалик юритиш механизми нимани англатади?
5. Корхонада ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳар хил тузилмаларини тавсифлаб беринг.
6. Корхоналарнинг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмаси тушунчаларини изоҳлаб беринг.
7. Корхонани бошқариш тамойилларини тушунтириб беринг.
8. Корхонани бошқаришнинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
9. Корхонани бошқарув тизимини мукамаллаштириш нималарни англатади?
10. Корхонани бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг муҳим йўналишларини изоҳлаб беринг.

VI-БОБ. КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ БИЗНЕС РЕЖАЛАШТИРИШ ВА ИСТИҚБОЛИНИ БЕЛГИЛАШ

6.1. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона фаолияти бизнес- режалаштириш ва башорат қилишни зарурияти

Бозор иқтисодиёти шароитида бозорни ўз вақтида сезиб бориш, унинг ҳолатини кўра билиш, бозорнинг эртанги талаби даражасида иш кўриш ҳар томонлама билимдон, сезгир, ўткир бўлишни талаб этади. Бу аҳоли ҳаёт даражаси, даромадлар ҳаракати, турли табақадаги аҳоли талабининг ўзгариб боришини олдиндан билиш ва барча ишлаб чиқариш айниқса корхона фаолиятида бизнес режалаштиришнинг аҳамияти беқиёсдир.

Ҳар бир корхонани ташкил қилиниши ва фаолият юритиши режалаштиришдан бошланади. Режалаштириш ишлаб чиқариш мақсадларини белгилаб беради.

Режалаштириш тартибга солувчи жараён сифатида корхона фаолиятини яқин ва узоқ истиқбол сари илгари суриш, асослаб бериш ва изоҳлаб беришни ифодалайди. Режалаштириш корхонани бошқаришни оптимал муқобил бошқариш дастаги ва истиқболни белгилаш воситаси, ишлаб чиқариш ҳажмларини юксалтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, техника ва технологияни ривожлантириш муаммоларини ҳал қилади.

Режа ва режалаштириш орасида фарқларни билиш лозим бўлади. Режалаштириш жумладан, индикатив режа ва башорат-корхоналарнинг хўжалик фаолияти учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун барча омиллардан фойдаланиш ва тайёргарликнинг ўз вақтида бўлиши билан боғлиқ бўлган қулай шароитларни яратишдир.

Режалаштириш индикатив режа ёки башорат каби режаларни ишлаб чиқиш жараёни бўлса, режа корхонанинг маълум бир вақт мобайнида амалга оширувчи техник-иқтисодий кўрсаткичларини ўзида акс эттирувчи ҳужжатни ифодалайди. Яна аниқроқ қилиб айтиладиган бўлса, режа-

корхонанинг мақсадли вазифалари ва уларни амалга ошириш йўлларини белгилаб берувчи режалаштиришнинг моддийлашган шаклидир.

Шуни таъкидлаш ўринлики, режалаштириш бозор ва бозор механизмига қарама-қарши бўлмасдан, аксинча, ишлаб чиқаришнинг мақбул йўналишларини аниқлаш, фойдаланилмаган захира ва имкониятларни қўллаш, корхонанинг оқилона баҳо сиёсатини шакллантириш ҳамда хўжалик юритиш алоқаларининг самарали шаклланишини ўрнатишга ёрдам беради.

Корхона фаолиятини режалаштиришдан ташқари башорат қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Башорат қилиш хўжалик юритувчи корхонанинг истиқболда юзага келиши мумкин бўлган ҳолатларни илмий асослаган ҳолда аввалдан кўра билишни ифодалайди. Истиқболни белгилаш – маълум вақт ичида бизга керак ва манзур бўладиган натижаларни олдиндан режалаштириш имконини туғдиради. Бунинг учун корхона жуда ҳам билимдон ходимларга эга бўлиши катта аҳамиятга эга.

Корхоналар учун талабни башорат қилиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизмат тури ва миқдорини ўзгаришини аввалдан аниқлаб беради. Умуман олганда, башорат режалаштиришнинг илмий асосидир. Бу ишларни амалга оширишда менежерни ўрни муҳим аҳамиятга эга. Менежер – бу режаларни ишлаб чиқадиган, нафақат, қайси ишларни, балки бошқаришнинг барча босқичларидаги иш тартибларини тузиб чиқувчи ва назорат қилиб борувчи кишидир. Менежерликнинг асосида аниқ мақсадли изланиш, доимий ўқиб ўрганиш ва ишни мавжуд барча қувватлардан тўла самара олишни таъминлайдиган қилиб ташкил этиш ётади.

6.2. Корхонада режалаштиришнинг турлари

Корхона фаолиятидан кўзланган мақсад асосан режалаштириш ва башорат қилиш билан белгиланади.

Башорат – корхона, объект ёки ходисанинг келажакдаги ахволи ва уларни амалга ошириш муқобил шакллари ва муддати тўғрисидаги илмий жиҳатдан асосланган мулоҳазадир. Башорат – бу корхонани келажagini олдиндан билишдир. Корхоналар фаолиятида иқтисодий башоратлар алоҳида аҳамиятга эга. Уларнинг асосий вазифалари каторига қуйидагиларни киритиш лозим бўлади: ривожланиш мақсадларини аниқлаш, оптимал йўналишлар ва уларга эришиш воситаларини излаб топиш, ресурсларни ва қўйилган вазифаларни бажариш муддатларини белгилаш ва бошқалар.

Режалаштириш – бу корхона фаолияти ва ривожланишининг мақсад ва вазифаларини ўзида акс эттиради.

Ўз мазмунига кўра режалаштириш техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш турларига бўлинади.

Техник – иқтисодий режалаштириш корхона фаолиятининг барча томонларини ўз ичига олувчи режалаштириш тури бўлиб, асосан бир йил муддатга мўлжалланган бўлади.

Тезкор – ишлаб чиқариш режалаштириш техник-иқтисодий режалаштиришнинг давоми бўлиб, корхона фаолияти йиллик режасини янада қисқароқ муддатга – сутка, ўн кунлик, ойга бўлиб ажратилиши билан тавсифланади.

Шу билан бирга ҳозирги баъзи иқтисодий адабиётларда режалаштиришга нисбатан стратегик, узоқ муддатли, қисқа муддатли ва жорий режалаштириш каби тушунчалар қўлланмоқда.

Стратегик режалаштириш хўжалик юритишнинг бозор тизимидагина вужудга келиб, 10-15 йиллик даврни ўзига олади.

Стратегик режалаштириш асосида яқин (3-5 йилга мўлжалланган), узоқ муддатли режалаштириш амалга оширилади. У корхона фаолиятининг ишлаб чиқариш, сотиш, харажатлар, молия каби турларини

ўз ичига олади ҳамда ўз мазмуни, мақсади ва вазифаларига кўра, стратегик режалаштиришдан фарқ қилмайди, балки унинг бир қисмини акс эттиради.

Қисқа муддатли режалаштиришда корхона фаолияти ва ривожланиши 1-3 йилга мўлжаллаб режалаштирилади. Унинг ўзига хос томони шундаки, биринчи йил кўрсаткичлари ҳар чорақда, иккинчи ва учинчи йил кўрсаткичлари эса ҳар ярим йил ёки бир йилда аниқлаштирилади ва тўғрилашлар киритиб берилади.

Жорий режалаштиришда чорақларга бўлинган йиллик режалаш асос қилиб олинади. Жорий режа ўзгарувчан бўлиб, жорий йилнинг биринчи уч ойи учун қатъий, ҳаётий кўрсаткичлар белгиланиб, кейинги тўққиз ой давомида уларга тўғрилашлар киритилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган режалаштиришнинг исталган тури корхона фаолиятининг бирон-бир жиҳатини акс эттирувчи, умумий ва хусусий, сифат ва миқдор кўрсаткичларига асосланади.

Умумий ва умумлаштирувчи кўрсаткичлар корхонада ишлаб чиқариш ривожланишининг йўналиши ва даражасини акс эттиради. (маҳсулот ҳажми, меҳнат, таннарх ва бошқа кўрсаткичлар).

Хусусий кўрсаткичлар умумлаштирувчи кўрсаткичлар асосини ташкил қилувчи алоҳида элементларни, масалан, материал сиғими, энергия ва шу кабиларни маҳсулот таннархидаги салмоғини тавсифлайди.

Миқдор кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва хўжалик юритиш фаолиятини ҳажм ўлчамида изоҳлайди. (маҳсулотлар миқдори, ходимлар сони, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, машина ва асбоб ускуналар парки, цех ва иш жойларини сони, хомашё ва материаллар миқдори ва бошқалар).

Сифат кўрсаткичлари корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятидаги ўзгаришларни нисбий катталиклари: меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархини пасайиши, даромад, рентабеллик даражасини ўсиши ва

бошқалар. Сифат кўрсаткичлари амалда қиймат кўрсаткичларида (пулда) ифодаланади.

Корхона фаолиятини таҳлил қилишда юқоридаги кўрсаткичларни аҳамияти муҳимдир. Мазкур таҳлил давомида режанинг сифат, миқдор ва қиймат кўрсаткичлари бўйича бажарилишига баҳо берилади ва келгусидаги ишларга чора-тадбирлар ишлаб чиқилади.

6.3. Корхонада режалаштиришнинг услублари ва вазифалари

Ривожланишга эришаман деб интиладиган ҳар корхона тадбиркорликка хос услубларини тобора кенгроқ қўллаб бориши лозим бўлади. Ҳар бир корхона хушёр бўлиб, умумжамият талабларига мос равишда омилкорлик билан ҳаракат қиладиган, янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳисобига бозордаги ўз иштирокини кенгайтириб, замонавий харидоргир товарларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириб борсагина, рақобат курашида ғалаба қилади.

Бунинг учун корхона ўз фаолиятини яхши режалаштириши лозим. Ҳар бир корхонани ўз стратегияси ва тактикаси бўлади. Унинг стратегик мақсади фойдани энг кўп даражага етказишдир. Тактик мақсади ҳар бир контрагент (корхона ва ташкилотлар) билан ўз вақтида ва мавжуд шарт-шароитлардан фойдаланган ҳолда, алоқада бўлиб, шу стратегияни амалга оширишдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар ўз фаолиятини режалаштиришни мустақил равишда амалга оширади. Режалаштиришнинг энг кўп тарқалган усуллари қаторига қуйидагиларни: баланс, меъёрий, иқтисодий-математик, статистик, омиллар бўйича, кўп вариантли ҳисоб-китоб усули кабиларни киритиш мумкин.

Баланс усулининг моҳияти бу ўзаро алоқада бўлган кўрсаткичларни бир-бири билан солиштириш билан ифодаланади. Баланс усули билан

корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, ишлаб чиқариш қувватига бўлган талаблари ва уларни манбалари аниқланади.

Бундан келиб чиққан ҳолда моддий баланс, ишлаб чиқариш қувватлари баланси, ишчи кучи баланси, иш вақти баланси, қиймат балансини ажратиб кўрсатиш мумкин. Баланслар, қоидага кўра, эҳтиёжлар ва уларга мос келувчи ресурсларнинг мавжудлиги ёки манбаларини ўз ичига олувчи, ўзаро мослашувчи жадвал шаклида тузилади.

Баланс усули **меъёрий усул** билан биргаликда қўлланилади. Меъёрий усулда ресурсларни сарфлашнинг йўл қўйиш мумкин бўлган энг юқори ва энг қуйи чегаралари аниқланади. Бунда ишлаб чиқаришни режалаштириш ва ташкил этишда меъёр ва меъёрий каби тушунчалардан фойдаланилади.

Меъёр (норма) – белгиланган сифатдаги маҳсулот бирлиги тайёрлаш учун сарфланувчи хом ашё, материал, ёқилғи, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг йўл қўйилиши мумкин бўлган максимал ёки минимал чегарасидир. Бунда ўта хушёрлик талаб этилади, яъни маҳсулотни сифатини пасайтирмаслик зарур.

Меъёрий – нисбий катталиқ бўлиб, асосан фоизлар ёки коэффициентлар ёрдамида акс эттирилади. Масалан, асосий фондларнинг бирлик қийматига маҳсулот ишлаб чиқариш (фонд қиймати), сутнинг мойлиқ, винонинг спиртлиқ даражаси, автомобил шинасининг эксплуатацияси ва ҳоказо.

Жамият ривожланиши даражасига қараб меъёр ва меъёрийлар доимо қайта кўриб чиқиб турилиши лозим бўлади.

Режалаштиришнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- мақсадни белгилаш;
- корхона фаолиятининг турли хил йўналишлари, айниқса миллий иқтисодиёт ва аҳоли учун зарур бўлган маҳсулот ва хизматлар ишлаб

чиқаришнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини асослаб бериш;

- зарурий моддий-техника асосини шакллантириш;
- молиялаштириш манбаларини аниқлаш;
- якуний натижаларнинг ижобий бўлишига эришиш.

Бу юқоридаги вазифаларни амалга оширишда корхонанинг барча ходимлари иштирок этса кўзланган мақсадга эришилади. Бунда режалаштиришнинг илмийлик, мажмуавийлик, узлуксизлик, оптималлик, мосланувчанлик каби тамойилларига алоҳида аҳамият бериш керак бўлади.

6.4. Корхона фаолиятида бизнес-режа, унинг мазмуни, асосий бўлимлари ва кўрсаткичлари

Бозор иқтисодиёти шароитида бизнес-режа тадбиркорликнинг ҳамма соҳаларида қўлланиладиган гўё бир иш асбобидир. У корхоналарнинг иш жараёнини тасвирлаб, корхоналарнинг раҳбарларининг ўз мақсадларига қай тариқа эришишларини, биринчи галда ишнинг даромаддорлигини қай тариқа амалга ошириш мумкинлигини кўрсатиб беради. Бизнес-режа доимий хужжат бўлиб, мунтазам равишда вазиятга қараб янгиланиб борилади, ўзгаришлар киритиб борилади.

Бизнес-режа бўлажак ва кутилаётган натижаларга эришиш учун аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда тузилади.

Тармоқлар ва корхоналар турли хил бўлганликлари учун уларнинг бизнес-режалари бир хил бўлмайди. Маҳсулот мураккаблиги ҳам бизнес-режага таъсир этади.

Бизнес-режани тузиш маълум вақтни ва тажрибани талаб қилади. Бизнес-режани тахминий тузилиши ҳақида шуни айтиш мумкинки, у асосан 5 қисмни ўз ичига олади: умумий, ишлаб чиқариш режаси, маркетинг режаси, ташкилий режа, молиявий режа.

Умумийга титул варағи, кириш қисми, тармоқдаги ахвол таҳлили, тақдим этилаётган лойиҳа моҳияти, хатарлилик баҳоси ва қўшимчалар киради.

Шу билан бирга бизнес-режага умумий бўлган талаблар ҳам мавжуд. Бизнес режани ҳозирги кунда қуйидаги бўлимлари бўлиши мақсадга мувофиқ:

1. Танланган бизнес концепцияси.
2. Ҳозирги пайтдаги ҳолат (мақсад ва вазифалар).
3. Ташкил қилинаётган корхона ва унинг маҳсулот ва хизматлари тавсифномаси.
4. Бошқарув (менеджмент).
5. Бозор тадқиқоти ва таҳлили.
6. Маркетинг ҳаракатлари режаси.
7. Ишлаб чиқариш режаси.
8. Таваккалчиликни баҳолаш.
9. Молиявий режа.
10. Бизнес лойиҳанинг самарадорлиги.

Режанинг ҳар бир бандини бошқа бандлар билан маҳкам боғланган ҳолда тузиш талаб этилади. Бизнес-режанинг асосий маркази молиявий ресурсларни жамлашдир. Бизнес-режа бўлимларининг ҳажми ва нечоғлик аниқлаштирилгани корхонанинг ўзига хос томонлари ва фаолиятининг соҳасига боғлиқ.

Бизнес-режани тузишга ахборотларнинг таъсири, айниқса молиявий ахборотни аҳамияти каттадир. Бизнес режани ҳажми 50 бетдан ортмайдиган бўлишига ҳаракат қилиш керак.

Қуйидаги самарали стратегияни танлаб олишга асос бўладиган бизнес-режани қисмлари келтирилади.

Бизнес-режа қисмлари

Умумий қисм	Ишлаб чиқариш режаси	Маркетинг режаси	Молия режаси	Ташкилий режа
1. Титул варағи	1. Корхонада бажариладиган ишлар	1. Ички омиллар	1. Даромад ва харажат ҳақидаги маълумот	1. Мулк шакли ва корхона тури
2. Кириш қисми	2. Бошқа корхоналар томонидан бажариладиган ишлар	2. Ташқи омиллар	2. Нақд пул прогнози	2. Раҳбарият ва ташкилий тузилма
3. Тармоқ таҳлили	3. Ишлаб чиқариш жиҳозлари	3. Янги товар ва хизматлар хусусиятлари	3. Баланс режа	3. Корхона жойлашуви
4. Лойиҳа моҳияти	4. Хом ашё ва материаллар	4. Баҳо танлаш	-	4. Солиқ қонунлари қўлланилиши
5. Хатарлик баҳоси	5. Иш кучи	5. Сотиш тизими	-	-
6. Қўшимчалар	-	6. Бозор сигментацияси	-	-

Асосий таянч тушунчалар

Режа ва режалаштириш, стратегик режалаштириш, башорат қилиш, баланс усули, меъёрий усул, режалаштириш тамойиллари, миқдор ва сифат кўрсаткичлари, бизнес-режа, режалаштириш кўрсаткичлари, бизнес режани бўлимлари ва таркиби.

Қисқача хулосалар

Ҳозирги вақтда тадбиркорлик фаолиятини исталган самараларга эришиши кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришни ички режалаштиришнинг сифатига боғлиқ. У ҳар бир корхонани бошқаришда энг муҳим вазифа ҳисобланади.

Режалаштиришнинг турли тарзда белгиланиши орасидан режа, бизнес-режа, лойиҳа, техник иқтисодий асослаш ва умумий режалаштиришни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Режалаштириш ёрдамида бошқарув қарорларини амалга оширишнинг мақсад, вазифа ва усуллари аниқланади.

Илмийлик, мосланувчанлик, узлуксизлик, оптималлик режалаштиришнинг тамойиллари ҳисобланади. Бизнес-режани тайёрлаш бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамият касб этади, чунки у бозор шароитидаги муаммоларга ечишга ёрдам беради.

Бизнес-режа тадбиркорликнинг таркибий қисми бўлиб, у режали фаолият олиб боришни белгилайди. Бизнес-режа беш қисмдан иборат: умумий, маркетинг, ишлаб чиқариш, молия ва ташкилий қисмлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Режа ва режалаштириш тушунчалари нимани англатади?
2. Режа билан башоратнинг фарқи нимада?
3. Бизнес-режа нима ва унинг тузилмаси қандай?
4. Бизнес-режани яқунловчи қисмида нима акс этади?
5. Бизнес-режани тайёрлашда қандай меъёрий хужжатлардан фойдаланилади?
6. Бизнес-режани тайёрлаш жараёни қандай кечади?
7. Бизнес-режани тайёрлашнинг мақсад ва вазифаларини айтиб беринг.
8. Бизнес-режа бўлим ва кўрсаткичларига қисқача тавсиф беринг.
9. Режалаштириш усуллари ва уларни моҳияти.
10. Меъёрлаштиришнинг усул ва тамойиллари.

VII-БОБ. КОРХОНАДА ХОДИМЛАР МЕХНАТИГА ҲАҚ ТЎЛАШ ВА МЕХНАТ УНУМДОРЛИГИ

7.1. Корхона фаолиятида ходимларнинг ўрни

Корхона ходимлари – корхонада банд бўлган барча ходимларнинг шахсий таркибини ўз ичига олиб, унга ишчилар, раҳбарлар ва ёлланма ишчилар билан бир қаторда корхона эгалари ва мутахассислари ҳам киради. Ходимларнинг турли тоифалари бўйича солиштира салмоғи корхона ходимларининг касбий, функционал ва социал таркибини ифодалайди. Корхонанинг меҳнат ресурслари унинг ишчи кучини тавсифлайди. Иқтисодиёт назариясида билдирилишида, ишчи кучи-инсоннинг меҳнат қилишда жисмоний ва ақлий қобилиятларини йиғиндиси ҳисобланади. Бозор шароитида ишчи кучи товар шаклини олади. Бу товар ўзига хос бир қанча хусусиятларга эга.

Корхонада ходимларга бўлган эҳтиёж ва уни қондириш манбаларини аниқлаш масаласи корхона тизими, маҳсулот тури ва сифати, технологияси, ишлаб чиқариш, меҳнат ва бошқаришни ташкил қилишда кутилаётган ўзгаришлар, шунингдек, ички ва ташқи ишчи кучи бозорининг ҳолатидан келиб чиқиб, демографик ҳолатлар бўйича таҳлиллар асосида ҳал қилинади. Ходимларнинг талаб қилинаётган сонини аниқлашда керак бўлган йўналтирувчи кучлар ориентир бўлиб, маҳсулот ва бажарилаётган функциянинг сермеҳнатлиги билан ҳисобланади.

Корхона ходимларини ёллаш ва бўшатиш, уларнинг имкониятлари ва фаолият натижаларини баҳолаш, уларнинг сифат даражасини ошириш каби вазифалар ходимларнинг шахсий таркибини шаллантиришни билдиради.

Корхоналарда ишчи кучи ва умуман кадрлар салоҳиятидан самарали фойдаланишга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатади. Ходимларнинг моддий манфаатдорлиги, атроф-муҳит, ақлий, жисмоний ва асаблар кучланиши, бошқариш усуллари ва бошқалар.

Кадрлар салоҳияти миқдорий ва сифат тавсифларига эга бўлади. Бу ерда мутахассислик, касб, малака каби тушунчалар муҳим аҳамият касб этади.

Корхона ишлаб чиқариш фаолиятини жорий ва истиқболдаги стратегияси кадрлар сиёсати билан боғлиқдир, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ишчи кучини ёллаш, жойлаштириш ва режалаштириш;
- ходимларни ўқитиш, тайёрлаш ва малакасини ошириш;
- кадрларни хизмат лавозимлари бўйича юқори поғоналарга кўтариш;
- ёллаш шартлари, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш шароитлари;
- меҳнат жамоасида қулай руҳий (психологик) муҳитни яратиш ва бошқалар.

Корхонада кадрлар сиёсатини мақсади бу соғлом меҳнат қобилиятига эга бўлган жамоани шакллантиришдир.

Корхонанинг кадрлар сиёсати амалиётда фақат ички вазифа ва муаммоларни ҳал қилишдан ташқари, бандлик соҳасидаги давлат сиёсати билан уйғунлашади.

Мамлакатимизда кадрлар сиёсатини олиб боришда ривожланган мамлакатлар тажрибаларидан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтаётган Ўзбекистонда корхоналардаги ходимлар хизматини самарали ишини зарурий шарти уларни малакали мутахассислар билан тўлдириб боришдир. Кўпинча амалиётда агар ишчилар замонавий корхоналар ходимлари тузилмасида 70-80 фоиз ва ундан ортиқни ташкил қилса, олий маълумотли мутахассислар 15-20 фоизни ташкил қилса маъқул вариант ҳисобланади. Умуман олганда, тўғри ва илмий асосланган кадрлар сиёсати корхоналарнинг мувоффақиятли фаолият юритиши учун асосий омиллардан бири ҳисобланади.

7.2. Корхонада меҳнатга ҳақ тўлашнинг моҳияти ва иш ҳақининг асосий вазифалари

Иш ҳақи меҳнаткашларнинг аксарият кўпчилиги учун асосий даромад манбаи сифатида келажакда ҳам меҳнат унумдорлигини оширишнинг рағбатлантирувчи кучи бўлиб қолаверади.

Иш ҳақи - ҳар бир ходимнинг сарфлаган меҳнати миқдори ва сифатига мос равишда тақсимланувчи ва ходим тасарруфига пул шаклида келиб тушувчи миллий даромаднинг бир қисмидир. Иш ҳақи тушунчасига иқтисодчи олимлар турлича изоҳлар беришади. Масалан, проф. Ўлмасов А. «Иш ҳақи меҳнатнинг пул шаклидаги нархи бўлиб, уни ишга ёллаганлар, меҳнат қилувчиларга маълум вақт мобайнида, маълум миқдордаги ва муайян сифатли ишни бажарганликлари учун тўлайдилар»¹, проф. Шодмонов Ш. «Иш ҳақи – ишчи ва хизматчилар меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб, миллий маҳсулотдан оладиган улушининг пулдаги ифодасидир»², проф. Абдурахмонов Қ. «Иш ҳақи – ишчи кучи баҳосининг пул ифодасидаги аниқ шакли иш ҳақи ҳисобланади»³. Бу таърифларнинг барчаси иш ҳақи тўғрисида батафсил тушунча беради. Бизнингча проф. Абдурахмонов Қ.нинг таърифи лўнда ва қисқа тушунарлидир.

Иқтисодиётга оид илмий ва ўқув адабиётида иш ҳақи тушунчасига 20 дан ортиқ таъриф берилган. Ҳар бирининг ўзига яраша камчилиги бор. Ишчи кучи қийматга эгадир. Ишчи кучининг қиймати ишчи ўз меҳнатининг тақдирловчи сифатида оладиган ҳаётий воситалар йиғиндисининг муайян қийматини акс эттиради – ана шу иш ҳақида намоён бўлади. Иш ҳақи миқдори ва динамикасига ишчи кучи қийматига таъсир этадиган барча омиллар таъсир қилади.

¹ Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. –Т.: «Меҳнат», 1997. 112-бет.

² Шодмонов Ш., Алимов Р. Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: «Молия», 220-бет.

³ Абдурахмонов Қ. Меҳнат иқтисодиёти. –Т.: «Меҳнат», 2004. 537-бет.

Бизнингча, ишчи кучининг қиймати сифатидаги иш ҳақи бу ишчилар ўртасида сарфланган меҳнат миқдори ва сифатига кўйилган ҳақиқий хиссага

мувофиқ тақсимланадиган ҳамда корхона ишининг пиравард натижалари фойданинг асосий қисмидир. Бу таърифда, иш ҳақи – бу ишчи кучи баҳосининг шакли эканлиги таъкидланади.

Иш ҳақи категория сифатида ишчи кучининг товар хусусиятига, яъни ходим ишчи кучи бозорида ўз ишчи кучини сотишига асосланган муносабатларни акс эттиради.

Ҳар қандай товар каби ишчи кучи ҳам унга тегишли бўлган иккита хусусиятга: **фойдалилик ва баҳога эга**. Баҳо пул шаклида ифодаланган ҳақ бўлиб, ходим бу ҳақни ўз ишчи кучини бегоналаштиргани (муайян муддатга берганлиги) учун иш берувчидан олади.

Ишчи кучининг баҳоси ходимлар (ишчи кучининг эгалари) ва уларнинг оилалари учун зарур бўлган ҳаётий воситалар қиймати билан белгиланади.

Иш ҳақи куйидаги тўртта асосий вазифани бажаради:

- қайта тиклаш, ишчи кучини қайта тиклаш имкониятини таъминлайди;
- рағбатлантириш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги манфаатдорликни оширишни назарда тутаяди;
- ижтимоий, ижтимоий адолат принципини амалга оширишда ёрдам беради;
- ҳисоб-ишлаб чиқариш (ўлчов), маҳсулот баҳосини ҳосил қилишда жонли меҳнатнинг қанчалик ҳиссаси борлигини ва унинг ишлаб чиқаришнинг жами чиқимлардаги улушини ифодалайди.

Бу иш ҳақининг вазифаларини деалектик бирликда қараш керак, улар бир жам бўлгандагина иш ҳақини моҳиятини тўғри тушиниш мумкин бўлади.

Ҳозирги кунда иш ҳақининг барча асосий вазифа ва мақсадлари умумий мазмунда унинг рағбатлантирувчилик вазифасини кучайтириш муҳим масала ҳисобланади. Иш ҳақини рағбатлантирувчилик ролининг юқори даражасига эришиш имконияти ишловчилар ва улар оиласи даромадлари тузилмасида, бошқа даромад манбаларига қиёсан иш ҳақи асосий ўринни эгаллайди. Масалан, Ўзбекистонда аҳоли даромадлари таркибида 2009 йилда иш ҳақини хиссаси 37,1 фоиз бўлган бўлса, 2010 йилда 38,6 фоизни ташкил қилди, буни қуйидаги 7-жадвалда кўриш мумкин.

7-жавдал

Ўзбекистон Республикаси аҳоли пул даромадлари таркиби¹

Кўрсаткичлар	Жамига нисбатан фоизда	2010 йилда 2009 йилга нисбатан фоизда
Пул даромадлари, жами	100	132,3
Жумладан:		
Иш ҳақи	38,6	134,1
Тадбиркорлик фаолиятидан ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишдан тушган ва бошқа даромадлар	46,7	131,1
Пенсиялар, нафақалар, стипендиялар	14,5	131,4

7-жадвалдан кўринадикки аҳоли даромадлари ўсишининг асосий омиллари бўлиб иш ҳақи ва ижтимоий трансфертларнинг ўсиши ҳамда аҳолига қўшимча даромадлар олиш учун шарт-шароитлар яратиш хизмат қилган. Аҳоли пул даромадлари таркибида иш ҳақи улушининг бошқа даромад манбалари билан таққослаганда ўсишини иш ҳақи ўсишининг ижобий тенденцияси давом этиши билан изоҳлаш мумкин. Бу албатта ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида ижобий ҳолатдир.

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги статистик ахборотномаси. -Т., 2011. 38-бет.

2008 йилда ўртача иш ҳақи бюджет ташкилотларида 1,5 баробардан зиёд, бутун иқтисодиёт бўйича эса 1,4 баробар ошди. Натижада ўртача иш ҳақи миқдори 300 АҚШ долларидан ортиқ бўлди. Аҳолининг реал даромадлари эса йил давомида жон бошига 23 фоиз кўпайди.

2009 йилни оладиган бўлсак, ўртача иш ҳақи миқдорини бюджет соҳасида – ва шунга мос равишда хўжалик юритувчи субъектларда ҳам – 1,4 баробар ошириш кўзда тутилмоқда¹.

7.3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг тизимлари ва шакллари.

Тариф тизими ва унинг аҳамияти

Меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимлари деганда, ходимнинг меҳнат харажатлари ва натижаларини унга тегадиган иш ҳақи миқдори билан қиёслашнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари тушинилади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш тизими деганда, меҳнат меъёри доирасида унга ҳақ тўлаш меъёрини билдирадиган кўрсаткичлар ўртасидаги алоқалар туши-

нилади. Меҳнатга ҳақ тўлаш тизими ходимнинг амалда эришган меҳнат натижаларига ҳамда ходим билан иш берувчи ўртасида келишилган ишчи кучининг баҳосига мувофиқ иш ҳақи олишни кафолатлайди.

Иш ҳақи тизимларини ҳаммасини меҳнат натижаларини аниқлаш учун қандай асосий кўрсаткичлардан фойдаланилишига қараб икки катта гуруҳга бўлиш қабул қилинган. Бу гуруҳлар иш ҳақи шакллари деб аталади. Иш ҳақи тўлашнинг кенг тарқалган шакли бу ишбай ва вақтбай шакллари дир.

Меҳнатга **ишбай ҳақ** тўлаш ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) учун тўланадиган ҳақни билдиради. Кўпинча корхоналарда ишбай-мукофотли ҳақ тўлашдан ҳам фойдаланилади. Меҳнатга **ишбай-мукофотли** ҳақ тўлашда ходим

---

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 16-б.

бажарган ишига ҳақ олишдан ташқари, мукофотга ҳам сазовор бўлади. Мукофот маълум бир кўрсаткичларга эришиш, маҳсулот ишлаб чиқариш режасини ортиғи билан бажаргани, хомашё ва материалларни тежасини ва ҳоказо яхши кўрсаткичлар учун берилади.

Меҳнатга вақтбай ҳақ тўлаш тариф тизимида кўзда тутилувчи ишлаб берилган вақт учун тўланадиган ҳақни билдиради.

Вақтбай-мукофот ҳақ тўлаш ҳам бор, бунда ҳақ тўлаш ишчи ишлаб берган вақтига ҳақ олишдан ташқари, ушбу иш ҳақига маълум бир фоиз ҳисобида мукофот ҳам олади.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг аккорд тизими ҳам бор. Бунда айрим операциялар ёки иш турларининг бажарилишига эмас, балки аккорд топшириққа кирадиган ишларнинг муайян комплекси бажарилишига ҳақ тўланади. Аккорд наряд бўйича маош суммаси калькуляция асосида белгиланади. Аккорд ҳақ тўлаш, одатда, ишлаб чиқариш топшириқларини конкрет муддатини белгилаш билан боғлиқ бўлади.

Иш ҳақининг номинал ва реал турлари ҳам мавжуд. Номинал иш ҳақи – ходимнинг маълум бир вақт мобайнида бажарган меҳнати учун ҳисобланган ва тўланган иш ҳақидир.

Реал иш ҳақи – номинал иш ҳақига сотиб олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдоридир.

Корхоналарда иш ҳақининг ҳисоблаш тариф тизими, тариф ставкаси ва тариф сеткалари каби элементлари асосида амалга оширилади.

Тариф тизими деганда, бажарилаётган ишларнинг мураккаблик даражасини, меҳнат шароитлари ва интенсивлигини, уни қўллаш соҳаларининг аҳамиятини ва меҳнат жараёнининг ёлланиб ишловчилар меҳнат билан қўшадиган улушини баҳолашнинг у ёки бу тизимида «тариф ясовчи» деб аталадиган баъзи бир бошқа кўрсаткичларини ҳисобга олиш имконини берадиган жами ҳақ тўлаш шартлари тушунилади.

Тариф ясовчи асосий омиллар – бу бажарилаётган ишларнинг мураккаблик даражаси ва шунга мувофиқ ҳолда ходимларнинг бу ишларни бажариш қобилиятидир.

Тариф ставкаси – турли гуруҳ ва категориядаги ишчиларнинг вақт бирлигидаги меҳнати учун тўланувчи ҳақнинг мутлоқ ўлчамидир. Минимал тариф ставкаси ёки биринчи разрядли ставка бошланғич ҳисобланади. У энг оддий меҳнат турига тўланувчи ҳақ даражасини белгилаб беради. 1993 йил 1 январдан бизнинг республикада меҳнатга ҳақ тўлашда 28 разряд бўйича, 1996 йилдан бошлаб 22 разрядли ҳақ тўлаш жорий этилган.

Тариф сеткалари меҳнатга ҳақ тўлашдаги мутаносибликларни малака даражасини ҳисобга олган ҳолда белгилаш учун хизмат қилади. У тариф разрядлари ва уларга мос келувчи тариф коэффициентлари йиғиндисини ифодалайди. Тариф коэффициентининг энг паст разряди бирга тенг деб олинади. Ундан кейин тариф разрядлари мос келувчи тариф ставкалари биринчи разрядли тариф ставкасидан неча марта катта бўлишини кўрсатади.

Иш ҳақи миқдорини аниқлаш учун ҳар бир ходим ўзининг қайси разрядга мансублигини билиши ва шу разряд коэффициентини минимал иш ҳақи миқдorigа кўпайтириш йўли билан топиши мумкин.

7.4. Меҳнат унумдорлиги ва унинг иш ҳақи тўлаш билан алоқадорлиги

Меҳнат унумдорлиги инсоннинг вақт бирлигида маълум миқдорда маҳсулот ва хизматларни ярата олишидир. Меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқарувчи вақт бирлигида (масалан, бир соат, бир иш куни ёки бир йилда) қанча сифатли маҳсулот яратгани ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун қанча вақт сарфлагани билан ўлчанади.

Олинган натижа ва муайян маҳсулот ишлаб чиқаришга иш вақти сарфланиши ўртасидаги нисбат меҳнат унумдорлиги тушунчаси билан

тавсифланади. Бу нисбат $P_1 = \frac{M}{T}$ формуласи билан ифодаланиши мумкин.

Бунда: P_1 – меҳнат унумдорлиги; M – ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;
 T – барча маҳсулот ишлаб чиқарилишига сарфланган вақт.

Иш вақти сарфлари билан меҳнат натижаси ўртасида нисбатнинг ўзгариши меҳнат унумдорлиги ўзгаришини акс эттиради. Мазкур натижа камроқ иш вақти сарфлаб қўлга киритилса, меҳнат унумдорлиги ошган бўлади, худди шу натижани қўлга киритиш учун кўпроқ иш вақти сарфланса, меҳнат унумдорлиги пасайган бўлади. Бинобарин, меҳнат унумдорлиги ошишининг моҳияти иш вақти бирлиги мобайнида меҳнат натижадорлиги кўпайишидан ёки меҳнат натижаси бирлигига сарфланадиган иш вақти тежалишидан иборат.

Имкони бўлган меҳнат унумдорлиги билан амалда эришилган меҳнат унумдорлиги ўртасидаги фарқ меҳнат унумдорлигининг ошиш резервлари дейилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки меҳнат унумдорлиги чексиз ошиб боради. Меҳнат унумдорлиги техниканинг такомиллашиши, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг яхшиланиши, ходим малакасини ошиши, фаннинг ривожланиши ва уни ютуқларини ишлаб чиқаришда қўллаш туфайли ошиб боради, яъни меҳнат унумдорлиги ошишига амалда чекланишлар бўлмайди. Умуман олганда меҳнат унумдорлиги жонли меҳнат сарфлари бирлигига тўғри келадиган маҳсулот миқдорини англатади.

Корхоналарда меҳнат унумдорлигини ошиши қуйидаги тарзда содир бўлади:

- вақт бирлиги мобайнида яратиладиган маҳсулотнинг сифати ўзгармаган ҳолда ҳажми ошиши;

- вақт бирлиги мобайнида яратиладиган маҳсулотнинг ҳажми ўзгармаган ҳолда сифат ошиши;

- ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига меҳнат сарфларининг қисқартириши;

- маҳсулот таннархида меҳнат сарфлари улуши камайиши;

- товарлар ишлаб чиқарилиши ва айланиши вақти қисқариши;

- фойда массаси ва меъёри ошиши тарзида намоён бўлади.

Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омилларни учга бўлиш мумкин:

1. Ишлаб чиқаришнинг техника-технология даражаси. Техника қанчалик мукамал бўлса, меҳнат унумдорлиги ҳам шунчалик юқори бўлади.

2. Шахсий инсоний омилнинг сифати. Агар ишловчиларнинг билим даражаси иш малакаси ва тажрибаси юқори бўлса, унумдорлик ортади ёки аксинча.

3. Ишлаб чиқаришнинг табиий даражаси. Бу шароит қанчалик қулай бўлса, унумдорлик шунчалик юқори булади. Табиий шароитни инсон ўзгартира олмайди, аммо техникани мукамаллаштириш орқали ноқулай табиий шароитда ҳам унумдорликни ошириш мумкин. Меҳнат унумдорлигини муттасил ошиб бориши иқтисодиётга хос қонуниятдир. Шу туфайли ресурслар чекланган бўлишига қарамай, маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш доимо кўпайиб боради.

Меҳнат унумдорлиги ошиши корхоналар ва бутун ижтимоий ишлаб чиқаришга ривожланиш ва қулай истиқболларни таъминлаб беради, бу эса пировард натижада, аҳолининг турмуш даражаси ошишига олиб келади. Амалиётда шундай бўлиши лозимки, меҳнат унумдорлигини ўсиш суръати

ўртача иш ҳақи ўсиш суръатларидан тезроқ ўсиши керак, бу ҳам иқтисодиётнинг муҳим шартларидан биридир.

Шунинг учун ҳам кишилар доимо кам маблағ сарфлаб, энг кўп маҳсулот етиштиришга интиладилар. Меҳнат унумдорлигини ўсиши халқнинг турмуш фаровонлигини ўсишига олиб келади. Меҳнат унумдорлигини ўсиши ишлаб чиқаришдан кишиларни озод қилиб хизмат кўрсатиш соҳаларига одамларни кўпроқ жалб қилинишига шароит яратади.

Асосий таянч тушунчалар

Кадрлар сиёсати, кадрлар салоҳияти, иш ҳақи, номинал ва реал иш ҳақи, ишбай, вақтбай иш ҳақи, ишбай мукофотли иш ҳақи, вақтбай мукофотли иш ҳақи, аккорд ҳақ тўлаш, тариф тизими, тариф ставкаси, меҳнат унумдорлиги, меҳнат интенсивлиги, меҳнат унумдорлигини ошиш резерви.

Қисқача хулосалар

Корхонада кадрлар сиёсати муҳим аҳамиятга эга.

Корхонада кадрлар ишчи, хизматчи, мутахассис ва раҳбарларга бўлинади. Тадқиқотлар ва амалиётлардан маълумки корхона самарадорлигини 70-80 фоизи корхона раҳбарига боғлиқдир.

Бозор муносабатларига ўтиш билан корхоналар меҳнатга ҳақ тўлаш соҳасида катта мустақилликка эришдилар. Корхоналарда кўпроқ вақтбай, мукофотли ва тарифсиз ҳақ тўлаш, шунингдек, шартнома асосида ҳақ тўлашдан фойдалана бошладилар.

Ҳар бир корхонада меҳнат ва иш ҳақи бўйича режа тузилиб, унинг мақсадлари ишчи кучидан фойдаланишни яхшилаш заҳираларини топиш ва шу асосда меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган бўлиши лозим. Меҳнат унумдорлигини ўсиши иш ҳақи тўлаш даражасидан устун бўлиши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхонада кадрлар сиёсати деганда нималарни тушунасиз?
2. Реал иш ҳақи номинал иш ҳақи деганда нималарни тушунасиз?
3. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай тизим ва шакллари биласиз?
4. Нима сабабдан корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръати иш ҳақи ўсиш суръатидан устун бўлиши керак?
5. Меҳнат унумдорлиги нима?
6. Меҳнат интенсифлиги деганда нимани тушунасиз?
7. Қайси омиллар корхонада ва тармоқларда ишлаб чиқаришнинг ўсишини белгилаб беради?
8. Иш ҳақини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?
9. Меҳнат унумдорлигининг ошиш резервини изоҳлаб бериш.
10. Тариф тизимини тушунтириб беринг.

VIII-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА)НИНГ АСОСИЙ КАПИТАЛИ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ҚУВВАТИ

8.1. Асосий капиталнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги ўрни

Маълумки, тадбиркорлик фаолияти капитал сарфини талаб қилади. Капитал лотинча сўз бўлиб, катта маблағ, кўп пул, бойлик деган маънони англатади. Бу сўз иқтисодий тизимда унинг ўзи яратган ишлаб чиқариш омилини ифодалаш учун ишлатилади. Капитални ишлаб чиқариш омили сифатида иқтисодчилар ишлаб чиқариш воситалари деб қарашади. Бундай ёндошув классик сиёсий иқтисоддан бошланади. А.Смит капитални жамғарилган меҳнат маҳсули, Д.Рикардо эса ишлаб чиқариш воситалари деб ҳисоблашган.

Ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида иқтисодий адабиётларда капитални талқин этишда ягона фикр йўқ. И.Фишер капитални натурал ва қиймат шаклидан қатъи назар бойлик захирасидан иборат, у ўз эгасига хизмат кўрсатиб даромад олиб келади, деган. П.Хейне фикрига кўра капитал бу – келажакда неъматлар ишлаб чиқариш учун фойдаланса бўладиган ишлаб чиқариш воситаларидан иборат дейди.

Капитал тушунчасини қандай талқин қилинишидан қатъи назар, ҳамма иқтисодчиларнинг қарашларида умумий бўлган бир нарсани пайқаш мумкин. Бу даромад келтиришдир. Шундай қилиб даромад топиш мақсадида ишлаб чиқариш ресурслари ва уларга сарфланган пул капитал бўлади.

А.Смит ва Ж.С.Милл, С.Маршалл ва бошқа иқтисодчилар капиталнинг бино, иншоат, станок, асбоб-ускуналар сифатида моддийлашган, бир неча ишлаб чиқариш циклида қатнашадиган ва бир неча йил хизмат қиладиган қисмини алоҳида ажратиб кўрсатишган. Капитални ана шу қисмини **асосий капитал** деб аталади. Капиталнинг бундай бўлишининг моддий асоси меҳнат воситалари билан меҳнат

ашёлари ўртасидаги ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказиб беришдаги фарқдир.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида корхона кучи ва воситалари ёрдамида яратилган асосий капитал ишлаб чиқариш қувватларини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланишга фаол равишда таъсир кўрсатувчи мулк ҳисобланади.

Асосий капитал корхона ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт иштирок этади ва ўзининг натурал-моддий шаклини йўқотмайди ҳамда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотларга қисмлаб ўтказиб беради. Асосий капитал ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб, ушбу жараёнда тўпланган маблағлар эса **амортизация** ажратмалари деб аталади.

Иқтисодий мақсадларга кўра, асосий капитал, ишлаб чиқариш жараёнида қатнашадиган ва ишлаб чиқариш жараёнида тўғридан-тўғри қатнашмайдиган асосий капиталга ажратилади. Ишлаб чиқаришда қатнашадиган асосий капиталга қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари;
- узатиш қурилмалари;
- қувват машиналари ва ускуналари;
- ишчи машиналар ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- ўлчов ва тартибга солиш асбоблари ва қурилмалари;
- фойдаланиш муддати бир йилдан кам бўлмаган ва қонунчиликда белгилаб қўйилган қийматлардаги асбоблар ва ишлаб чиқариш инвентари.

Корхонанинг ишлаб чиқаришда қатнашмайдиган асосий капитали бу ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайдиган қисми бўлиб, шу сабабли ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказмайди. Булар жумласига асосан корхона балансида турувчи турар жой (уй-жой фонди), ошхона,

профилактория, клуб, болалар боғчаси ва яслилар, спорт-соғломлаштириш ва бошқа объектлар киритилади.

Меҳнат предметига ўтказувчи таъсирига кўра корxonанинг асосий капитали актив ва пассив турларга бўлинади. Асосий капиталнинг пассив турига бино ва иншоотлар, актив турига эса қувват машина ва ускуналар, ишчи машина ва ускуналар, транспорт воситалари, технологик линиялар ва ҳ.к. киради.

Корхона иқтисодиётига ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий капиталнинг ёши, биринчи ўринда машина ва асбоб-ускуналарнинг ёши катта таъсир кўрсатади. Ҳозирги вақтда машина ва саноат ускуналарини ёш бўйича гуруҳлашда тахминан қуйидаги муддатлардан келиб чиқиш қабул қилинган: 5 йилгача, 5 йилдан 10 йилгача, 10 йилдан 15 йилгача, 15 йилдан 20 йилгача, 20 йилдан 25 йилгача ва ҳоқоза. Машина ва ускуналарнинг хизмат қилган муддати қанча кўп бўлса, корxonанинг ишлаб чиқариш қувватлари шунчалик паст бўлади, маҳсулот сифати пасаяди, бекор туриб қолиш ва талофатлар кўпаяди ҳамда аксинча.

8.2. Корхоналарда асосий капиталнинг жисмоний ва маънавий эскириши

Амалиётда асосий капитал натурал ва қиймат кўринишида ҳисобга олинади. Асосий капитални натурал баҳолаш ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва замонавийлаштириш масалаларини ҳал қилиш, асбоб ускуналарни таъмирлаш учун уларнинг гуруҳ ва турлари бўйича жадваллар тузиш, шунингдек, таъмирлаш воситаларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш имконини берса, қиймат бўйича баҳолаш эса, асосий капитални қайта ишлаб чиқаришни режалаштириш, уларнинг мавжуд ҳажмини аниқлаш, амортизация ҳажмини белгилаш, асосий капитал ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Асосий капитални баҳолашнинг қуйидаги усуллар бор: бошланғич қиймат бўйича – асосий капитални яратиш ёки сотиб олиш учун сарфланган харажатлар мажмуидан иборат бўлиб, асосий капитал ёки уларни алоҳида қисмларини фойдаланишга топшириш учун яроқли ҳолга келтириш билан боғлиқ бўлган – уларни келтириш, ўрнатиш каби харажатларни ҳисобга олган ҳолда юзага келувчи қиймат.

Тикланиш қиймати бўйича – асосий капитал ёки ушларнинг бирон-бир қисмини ҳозирги пайтдаги инфляция ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш. Баҳолашнинг бу усули объектнинг ҳозирги кунда қайта ишлаб чиқариш даврида канча туришини билдиради.

Қолдиқ қиймати бўйича – асосий капиталнинг эскиришини эътиборга олган ҳолда бирламчи ва қайта тиклаш қийматлари ўртасидаги фарқ кўринишидаги баҳолашдир.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида асосий капиталнинг корхона баланси ва ҳисоботларида акс эттирилувчи, ҳисобга олиш қиймати баланс қиймати деб аталади. Бундан асосий капиталнинг қолдиқ қийматини асосий капиталнинг баланс қийматидан эскириш суммасини айириб ташлаш ёрдамида топиш мумкинлигини билдиради.

Асосий фондларни бошланғич ёки тикланиш қиймати бўйича баҳолашдан ташқари эскириш суммаси ҳам ҳисобга олинади. Асосий капитал жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириши мумкин.

Асосий капиталнинг хусусияти - уларнинг кўп мартаба фойдаланилишидир - лекин уларни ишлатишни маълум даражада чегаралари бор, бу чегаралар - асосий капитални эскириши билан боғлиқ ва фойдаланиш вақтига ҳам боғлиқдир.

Асосий капитални емирилиши деб биз ўз қийматини аста секин йўқотилиши ёки фойдаланиш даврини вақтини камайишини ва ўз қийматини тайёр маҳсулотлотга ўтказишини тушунамиз.

Алоҳида инвентарь объектларининг жисмоний эскириши

$$H = \frac{T_{\phi}}{T_n} \cdot 100\% \quad \text{формуласи билан}$$

аниқланади бунда T_{ϕ} ҳақиқий хизмат қилиш муддати,

T_n –норматив хизмат қилиш муддати

Жисмоний эскириш характери ва янгилашиш даврига қараб асосий капитал қуйидаги гуруҳларга бўлинади.

Юқори чидамли иншоотлар – тўғонлар дамбалар ва шунга ўхшашлар. Улар ўз қийматини аста секин бериб борадилар ва хизмат, капитал таъмирлаш катта вақт оралиғи даврида амалга оширилади.

Бино, қурилмалар, машиналар - уларни айрим қисмлари эскиради ва капитал таъмирлаш орқали қиймати тикланиб боради.

Машиналарни айрим турлари - айрим бўлаклари ва қисмлари эскиришига қараб тикланиб боради, асосий иншоотлар бундан мустасно.

Айрим иншоот ва ўтказиш қурилмалари, темир йўл, трамвай йўллари электр ўтказиш қурилмалари мунтазам таъмирланиб айрим қисмлари тўлалигича алмаштирилади.

Айрим аппаратура ускуна ва асбоблар фойдаланиш муддати тугагандан сўнг тўлалигига алмаштирилади.

Жисмоний эскириш - биринчи даражали ва иккинчи даражаликка ажратилади. Биринчи даражали жисмоний эскириш бу ишлатишдан келиб чиққан эскириш. Иккинчи даражалиси эса ташқи табиий иқлим ёки бошқа омиллар таъсирида – занглаш, оксидланиш, коррозия, чириш каби ходисалар сабабли эскириш.

Бу катта миқёсдаги йўқотишлар ҳисобланади. Масалан, занглаш оқибатида эскириш бир йилда янги эритилган металлнинг учдан бир қисмини ташкил этади.

Асосий капитал нафақат жисмоний балки маънавий жиҳатдан ҳам эскиради. Маънавий (моральний) эскириш асосан техника тараққиёти

билан боғлиқ бўлиб иқтисодий самарадорликни ва келгусида мақсадли фойдаланишни йўқ бўлишига сабаб бўлади.

Маънавий эскириш ҳам икки кўринишда бўлади, яъни қисман эскириш ва тўла эскириш.

Иккинчи кўринишдаги маънавий эскириш асосан янги техника ва ускуналарни ўрнатиш натижасида рўёбга чиқади.

Қисман эскиришда мазкур асосий капитални асосий жараёнда эмас бошқа ишларда фойдаланса бўладиган ҳолатда пайдо бўлади.

Тўла эскириш эса - ҳар қандай шароитда ҳам шу востадан фойдаланиш зарар келтириши оқибатида пайдо бўлади.

Ундан ташқари эскириш ижтимоий, экологик характерга ҳам эга бўлади. Ижтимоий эскириш-ижтимоий шароитларга талаб кучайгандан сўнг масалан, иш жойини ёруғлиги, газланганлиги, харорати тўғри келмаслиги оқибатида ва ҳ.к.

Экологик эскириш-маълум даражада ўз хусусиятларига эга лекин ижтимоий эскириш билан бир қаторда қараладиган эскиришдир.

Номақбул шароитни соғломлаштириш ўрнига аввал яхши муҳитда ишлаш учун шароит яратиш самаралироқдир.

Маънавий эскиришдан кўриладиган зарарнинг олдини олишнинг асосий йўл меҳнат курулларидан самарали фойдаланиш ҳисобланади.

Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг бир қисми амортизация фонди ёрдамида аниқланади.

Амортизация асосий капитал эскириб боришига қараб, унинг қийматини аста-секин ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказиш, асосий капитални кейинчалик қайта тиклаш мақсадларида маҳсулотнинг амортизация миқдorigа тенг қисмини жамғариш жараёнидан иборат.

Амортизация нормаси амортизация ажратмалари йиллик суммасининг шу асосий капитал қийматига нисбатан аниқланади ва фоизда ифодаланади.

Амалиётда умумий йиллик амортизация меъёрларини (A_n) белгилашда: асосий капитал қиймати (K_{ac}), асосий капиталнинг ҳаракат қилиш муддати давомида капитал таъмирлаш учун сарфлар, (P_n) эскирган меҳнат воситаларини тугатишдан олинган маблағ (O_m) ва шу воситанинг хизмат даври (X_d) ҳисобга олинади:

$$A_n = \frac{K_{ac} + P_n - O_m}{X_d} \cdot 100$$

8.3. Асосий капиталдан самарали фойдаланиш йўллари

Асосий капиталдан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эгадир. Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, аввало қўшимча капитал маблағ сарфланмасдан туриб маҳсулот ҳажмини кўпайтиришда ўз ифодасини топади.

Бир томондан миллий маҳсулот ёки миллий даромаднинг ўсиш суръатлари билан, иккинчи томондан, асосий капиталнинг ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат миллий иқтисодиёт миқёсида асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлигининг умумлашувчи кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан асосий капитал қиймати ўртасидаги алоқани акс эттиради; у ўзаро боғланган икки кўрсаткич – капиталдан олинган самара (K_c) ва маҳсулотнинг капитал сифими ($K_{сиф}$) кўрсаткичлари билан ифодаланади.

Корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг умумий ва қиймат кўрсаткичлари нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда, аввало фонд қайтими ҳақида тўхтаб ўтиш лозим бўлади. У асосий фондлар бирлигига (қиймати бўйича) тўғри келган маҳсулот ишлаб чиқаришни билдиради.

У маҳсулот сотишдан тушган бир йиллик тушумнинг (Т) асосий ишлаб чиқариш фондларини ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланади: $\Phi_k = \frac{T}{\Phi_k}$

Маҳсулотнинг фонд сифими – фонд қайтимига тескари қиймат бўлиб, қуйидаги формула билан аниқланади: $\Phi_c = \frac{\Phi_{yp}}{T}$

Фонд сифими капитал қўйилмаларини тежаш ёки кўпайтириш билан узвий боғлиқдир. Масалан, маҳсулот фонд сифими пасайиб, унинг ишлаб чиқариш ҳажми доимий ёки ўсувчи бўлганда асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш шароитлари яхшиланади, демак, капитал қўйилмаларини тежаш учун имконият туғилади. Уни топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади. $I_k = \Phi_c \times B$;

Бунда: I_k – капитал қўйилмаларни тежаш;

Φ_c – ҳисобот йилида маҳсулот фонд сифимининг ўтган йилдагига нисбатан ўзгариши, сўм.

Ҳар бир корхона тасарруфидаги асосий ишлаб чиқариш фондларидан иложи борича унумли фойдаланишга ҳаракат қилиши лозим.

Корхона асосий ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш йўллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- смена давомида ускуналар бекор туриб қолишини қисқартириш ва уни олдини олиш;
- ускуналарнинг сменалик коэффицентини ошириш;
- бекор турувчи ускуналарни қисқартириш ва тугатиш;
- таъмирлаш ва профилактика тадбирларини ўз вақтида ва сифатли равишда амалга ошириш;
- ускуналарни ишлатувчи ходимларнинг малакасини ошириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва ресурслар билан таъминлашни яхшилаш.

8.4. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш қуввати ва уни ошириш йўллари

Корхонанинг ишлаб чиқариш қувват маълум бир вақт давомида илғор технологиялардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шароитларида ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотларнинг максимал даражасидир.

Корхона ишлаб чиқариш қуввати катталигини белгилаб берувчи кўрсаткичлар қуйидагилардир:

- ускуналар таркиби ва турлари бўйича сони;
- ускуна, агрегат ва дастгоҳлардан фойдаланишнинг техник иқтисодий меъёрлари;
- ускуналарнинг ишлаш вақти фонди;
- ишчилар сони;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номенклатураси ва ассортименти.

Корхона ишлаб чиқариш қувватининг бошланғич (йил бошида), якуний (йил охирида), ўртача йиллик ҳамда лойиҳа қуввати турлари мавжуд.

Корхонанинг амалдаги қуввати корхона ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш учун асос бўлади.

Ишлаб чиқариш қувватини аниқлашда маҳсулот бирлигига сарфланувчи вақт меъёри ёки ҳар бир ускунанинг унумдорлик меъёрлари муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар илғор ва прогрессив бўлиши талаб этилади.

Корхонанинг бош бўғининг (асосий цехнинг) ишлаб чиқариш қуввати қуйидаги формула билан аниқланади:
$$K = \frac{n * \Phi_{\text{макс}}}{Mm}$$

Бу ерда: K – цех ёки участканинг қабул қилинган ўлчов бирлигидаги ишлаб чиқариш қуввати;

n – цех ёки участкадаги ускуналар сони;

$F_{\text{макс}}$ – етакчи ускунадан фойдаланиш мумкин бўлган максимал иш вақти фонди, соат;

M_m – етакчи ускунада маҳсулот тайёрлашнинг прогрессив меҳнат сиғими, меъёри, соат.

Корхона қуввати асосий ишлаб чиқариш фондлари, янги техника ва аниқланган захиралардан фойдаланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин бўлган максимал даражани англатади, ускуналарнинг юкланишини ҳисоблаш натижалари эса, ушбу қувватлардан режадаги даврда фойдаланишнинг даражасини аниқлайди.

Ишлаб чиқариш дастурининг корхонада мавжуд бўлган қувватларга мос келишини аниқлаш учун, ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати ҳисоблаб топилади. Бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$K_{\text{ур.йил}} = K_{\text{йил бош}} + \frac{K_k * n_1}{12} - \frac{K_c * n_2}{12}$$

Бу ерда: $K_{\text{ур.йил}}$ – корхонанинг ўртача йиллик қуввати;

$K_{\text{йил бош}}$ – корхонанинг йил бошидаги қуввати;

K_k – йил мобайнида киритилувчи қувват;

K_c – йил давомида ишлаб чиқаришдан чиқарилувчи (йўқ қилинувчи қувват);

n_1, n_2 – ишлаб чиқариш қувватларини ишга туширишдан ёки тугатилган ишлаб чиқариш қувватлари йўқ қилингандан то йил охиригача ўтган тўлиқ ойлар сони.

Бу юқорида кўрсатилган асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар, кўпинча ишлаб чиқариш қувватлари балансини тузиш йўли билан амалга оширилиб, корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари ва уларни таъминлаш манбаларига бўлган эҳтиёжи аниқланади. Масалан, «ЎзДЭУ Авто» автомобиллар ишлаб чиқариш корхонасининг лойиҳа қуввати йилига 210 мингта автомобил ишлаб чиқариш бўлса, 2002 йилда 34,7 мингта, 2003

йилда – 40,5, 2004 йилда – 70,1, 2005 йилда – 101,0, 2006 йилда – 140,1 мингта ишлаб чиқарилган, 2007 йилда эса 170 мингта режалаштирилган.

Асосий таянч иборалар

Асосий капитал ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга бўлак-бўлак, яъни қисман-қисман ўтказди. Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида жисмоний ва маънавий эскиради. Маънавий эскиришни икки хили мавжуд. Асосий капитал натурал ва қиймат кўринишида ҳисобга олинади. Бошланғич қиймат, тикланиш қиймати, қолдиқ қиймати, баланс қиймати. Амортизация нормаси, фонд сиғими, ишлаб чиқариш қуввати.

Қисқача хулосалар

Асосий капитал ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга аста-секинлик билан ўтказди. Асосий капитал ишлаб чиқаришнинг моддий-техника базасини асоси ҳисобланади. Ҳар қандай корхонанинг ишлаб чиқариш қуввати ва меҳнатнинг техник жиҳатдан қуролланиш даражаси асосий капиталга боғлиқ бўлади.

Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида жисмоний ва маънавий эскиради.

Асосий капиталнинг эскириши билан боғлиқ бўлган йўқотишларни, улардан фойдаланишни яхшилаш, фонд қайтими, сменалик коэффициенти, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти каби асосий кўрсаткичлар даражасини ошириш ёрдамида камайтириш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий капитал нима ва уларнинг ишлаб чиқаришдаги роли қандай?
2. Асосий капитални тузилмаси деганда нима тушунилади?
3. Асосий капитални саноат тармоқлари бўйича фарқланишига нима сабаб бўлади?

4. Амортизациянинг моҳияти ва аҳамияти нимада?
5. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив кўрсаткичлари қандай?
6. Асосий фондлар, корхона ва тармоқ ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилашнинг қандай йўналишлари мавжуд?

IX-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА)НИНГ АЙЛАНМА КАПИТАЛИ ВА АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАРИ

9.1. Айланма капитал ва айланма маблағлар тушунчаси

Корхоналар самарали фаолият юритишлари учун нафақат асосий капитал балки айланма капиталга ҳам муҳтож бўладилар.

Амалиётда кўпинча «айланма капитал» ва «айланма маблағлар» тушунчаси қўлланилади, бу асосан иқтисодий назария ва хўжалик юритишнинг хорижий тажрибасидан олинган. Шу билан бирга асосий фондлар ва айланма фондлар тушунчаси ҳам бор.

Моҳиятига кўра, айланма капитал корхона ишлаб чиқариш капиталининг бир қисми бўлиб, унинг қиймати ишлаб чиқаришнинг ҳар бир циклида ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказилади ҳамда, ушбу товарни сотгандан сўнг корхонага қайтарилади. Айланма капитал кўпинча корхонанинг пул маблағлари ҳисобланувчи ёки ишлаб чиқариш жараёнида пул маблағларига айлантирилувчи ҳаракатчан активлари каторига киритилади.

Иқтисодий табиати, бажарувчи вазифалари ва ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрнига кўра, «айланма маблағлар» ва «айланма капитал» ўртасида сезиларли фарқ йўқ. Корхона доимий капиталининг таркибий қисми сифатида улар хомашё, ёқилғи, энергия ресурслари, ёрдамчи ва бошқа материалларда юзага келади, шунингдек, ишчи кучларини ёллаш ва уларнинг меҳнатига ҳақ тўлашга бўнак (аванс) тариқасида берилади. Айланма маблағларга бўлган кўшимча талаб банкларда олинадиган кредитлар ҳисобига қопланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналарнинг айланма маблағларга етарли тарзда эга бўлиши уларнинг меъёр фаолият юритиши гарови ҳисобланади. Шунини ҳам унутмаслик зарурки, ишлаб чиқараётган маҳсулот бирлигига сарфланувчи хомашё, материал, ёқилғи ва энергия миқдори маҳсулот сифатига таъсир кўрсатмаган ҳолда қанчалик кам бўлса,

маҳсулот шунчалик арзонлашади ҳамда айланма маблағлар камроқ сарфланиб, улардан фойдаланиш самарадорлиги юқори бўлади.

Корхоналарнинг айланма маблағлари айланма фондлари ва муомала фондларига тақсимланади. Бундай тақсимлаш уларнинг моддий-буюмлашган тузилишидан ташқари, ишлаб чиқариш жараёни ва умуман, корxonанинг иқтисодий фаолиятидаги иштироки асосида амалга оширилади. Бундан ташқари, тақсимлаш - режалаштиришни ташкил қилишда ҳамда корxonанинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини аниқлашда ката роль ўйнайди.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари – корхона ишлаб чиқариш фондларининг бир қисми бўлиб, бир ишлаб чиқариш цикли давомида сарфланади ҳамда натурал шаклини ўзгартириб, ўз қийматини тўлиғича тайёр маҳсулот таннархига ўтказилади. Шу сабабли айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнининг мажбурий элементи ва ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисми ҳисобланади.

Корхона айланма ишлаб чиқариш фондлари қаторига хомашё ва материаллар захираси, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи ва энергетика ресурслари, қадоклаш ва ўров материаллари, эҳтиёт қисмлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва келажакдаги харажатларни киритиш мумкин.

Муомала фондлари корxonанинг тайёр маҳсулот захирасини яратиш учун мўлжалланган пул маблағлари, шунингдек, чек ва векселлар, акциядорларнинг қарзлари, турли хил дебиторлик қарзлари, банк ва кассаларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағлардан иборат бўлади. Муомала фондлари ва айланма ишлаб чиқариш фондлари мажмуаси, корxonанинг айланма маблағлари (капитали)ни ташкил қилади.

Бозор муносабатлари ва деярли барча ресурслар тақчиллиги шароитларида айланма маблағлар, биринчи ўринда моддий ресурслардан

рационал фойдаланиш ва уларни шакллантириш захираларини излаб топиш ҳар бир корхона олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади. Бунда захира деганда, моддий ва пул ресурсларини яхшилашнинг юзага келган ёки юзага келаётган, лекин ҳали фойдаланилмаган (тўлиқ ёки қисман) имкониятларини тушуниш лозим.

Қисқача айтганда ҳар бир корхона, айниқса, йирик ва машинасозлик корхоналари ҳамда уларга яқин бўлган корхоналар, моддий ва пул ресурсларидан, яъни хусусий капитал ва бошқа активлардан рационал фойдаланиш бўйича пухта ишлаб чиқилган чора-тадбирлар мажмуасига эга бўлиши зарур.

Айланма маблағлар ва уларнинг таркибий қисмларидан самарали фойдаланишнинг асосий йўналишлари иш жойларида (бригада, цех ва ишлаб чиқариш участкаларида) бир миқдордаги хомашё ва материаллардан тайёрланувчи якуний маҳсулотларни кўпайтиришдадир. У ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан таъминлаш, ходимларнинг малакаси, моддий-техника таъминоти, моддий ресурслар захираларини сарфлаш меъёрларига боғлиқ бўлади.

9.2. Айланма маблағларнинг тузилмаси ва ҳаракати ҳамда уларнинг корхона фаолиятига таъсири

Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблағларининг энг фаол қисми бўлса, муомала фондлари ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этмайди ҳамда янги истеъмол қийматини яратмайди. Бу ерда умумий қоида шундайки, айланма маблағлар доимо айланишда бўлиши зарур – уларнинг самарадорлиги ва корхона иқтисодиётига таъсири айнан шунда кўзга ташланади.

Айланма ишлаб чиқариш фондларига ва муомала фондларига бетўхтов узлуксиз ишлаб чиқаришни таъминлаш ва маҳсулотни

реализация қилиш мақсадларида киритилган пул маблағларининг жаъми йиғиндиси айланма маблағларни ташкил этади.

Одатда ишлаб чиқариш доирасида қўлланиладиган айланма ишлаб чиқариш фондлари айланма маблағларни 80% ташкил этиб муомала фондлари эса 20%ни ташкил қилади.

Албатта бу иккала фондлар ўртасидаги мутаносиблик ҳар хил тармоқларда турлича бўлиши мумкин. Бу асосан ишлаб чиқариш жараёнини вақти, ишлаб чиқариш захираларини миқдори, ихтисослашганлиги даражаси ва шу каби омилларга боғлиқ бўлади.

Айланма маблағлар ўз номи билан доимо ҳаракатда бўладилар.

Улар узлуксиз уч босқичини босиб ўтадилар ва натижада бир айланиш содир этилади.

Биринчи босқичда пул – моддий ишлаб чиқариш захираларига айланади ва иккинчи босқичда тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳолатида бўлади ва тайёр маҳсулот шаклига ўтади.

Ниҳоят учинчи босқичда реализация қилиниб, тайёр маҳсулот яна пул маблағига айланади (муомила фондига айланади).

Айланманинг бетўхтовлиги – маблағлар доимо бир шаклдан иккинчи ва учинчи шаклларга ўтиб туришидан келиб чиқади.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари корхона айланма маблағларининг асосий ва салмоқли қисми сифатида ўз таркибига қуйидагиларни олади:

- ишлаб чиқариш захиралари – хомашё, асосий ёрдамчи материаллар, ёқилғи, харид қилинувчи ярим тайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар, қадоқлаш ва ўров материаллари, асосий фондларни таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар, ёқилғи-мойлаш материалларидан ташкил толувчи меҳнат предметлари;

- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган ярим тайёр маҳсулотлар – ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланишга

топширилган ҳамда ишлов бериш учун ва йиғув жараёнида бўлган, лекин ишлаб чиқариш жараёни тўлиқ тугулланмаган ҳамда ушбу корхонада кейинчалик ишлов берилиши лозим бўлган меҳнат предметлари;

- келгуси давр харажатлари – айти пайтда ишлаб чиқарилаётган, лекин келажакдаги маҳсулотларга мансуб бўлган янги турдаги маҳсулотларни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари алоҳида таркибий қисмлари ёки элементлари ўртасидаги фоизларда ифодаланувчи ўзаро муносабатлар айланма ишлаб чиқариш фондларининг тузилмасини ташкил қилади. Айланма ишлаб чиқариш фондлари ва муомала фондлари ўртасидаги ҳудди шундай фондлардаги муносабатлар корхона айланма маблағларининг тузилмаси деб аталади.

Иқтисодийнинг турли тармоқларидаги корхоналарнинг айланма маблағлари ишлаб чиқаришнинг технологик ташкил этиш хусусиятларига кўра, бир-биридан фарқ қилади.

Бу хусусиятларнинг характери ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва мураккаблиги, ихтисослаштириш даражаси, маҳсулотни реализация қилиш шароитлари ва шу қабилар билан изоҳланади.

9.3. Айланма маблағларни меъёрлаш тартиби

Шаклланиш манбаига кўра, айланма маблағлар хусусий ва қарзга олинган турларга бўлинади.

Хусусий айланма маблағлар доимо корхона ихтиёрида бўлиб, хусусий ресурслар, асосан фойда ҳисобига шаклланади. Корхонанинг хусусий айланма маблағлари қаторига иш ҳақи бўйича қарзлар, таъминотчилар ёки ҳамкорлар қарзлари, буюртмачиларнинг тайёрланган маҳсулот учун тўлаган пуллари қабиларни киритиш мумкин.

Қарзга олинган айланма маблағлар доимо ҳаракатда бўлмайди, ҳамда корхонанинг маҳсулотларни сотишдаги қийинчиликлар, моддий товар

бойликлар билан таъминлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш дастурини ошириб бажариш ва бошқа вақтинчалик эҳтиёжларни қоплаш учун фойдаланилади. Улар қаторига банк кредитлари, кредиторлик қарзлари ва бошқа пассивларни киритиш мумкин.

Меъёрлаш – айланма маблағлардан фойдаланиш самарасини оширишга қаратилган тадбирлар тизими ва моддий товар бойликларни турига қараб меъёрлашган нормаларини белгилашга айтилади.

Ишлаб чиқаришни узлуксиз бетўхтов ишлашини таъминлаш учун ва тайёр маҳсулотни реализация қилиш учун корхоналар намунавий (типовой) ёки ўзи ишлаб чиққан айланма маблағлар нормасидан фойдаланишади (нисбий кўрсаткичлар билан ифодаланган) кунлар, фоизлар ва шунга ўхшашлар.

Айланма маблағларга эҳтиёж йил мобайнида ҳар хил бўлиши сабабли бу маблағларни фақат хусусий фондлардан ташкил топиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Шу сабабли айланма маблағларга қўшимча эҳтиёж вақтинча заруратдан келиб чиққан эҳтиёждан – банк ссудалари орқали қисқа муддатли ссуда ёки турли ассоциациялар, концерн, холдинг, инвестицион ва бошқа компаниялар маблағи ҳисобига таъминланади.

Айланма маблағларини меъёрлашда айрим омилларнинг айланма маблағлар ҳажмига таъсирини ва ўзаро боғланганлигини ҳисобга олиш лозим. Бунда:

- ишлаб чиқаришда тайёр маҳсулотни етиштириш муддатларини;
- тайёрлов, ишлов бериш ва маҳсулот чиқариш бўлинмалар ишидаги аниқ ва келишиб ишлаши;
- таъминот шарт шароитлари (етказиб беришнинг узоқ яқинлиги, унинг миқдорини кўп ва камлиги);
- маҳсулот етказиб берувчининг истеъмолчидан узоқ яқинлиги;
- ташиш тезлиги, транспорт тури ва узлуксиз ишлашлари;

- материалларни тайёрлаш ва ишлаб чиқаришга киритиш муддатлари;

- реализация қилиш шарт-шароитлари;

- ўзаро ҳисоб китоб қилиш тизимини ҳужжатларини айланиш тезлиги;

- технологияда ва ишларни ташкил этишда ўзгариш содир бўлса, маҳсулот ҳажми ва номенклатураси ўзгарса, кооперациялашган корхоналар рўйхати, талаб нархлари ёки кредит сиёсати ўзгарса айланма маблағлар нормалари, нормаларга таъсир кўрсатган ҳолатларни ҳисобга олиб ўзгартирилади.

Айланма маблағларни қуйидаги турлари меъёрлаштирилади:

- ишлаб чиқариш захиралари;

- ниҳоясига етказилмаган ишлаб чиқариш;

- келажакда содир этилиши мумкин бўлган сарф харажатлар;

- омбордаги тайёр маҳсулот;

- ғазна (кассада) сақланадиган пул маблағлари.

Бунда ишлаб чиқариш захиралари – корхонада мавжуд лекин ишлаб чиқариш жараёнига хали киритилмаган захирадаги моддий ресурсларга айтилади. Бундай захираларга эҳтиёж ижтимоий меҳнат тақсимооти ва ишлаб чиқариш ўртасида ёки ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги вақт оралиғи мавжуд бўлганлиги сабабли ташкил этилади.

Захиралар – моддий ресурсларни ишлаб чиқаришга киритилишдаги характериға қараб, ёки тайёрлов давриға қараб; - тайёрлов, - жорий, - эҳтиёт кафолатланган ва – технологик захиралардан таркиб топади.

Айрим холларда мавсумий (запаслар) захиралар ташкил қилинади.

- Тайёрлов захираси, моддий ресурсларни қабул қилиш, омборга жойлаш, яшик ва таралардан бўшатиш, сифатини аниқлаш билан боғлиқ лаборатория тахлилиға кетадиган вақт билан (ҳисоб китоб қилиб кўриб ёки ҳақиқатда сарфланган вақт билан) аниқланади.

- жорий захира материаллар етказиб бериш оралиғида ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш учун зарур бўлган захирадир.

Алоҳида элементлар бўйича айланма маблағлар харажатлари меъёрлари аниқлангандан сўнг, айланма маблағларга бўлган умумий эҳтиёжлар (меъерий) миқдори ҳисобланади. Корхона айланма маблағларига бўлган умумий эҳтиёж, ишлаб чиқариш захиралари (хомашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ярим тайёр маҳсулотлар, харид қилинувчи маҳсулотлар, кадоқлаш ва ўров материаллари, ёқилғи ва ҳоказолар), тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва келгуси давр харажатларидан иборат бўлади.

9.4. Айланма маблағлардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари

Айланма маблағлар айланишини тезлаштириш нафақат корхона учун, балки бутун халқ хўжалиги учун ҳам катта аҳамият касб этади. У ресурсларнинг нисбий озод қилиниши, ижтимоий харажатларнинг камайтирилишига кўмаклашади ва иқтисодий режалаштириш суръатини оширади.

Корхона айланма маблағларидан самарали фойдаланиш уч асосий кўрсаткични тавсифлайди:

- 1) айланиш коэффиценти;
- 2) айланма маблағларнинг юкланиш коэффиценти;
- 3) воситаларнинг бир марта айланиши давомийлиги.

Айланиш коэффиценти корхона айланма маблағларининг маълум бир вақт (йил, чорак) давомида амалга оширувчи айланишини тавсифлайди ёки айланма маблағларнинг ҳар 1 сўмига тўғри келувчи сотилган маҳсулотларни кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисоблаб топилади:

$$K_a = C_m : K_a$$

Бу ерда: C_m – сотилган маҳсулот ҳажми, пул ўлчовида;

K_a – айланма маблағларнинг ўртача колдиқ ҳажми, пул ўлчовида (айланма маблағлар меъёри).

Мисол. Корхонанинг бир йил мобайнида сотилган маҳсулотлари ҳажми 800 млн. сўмни ташкил қилади. Бу ҳолда айланма маблағлар меъёри 200 млн. сўмни ташкил қилади. Демак $K_a = 4,4$ ($880 : 200$).

Айланма маблағларни юкланиш коэффиценти айланиш коэффицентиға тескари бўлган қийматдир. У сотилган ҳар 1 сўм маҳсулотға сарфланган айланма маблағларни тавсифлайди ҳамда қуйидаги формула асосида ҳисоблаб топилади:

$$K_{ю} = K_a : C_m$$

Бир марта айланиш давомийлиги кунларда ўлчанади ҳамда шу даврдаги кунлар сонини айланиш коэффицентиға нисбати орқали қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$T = K : K_a$$

Бу ерда: K – шу даврдаги кунлар сони (360, 90).

Айланма маблағларнинг тўлиқ айланиш муддати қанчалик кичик ёки бу айланишлар сони қанчалик кўп бўлса, айланма маблағлар шунчалик кам талаб қилинади ва аксинча, айланма маблағлар қанчалик тез айланишда бўлса, шунчалик самарали ишлатилади.

Бугунги кунда айланма маблағларда, айниқса, корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағлари уларнинг тўлиқ сақланишиға эътибор қаратиш, улардан мақсадларға мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш учун курашда ҳар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришға эришиши зарур.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш самараси, улардан фойдаланишни яхшилаш туфайли камроқ истеъмол қилиниши ёки қисман озод қилинишида акс этади. Айланма маблағлар мутлақ ёки нисбий озод қилиниши мумкин.

Мутлақ озод қилиш корxonанинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини камайтиришни тавсифлайди ҳамда мавжуд ресурслардан рационал фойдаланишга оид турли ташкилий-техник чора-тадбирлар ҳисобига амалга оширилади.

Мисол. Корхона айланма маблағларининг ўртача миқдори 2006 йилда 100 млн. сўмни ташкил қилган. 2007 йилда ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартирмаган ҳолда 90 млн. сўм миқдоридида эҳтиёж режалаштирилмоқда. Бу ҳолда асосий воситаларнинг мутлақ озод қилиниши 10 млн. сўмни ташкил қилади.

Нисбий озод қилиш айланма маблағлари ҳажмининг ўзгариши ҳамда сотилган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини акс эттиради. Уни аниқлаш учун ҳисобот йилида айланма маблағларга эҳтиёжни, маҳсулотни мазкур давр мобайнида сотиш бўйича ҳақиқий айланиш ҳамда ўтган даврдаги айланишни (кунларда) инобатга олган ҳолда ҳисоблаш зарур. Улар ўртасидаги фарқ озод қилинган воситалар миқдорини беради.

Мисол. Корхонада 2005 йилда сотилган маҳсулот қиймати 360 млн. сўмни, 2006 йилда эса 400 млн. сўмни ташкил қилган. Айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи 2005 йилда 100 млн. сўм, 2006 йилда эса 95 млн. сўмни ташкил қилган. Айланиш муддати 2005 йилда 100 кун ($100 \times 360 : 360$). 2006 йилда айланма маблағларга эҳтиёж 111 млн. сўм ($400 \times 100 : 360$). 2005 йилда айланма маблағларнинг ўртача қолдиғи 95 млн. сўмни ташкил қилганини ҳисобга оладиган бўлсак, воситаларнинг нисбий озод қилиниши 16 млн. сўмни ($111 - 95$) ташкил этади.

Хуллас, корхона айланма маблағларини айланишини тезлаштириш муҳим аҳамиятга эгадир.

Асосий таянч иборалар

Айланма капитал бир ишлаб чиқариш цикли давомида ўз қийматини тўлиғича тайёр маҳсулот қийматига ўтказиб беради. Муомала фондлари, ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағларнинг тузилмаси, меъёрлаш, айланиш коэффиценти, юкланиш коэффиценти.

Қисқача хулосалар

Ҳеч бир корхона айланма капиталларсиз фаолият кўрсата олмайди. Уларнинг мавжуд бўлиши ҳар бир ишлаб чиқариш учун мажбурий элемент ҳисобланади.

Корхона ва тармоқнинг молиявий аҳволи кўп жихатдан айланма капиталдан фойдаланиш даражаси ва унинг тузилмасига боғлиқ бўлади. Мазкур даража маҳсулотнинг материал сиғими, электр сиғими, энергия сиғими, моддий ресурс харажатлари ва ундан фойдаланиш коэффиценти каби кўрсаткичларни тавсифлайди.

Корхонада маҳсулотнинг материал сиғимини пасайтириш иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Корхонада ва тармоқда моддий ресурслардан оқилона фойдаланишга фақат доимий амал қилувчи тизим сифатидаги ресурсларни сақлашнинг чуқур ўйланган сиёсати асосида эришиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Айланма капитал деганда нимани тушунасиз?
2. Айланма капитални тизилмасини айтиб беринг.
3. Айланма капитални шакллантириш манбаларини тушунтириб беринг.
4. Корхонада маҳсулотнинг материал сиғими нималар ҳисобидан амалга ошади?
5. Айланма капитални айланишини тезлаштиришни қандай йўллари биласиз?

6. Айланма маблағлардан фойдаланишнинг қандай яхшилаш йўлларини биласиз.
7. Корхона айланма маблағларидан самарали фойдаланишнинг уч асосий кўрсаткичини санаб беринг.

Х-БОБ. КОРХОНА (ФИРМА) ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИ- НИНГ ХАРАЖАТЛАРИ, ФОЙДАСИ ВА РЕНТАБЕЛЛИГИ

10.1. Харажатлар тушунчаси

Ишлаб чиқариш харажатлари деганда - товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинган барча сарфлар тушунилади.

Корхоналарнинг бозорга маҳсулот етказиб беришга бўлган лаёқатини берувчи муҳим омил ишлаб чиқариш сарф-харажатлар даражаси ҳисобланади.

Корхона товар ишлаб чиқарувчи сифатида ишни ўз пулига ресурслар сотиб олишдан бошлайди. Корхонадаги пул капитали билан реал капитал фарқланади. Пул капитали - бу ресурслар олиш учун ажратилган маблағ. Реал капитал - бу ишлаб чиқаришда товарлар ва хизматлар яратишда амалий қатнашадиган ва аниқ моддий шаклдаги воситалар яъни асбоблар, машиналар, ишлаб чиқариш ускуналари, хомашё, ёқилғи, материаллар ва бошқалардан иборат. Ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил этади.

Корхоналар, шунингдек, маҳсулотни сотиш бўйича харажатларни, яъни ишлаб чиқаришдан ташқари ёки тижорат (ташиш, қадоқлаш, сақлаш, реклама қилиш ва ҳоказо) харажатларини ҳам амалга оширадилар.

Маҳсулот (иш, хизмат) таннархни ташкил қилувчи харажатлар иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементларга асосан гуруҳларга тақсимланади:

- моддий харажатлар;
- асосий фондлар амортизацияси;
- меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- ижтимоий эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлар;
- бошқа харажатлар.

Моддий харажатлар ишлаб чиқариш харажатларининг энг катта қисми бўлиб, умумий харажатларнинг 60-80 фоизини ташкил қилиши мумкин. Моддий харажатлар ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- хомашё ва материаллар харажатлари;
- технологик мақсадлар ва хўжалик эҳтиёжлари учун сарфланувчи ёқилғи ва энергия;
- харид қилинувчи бутловчи қисмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- сотиб олинган қадоклаш ва ўров материаллари харажатлари;
- машина ва асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар;
- бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш хизматлари;
- хизмат даври бир йилгача бўлган кичик қийматли ва тез эскирувчи предметларнинг эскириши ёки ҳар бир инструмент, инвентар, лаборатория ускуналари ва махсус кийим-бош учун энг кам ойлик иш ҳақининг 50 баравар миқдоригача қиймати;
- табиий хомашёдан фойдаланиш билан боғлиқ солиқ, йиғим ва бошқа тўловлар;
- ишлаб чиқаришда бекор туриб қолиш ва сифатсизлик (брак) туфайли юзага келадиган йўқотишлар;
- табиий йўқотишлар билан боғлиқ бўлган ёки айбдор шахслар мавжуд бўлмаган ҳолда юзага келадиган йўқотишлар;

Амортизация ажратмалари миқдорига тенг бўлган асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши харажатларнинг йирик элементларидан бири ҳисобланади. Булар қаторига асосий фондларнинг тезлашган амортизацияси ва унинг индексациясини киритиш мумкин.

Меҳнатга ҳақ тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар-корхонанинг асосий ишлаб чиқариш персонал меҳнатига ҳақ тўлашга сарфланадиган харажатлар бўлиб, ишлаб чиқаришдаги юқори натижалар учун мукофотлар, рағбатлантирувчи ва компенсация тўловлари, жумладан,

қонунчиликда белгиланган меъёрийлар чегарасида нархларнинг ўсиши ва индексация учун тўловлар, шунингдек, корхона ходимлари штатида бўлмаган, лекин асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчилар учун тўланувчи ҳақни ўз ичига олади. Шу билан бирга қонунчиликда белгиланган бошқа харажатлар ҳам мавжуд.

Ишлаб чиқариш харажатларига, асосий ишлаб чиқариш фондларини ишга тайёр ҳолатда сақлаб туриш-капитал, ўрта ва жорий таъмирлаш, машина ва асбоб-ускуналарга қараш ва эксплуатация қилиш учун сарфланувчи барча харажатлар киради. Асосий ишлаб чиқариш фондларини таъмирлаш бўйича мураккаб ишлар амалга оширилиб, харажатлар бир хилда тақсимланмаган корхоналар (Молия вазирлиги рухсати билан) маҳсулот таннархи ҳисобига асосий фондларни таъмирлаш учун захира (резерв) фондлари ташкил қилиши мумкин.

Юқоридагилардан кўринадикки, корхона харажатлари моддийлашган ва жонли меҳнат сарфларидан иборат бўлиб, улар товарлар корхонага қанчага тушганлигини кўрсатади.

Харажатлар икки нарсага боғлиқ:

1. Ресурсларнинг харид этиш нархига; нарх эса бу ресурслар учун сарфланган, аммо бозор тан олган меҳнатни билдиради.

2. Ресурсларни тежаб, нес-нобуд қилмай ишлатилишига, яъни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот олишга.

Демак, корхона харажатлари моддий ва меҳнат харажатларидан иборат бўлиб улардан қанчалик самарали фойдаланилса корхона фаолиятини кўрсаткичларида шунчалик яхши бўлади.

Ҳозирги глобал молиявий-иқтисодий инқироз шароитида мамлакатимиз экспорт салоҳиятини юксалтириш ва миллий иқтисодиётимиз рақобатбардошлигини ошириш кўп жиҳатдан тежакорликка эришиш ҳамда маҳсулот ва хизматлар таннархини пасайтиришга боғлиқ. Шунга кўра, 2009 йил учун мўлжалланган

иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналиши ҳисобланган 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурида таннархни пасайтиришга оид қуйидаги комплекс чора-тадбирлар ҳам белгиланган: «...қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш. Шу мақсадда 2008 йили хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларда маҳсулот таннархини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланганини қайд этиш лозим.

Шунингдек, таннархни камайтириш бўйича белгиланган параметрларга эришиш учун раҳбар ва масъул ходимларни рағбатлантиришнинг таъсирчан механизмини ишлаб чиқиш кўзда тутилмоқда.

Шу билан бирга, Инқирозга қарши чоралар дастурида 2009 йилда барча турдаги энергия манбалари ва коммунал хизматларнинг асосий турлари бўйича нархларнинг кўтарилишини чеклаш, яъни уларни 6-8 фоиздан оширмаслик механизми ишлаб чиқилган. Айни вақтда бу соҳаларнинг ишлаб чиқариш рентабеллигини сўзсиз таъминлаши керак»¹.

10.2. Фойда ва унинг шаклланиш тартиби

Корхоналарнинг фаолиятига баҳо беришда сотилган маҳсулотларнинг ҳажми, уларга қилинган сарф-харажатлар ва фойда тушунчасидан кенг фойдаланилади. Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан маблағлар, уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади. Корхонанинг пул даромадларидан сарфланган барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади.

---

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 33-34-б.

Фойда муҳим иқтисодий категория (тоифа) бўлиб, ҳар бир тижорат ташкилотларининг асосий мақсади ҳисобланади. Иқтисодий категория сифатида фойда-моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган соф даромадни акс эттиради.

Фойданинг асосий қисмига корхоналар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни сотиш орқали эга бўладилар. Замонавий хўжалик юритиш шароитларида фойданинг асосий вазифаси корхона фаолияти самарадорлигини акс эттиришда деб белгиланади. Бунга фойда миқдори, корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган маҳсулот таннархи шаклидаги индивидуал харажатлар, маҳсулот баҳоси шаклидаги ижтимоий зарурий харажатларни ўз ичига олиши лозимлигини сабаб қилиб кўрсатиш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитларидан корхоналар фаолияти фойданинг рағбатлантирувчи аҳамиятининг ортиши билан боғлиқ. Фойдадан баҳолашнинг асосий кўрсаткичи сифатида фойдаланиш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг ортиши, сифатнинг яхшиланиши, мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиш умумининг ортиши билан асосланади. Шу билан бирга фойданинг аҳамияти ортишига амалдаги фойдани тақсимлаш тизими ҳам сабаб бўлади ва унга кўра эса, корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланишни таъминлаш учун ҳамда ходимларни бажарган меҳнати сифати ва миқдорига асосан моддий рағбатлантиришга сарфланувчи фойдани оширишга бўлган қизиқишининг ортиши кузатилади.

Шу тариқа фойда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, ходимларнинг ўз корхонаси эришадиган юқори натижалардан моддий манфаатдорлигини кучайтиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Корхонада фойда турли хил фаолият натижасида олиниши мумкин. Барча фойдалар йиғиндиси корхонанинг ялпи фойдасини ташкил қилади. Ялпи фойданинг таркибий элементлари қуйидагилардан иборат:

- бажарилган иш, кўрсатилган хизмат ва маҳсулот сотишдан олинган фойда;
- асосий фондлар, шунингдек, корхонанинг бошқа мулки сотишдан олинган фойда;
- корхонанинг молиявий фаолияти орқали олинувчи фойда.

Корхона даромади икки кўрсаткич, яъни маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланувчи харажатларга боғлиқ бўлади. Маҳсулотнинг бозордаги баҳоси талаб ва таклиф муносабатлари натижасида келиб чиқади. Эркин рақобат шароитларида баҳони шакллантириш қонунлари асосида маҳсулот баҳоси ишлаб чиқарувчи ёки харидор хоҳишига кўра эмас, балки автоматик равишда тартибга солинади.

Фойда корхона фаолияти натижасида олинган иқтисодий самарани тавсифлайди. Корхонанинг фойда олиши дармадларнинг корхона фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлардан кўп бўлишини англатади ҳамда у рағбатлантириш вазифаларини ҳам бажаради. Бу эса фойда бир пайтнинг ўзида молиявий натижа бўлиш билан бирга корхона молиявий ресурсларининг асосий элементи эканлиги; даромаднинг турли даражадаги бюджет шаклланиши учун асосий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Фойда олишнинг асосий манбалари қуйидагилар:

биринчи манба корхонанинг маҳсулот у ёки бу турини ишлаб чиқаришдаги монополия ҳолати ёки маҳсулотнинг нодирлиги ҳисобига шаклланади. Бу манбанинг сақланиши маҳсулотни доимий равишда янгилаб боришни кўзда тутди;

иккинчи манба ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ. Ундан фойдаланиш самарадорлиги бозор конъюнктурасини билиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг ривожланишини, доимий равишда ўзгариб турувчи бозор конъюнктурасига мослаштириш қобилиятига боғлиқ бўлади. Фойда миқдори корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича

йўналишини тўғри танлаш (доимий равишда талаб даражаси юқори бўлган маҳсулотни танлаш); маҳсулотларини сотиш ва хизмат кўрсатиш учун рақобатбардош шароитларни яратиш (баҳо, етказиб бериш муддати, харидорларга хизмат кўрсатиш, сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш ва хоказо); ишлаб чиқариш ҳажми (ишлаб чиқариш ҳажми қанчалик катта бўлса, даромад миқдори шунчалик кўп бўлади); ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш тузилмаси билан боғлиқ бўлади;

учинчи манба корхонанинг инновацион фаолиятидан келиб чиқади. Ундан фойдаланиш доимий равишда технологияларни такомиллаштириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгилаш, унинг рақобатбардошлигини таъминлаш, маҳсулот сотиш ҳажми ва фойда миқдорини оширишни англатади.

10.3. Корхона фойдасини тақсимлаш тамойиллари

Корхонанинг умумий фойдасидан бюджетга (солиқ тўловлари) банкларга (олинган ссуда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлар чиқариб ташланса корхона соф фойдаси қолади.

Бухгалтерия фойдаси сотилган маҳсулот учун тушган умумий пул суммасидан ишлаб чиқаришнинг ташқи харажатлари чиқариб ташланиши натижасида аниқланади. Шу сабабли бухгалтерия фойдаси иқтисодий фойдадан ички харакатлар миқдорига нисбатан кўпроқдир. Бунда ички харакатлар ҳар доим ўз ичига меъёрий фойдани ҳам олади.

Корхонанинг баланс фойдани тақсимлаш объектидир. Фойдани тақсимлаш деганда унинг бир қисмини бюджетга жўнатиш тушунилади. Қонунчиликка асосан фойданинг солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар шаклида бюджетга келиб тушувчи қисми тартибга солинади. Корхона ихтиёрида қолувчи даромад қисми, ундан фойдаланиш йўналишлари корхона зиммасида бўлади.

Фойдани тақсимлаш тамойиллари қуйидагилардан иборат бўлади:

- корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолият натижасида оладиган фойдаси давлат ва корхона ўртасида хўжалик субъекти сифатида тақсимланади;
- фойданинг давлатга тўланувчи бир қисми солиқ ва йиғимлар кўринишида бюджетга келиб тушади. Солиқлар таркиби ва фоизи, уларни ҳисоблаш тартиби ва бюджетга тўланувчи бошқа тўловлар қонунчилик томонидан белгиланади;
- солиқлар тўлангандан сўнг корхона тасарруфида қолувчи фойда миқдори, унинг ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ҳамда ишлаб чиқариш ва молиявий натижаларини яхшилашдан манфаатдорлигини камайтирмаслиги лозим.

Корхона фойдани тақсимлаш ва ундан фойдаланишни тартиби унинг Низомида белгилаб қўйилади ҳамда ваколатли иқтисодий хизмат ходимлари томонидан тайёрланиб, корхона раҳбарияти томонидан тасдиқланувчи қоидалар ёрдамида аниқланади.

Маҳсулотни сотишдан олинadиган фойда миқдори ички ва ташқи омилларга боғлиқ бўлади. Ички омиллар-корхонада замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш, хўжалик юритиш даражаси, раҳбарият ва менеджментининг масъулияти, маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этиш даражасидир. Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи омиллар қаторига эса, бозор конъюнктураси, истеъмол қилинувчи моддий-техник ресурсларнинг баҳоси, амортизация меъёри, солиқ тизими кабилар киради.

Корхонада фойдани оширишнинг асосий йўллари. Ҳар бир корхонада фойдани ошириш бўйича режали чора-тадбирлар кўзда тутилиши керак. Умуман олганда, бундай чора-тадбирлар қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорини ошириш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини ошириш;

- ортиқча асбоб-ускуналар ёки бошқа мулкни сотиб юбориш ёки ижарага бериш;
- моддий ресурслар, ишлаб чиқариш қувватлари ва майдонлари, ишчи кучи ва иш вақтидан унумлироқ фойдаланиш ҳисобига маҳсулот таннархини пасайтириш;
- ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш;
- маҳсулот бозорини кенгайтириш ва ҳоказолар.

Фойда корхона фаолиятининг муҳим иқтисодий кўрсаткичи бўлсада, унинг самарадорлигини тўла тавсифлаб бермайди. Корхона фаолияти самарадорлигини аниқлаш учун натижаларни (фойдани) харажатлар ёки бу натижаларга эришиш учун сарфланган ресурслар билан солиштириш лозим.

Корхона фойдасининг мутлоқ миқдори яъни йил давомида олинган фойда ҳажми унинг массасини ташкил қилади. Фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига нисбати ва унинг фойда ифодаланиши фойда нормаси дейилади.

10.4. Рентабеллик ва унинг кўрсаткичлари

Рентабеллик корхона фаолияти ва капитал қўйилмалари иқтисодий самарадорлигининг асосий мезони, корхона ва хўжалик юритувчи ташкилотларни баҳолашнинг синтетик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш ривожланишининг самарадорлиги ва интенсивлигини баҳолашда амалиётда рентабеллик кўрсаткичлари тизими кенг қўлланиб, унга кўра фойданинг миқдори белгиланган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, рентабеллик даромадлилик, фойдалиликни англатади. Бироқ рентабелликни фақат даромадлилик деб қабул қилиш унинг иқтисодий мазмунини кенг очиб бермайди. Улар ўртасида тенгликнинг йўқлигидан даромад миқдори ва рентабеллик даражаси турли нисбатларда, кўпинча турли йўналишларда ўлчаниши далолат беради.

Исталган муддат учун иқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш кўплаб турли хил омиллар таъсири остида амалга оширилади.

Рентабеллик ва фойда кўрсаткичларини таҳлил қилишда уларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган барча омилларни билиш, бу омилларнинг самарадорликнинг умумлаштирувчи кўрсаткичларига таъсирини ҳисоблаш услубиятини эгаллаш муҳим аҳамият касб этади. Бу омилларни бошқариш орқали корхонада даромадни ошириш захираларини излаб топиш ва рентабелликнинг талаб қилинувчи даражасига эришиш механизимини яратиш мумкин.

Рентабеллик ва фойдага таъсир кўрсатувчи омилларни турли хил белгиларига кўра таснифлаш мумкин. Масалан, бу омиллар ички ва ташқи бўлиши мумкин. Ички омилларга корхона фаолиятига боғлиқ бўлган ҳамда корхона фаолиятининг турли йўналишларини тавсифловчи омиллар мансуб бўлади. Ташқи омилларга корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган, бироқ ишлаб чиқариш рентабеллиги ва даромаднинг ўсиш суръатига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган омиллар киради. Таҳлил жараёнида ички ва ташқи омилларни аниқлаш самарадорлик кўрсаткичларини ташқи таъсирлардан “тозалаш” имконини беради ҳамда корхона ютуқларини объектив баҳолашда муҳим аҳамият касб этади.

Ўз навбатида ички омиллар ҳам ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш омилларига бўлинади. Ноишлаб чиқариш омиллари асосан меҳнат ва сотиш шароитлари, корxonанинг тижорат, табиатни сақлаш ва шу каби фаолият турлари билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш омиллари эса фойданинг шаклланишида иштирок этувчи ишлаб чиқариш жараёнининг асосий элементлари - меҳнат предметлари ва воситалари ҳамда меҳнатнинг ўзи - мавжудлиги ва улардан фойдаланишни акс эттиради.

Хўжалик фаолиятини амалга ошириш жараёнида маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва фойда олиш билан боғлиқ бўлган корхоналарда бу омиллар ўзаро алоқада ва бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Рентабелликнинг моҳиятини фақат фойда шаклланишини таҳлил қилиш асосида очиб бериш мумкин. Корхона маҳсулотни сотиш натижасида ўз харажатларини қоплашдан ташқари фойда ҳам олган тақдирда рентабелли ҳисобланади.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона фаолияти қанчалик фойда келтиришини кўрсатади. Бу кўрсаткичлар молиявий ҳисоботнинг ички ва ташқи фойдаланувчиларда қизиқиш уйғотиб, корхона ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ҳамда унинг инвестицияларни жалб қилиш қобилиятини аниқлайди. Хусусий ёки қарзга олинувчи капиталнинг рентабеллиги корхонага маблағлар киритишнинг рентабеллигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардир. Бу кўрсаткичларнинг иқтисодий турланиши (интерпретацияси) яққол кўзга ташланади: сафрланган ҳар бир сўм қарзга олинган (хусусий) капиталга неча сўм фойда тўғри келади (ҳисоб-китобларда корхонанинг баланс ёки соф фойдасидан фойдаланиш мумкин).

Қуйида корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари келтирилган.

$$\text{Активлар рентабеллиги (РА)} = \frac{\text{Соф фойда (СФ)}}{\text{Активларнинг ўртача йиллик қиймати (А)}}$$

$$\text{Сотиш рентабеллиги (РС)} = \frac{\text{Соф фойда (СФ)}}{\text{Маҳсулотни сотишдан тушган тушум (СТ)}}$$

$$\text{Хусусий капитал рентабеллиги (ХК)} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Хусусий капитал ўртача йиллик қиймат (ХК)}}$$

$$\text{Битта акция даромади (АФ)} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Муомаладаги акциялар сони (НА)}}$$

Активлар рентабеллиги корхона 1 сўм фойда олиш учун қанча маблағ жалб қилиш талаб этилишини (бу маблағлар манбаидан қатъи

назар) акс эттиради. Ушбу кўрсаткич корхона рақобатбардошлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Сотиш рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча соф фойда келтирганини акс эттиради.

Хусусий капитал рентабеллиги корхона мулкдорлари яъни, эгалари киритган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш ва бу кўрсаткични худди шу маблағларни бошқа қимматбаҳо қоғозларга киритганда олиш мумкин бўлган фойда билан таққослаш имконини беради. Ғарб мамлакатларида бу кўрсаткич компания акцияларининг котировкасига сезиларли равишда таъсир кўрсатади.

Битта акция келтирувчи фойда кўрсаткичи корхонанинг бозордаги фаолиятини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Шу тариқа, тавсия қилинувчи кўрсаткичлар таҳлил жараёнида корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ва корхонанинг ҳозордаги рақобатбардошлигини оширишга оид чора-тадбирлар белгилашга имконият яратади.

Демак, рентабеллик кўрсаткичи - корхонанинг иқтисодий фаолиятдан маълумот бериб ишлаб чиқаришнинг ўз жамғармалари ҳисобидан кенгайтириш ва янгилаш имкониятларидан хабардор қилади.

Асосий таянч иборалар

Ишлаб чиқариш харажатлари - товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришгача қилинган барча сарфлардир. Моддий харажатлар, жонли меҳнат харажатлари.

Корхона харажатлари моддийлашган ва жонли меҳнат сарфларидан иборат бўлиб, улар товарлар корхонага қанчага тушганлигини билдиради.

Фойда корхона фаолияти натижасида олинган даромадлари, ялпи фойда, иқтисодий самарани тавсифлайди. Бухгалтерия фойдаси баланс фойдаси.

Рентабеллик корхона фаолияти ва капитал қўйилмалар иқтисодий самарадорлигининг асосий мезони, корхона ва хўжалик юритувчи ташкилотларни баҳолашнинг синтетик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Қисқача хулосалар

Ҳар бир корхона ва тармоқнинг тадбиркорлик фаолиятидан асосий мақсад фойда олишдир. Фойда олиш деганда ҳар бир хўжалик субъектининг даромадлари унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган барча харажатлардан ортишини англатади.

Ишлаб чиқариш харажатларини доимий равишда пасайтириб бориш фойда олишнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Харажатлар мажмуаси корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади.

Фойда корхонада турли хил фаолият орқали олинishi мумкин бўлиб, унинг миқдори ишлаб чиқариш омиллари баҳоси ўзгариши ёки ишлаб чиқариш харажатларини улардан нораціонал фойдаланиш сабабли ошириш туфайли ўзгариб туради.

Рентабеллик кўрсаткичлари муҳим аҳамиятга эга.

Рентабеллик кўрсаткичлари корхона ва тармоқ фаолияти қанчалик фойда келтиришини кўрсатади. Рентабеллик кўрсаткичларининг тахлили юзага келган ҳолатга баҳо бериш ҳамда молиявий барқарорлаштиришни кучайтириш чора-тадбирларини белгилашга имкон яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш.
3. Фойда иқтисодий категория сифатида ҳамда унинг корxonанинг тижорат ва ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишдаги аҳамияти.
4. Фойдани шакллантириш манбалари.

5. Фойдани тақсимлаш ва уни кўпайтириш йўллари.
6. Рентабелликни иқтисодий аҳамияти.
7. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш усуллари.

XI-БОБ. КОРХОНАНИНГ ИНВЕСТИЦИЯВИЙ ФАОЛИЯТИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯЛАШ СИЁСАТИ

11.1. Инвестиция маблағларига турлича ёндашувлар

Ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини оширишда инвестицияларнинг ўрни салмоқли ҳисобланади. Инвестициялар миллий хўжаликдаги такрор ишлаб чиқариш жараёнларини таъминловчи ва ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилишини такомиллаштиришга хизмат қилувчи ролни бажаради. Давлатнинг инвестиция сиёсати эса, мақсадли равишда иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларини жадаллаштиришга қаратилгандир. Миллий иқтисодиётнинг жаҳон хўжалигидаги мавқеини мустаҳкамлаш, миллий ишлаб чиқарувчиларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлик даражасини янада кўтариш, саноатнинг техник таркибини замонавийлаштириш муаммолари ҳам давлат сиёсатининг бошқа дастаклари қаторида инвестицион сиёсат орқали ҳал қилинади.

Миллий иқтисодиёт соҳаларига ташқи ва ички инвестицион ресурслар оқимини фаоллаштириш барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлашда ҳал қилувчи омиллардан ҳисобланади. Бу масалага жиддий эътибор қаратар экан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов «Ватанимизнинг келажаги, унинг жаҳон иқтисодий алоқалари тизимидаги ўрни инвестицияларга боғлиқ бўлиб турибди»¹, - деб таъкидлаган эди. Шунга кўра, иқтисодиётни жадал ривожлантириш кўп томонлама ва кенг миқёсдаги инвестицияларни талаб этади. Демак, инвестициялар ҳар қандай иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи ва унинг тараққиётини таъминловчи куч бўлиб, барча имкониятлардан оқилона фойдаланиб миллий иқтисодиётга жалб этиладиган инвестициялар ҳажмини ва сифатини ошириш тақозо этилади.

---

¹ Каримов И.А. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 16 февралдаги мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 17 феврал.

Инвестициялаш ёки иқтисодиётга инвестицияларни, жумладан, хорижий инвестицияларни жалб этиш иқтисодий жараёнлар тизимида янги тенденция ёки ходиса эмас. Миллий иқтисодиётлар ўртасидаги ихтисослашув, кооперация ва интеграцион алоқаларнинг шаклланиб, ривожланиши даврдан бошлаб глобаллашувдек замонавий жараёнлар чуқурлашгунга қадар бўлган тарихий даврда инвестицион фаолият тажрибаси етарли даражада бойиди, унинг усуллари ва шакллари мазмунан кенгайди. Мустақиллик даврига келиб, мамлакатимизда мазкур масалага ҳам назарий, ҳам амалий қизиқиш ортди. Агар бу тушунча собиқ иттифоқ даврида тор маънода, яъни «капитал қўйилмалар» билан маъно жиҳатидан бирдай талқин этилган бўлса, кейинчалик кенг ва кўп маънода қўлланила бошланди.

«Инвестициялар» аслида немисча «Investition» ва лотинча «Investio» сўзларидан олинган бўлиб, иқтисодчи-олимлар томонидан иқтисодий мазмунда талқин этилади. Хусусан, Нобель мукофотининг иқтисодиёт бўйича лауреати У.Ф.Шарпнинг «Инвестиция» дарслигида «Инвестициялар келгусида қийматлик олиш мақсадида ҳозирги вақтда муайян қийматликдан воз кечишдир»¹ - деб таърифланади. Мазкур таъриф жуда кенг маънода берилган бўлиб, инвестицияларнинг махсус иқтисодий моҳиятини очиб бериш учун етарли ҳисобланмайди.

Швед иқтисодчи олими Клас Эклунд фикрича эса, «инвестиция – бу келажакда кўпроқ истеъмол қилиш шароитига эга бўлиш учун эртанги кунга қолдирилган нарса... Унинг бир қисми ҳозирда ишлатилмасдан захирага қолдириладиган истеъмол буюмлари бўлиб, бошқа қисми эса бу ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилган ресурслардир»². Айтиш керакки, бу таъриф «капитал қўйилмалар» таърифига кўпроқ мос тушади.

К.Р.Макконелл ва С.Л.Брюларнинг инвестицияга берган қуйидаги таърифлари ҳам капитал қўйилмалар тушунчасига маъно жиҳатидан

---

¹ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер с англ. –М.: «ИНФРА», 2000, с.979.

² Эклунд К. Эффективная экономика: шведская модель. –М.: «Экономика», 1991. с.96.

яқинлигини айтиш мумкин: «Инвестициялар – бу моддий захираларнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш воситаларининг жамғарилиши ва ишлаб чиқаришга харажатлардир»¹.

Дж.М.Розенберг ўзининг «Инвестициялар» луғатида инвестицияларга таъриф берар экан «инвестиция – пулни кўпайтириш, даромад олиш ёки капитални ўстириш мақсадида пул сарфланишидир, деган фикрни беради. Олимнинг фикрича, даромад (пул маблағи) олиш ёки капиталнинг ўсишига эришиш учун сарфланадиган пул маблағи – инвестициялардир. Лекин, бизнинг назаримизда, инвестицияларга берилган ушбу таъриф унчалик ҳам тўғри эмас, чунки инвестициялар фақатгина пул кўринишидаги сарф-харажатлар эмас, балки моддий, интеллектуал ва молиявий кўринишдаги сарф-харажатларни ҳам ўз ичига камраб олади.

Россиялик иқтисодчи олим Е.В.Михайлова «инвестициялар – келажакда даромад ёки ижтимоий самара олиш мақсадида капитални ҳар қандай шаклда кўйиш сифатида ифодаланади»², деган фикрни илгари суради. Бу таърифда инвестиция тушунчаси умумий ва содда қилиб тушунтирилган бўлиб, мазкур ёндашув бозор иқтисодиёти шароитларига мувофиқ келади.

Иқтисодчи – олимлар Л.Джонкнинг «Инвестициялаш асослари» асарида шундай таъкидланади:

«Инвестициялар - бу капиталнинг шундай жойлаштирилишики, бунинг натижасида сарфланган капитал қийматининг сақланиши ёхуд ўсиши ва даромаднинг ижобий даражаси таъминланади».³ Бу жойда «сарфланган капитал қийматининг сақланиши», деган фикр атрофида мулоҳаза юритиш ўринли. Агарда сарфланган инвестициялар ҳеч қандай даромад келтирмаса, улар инвестициялар эмас, «музлатилган капитал»га

---

¹ Кэмпбелл Р., Макконелл, Стенли Л.Брю «Экономикс: принципы, проблемы и политика. 2-том. –М.: изд-во «Республика», 1992. с.388.

² Михайлова Е.В. «Финансовые рынки и их формирование в СССР», СПб.: Изд-во СПУЭиФ, 1991, с. 7.

³ Лоренс Дж. Гитман, Майкл Д.Джонкс Основы инвестирования. М.: «Дело», 1997, с.10.

айланиб қолмасмикин?! Шунинг учун бизнинг фикримизча, инвестицияларга берилган бу таърифни ҳам мукамал ёки тўлиқ, деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ эмас.

Мамлакатимизнинг иқтисодчи-олимлари томонидан ҳам инвестиция тушунчасига таърифлар берилган бўлиб, уларнинг бирида «Инвестициялар - барча турдаги мулкӣ ва интеллектуал бойликларни узоқ муддатли қўйилмалар тариқасида халқ хўжалиги тармоқларига сарф этиладиган харажатлар йиғиндисини акс эттиради», дейилади.¹

Инвестициялар тушунчасига берилган ушбу таърифда инвестицияларнинг узоқ муддатли қўйилмалар эканлиги таъкидланади.

Аммо маълумки, инвестициялар қисқа ва ўрта муддатли қўйилмалар кўринишига ҳам эга бўладики, бу юқоридаги таърифда ўз аксини топмаган.

Д.Ғ.Ғозибеков фикрича, инвестициялар тушунчаси билан товар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган реал активлар ҳам белгиланади.² Ушбу таърифда инвестициялар тушунчаси корхоналарнинг реал активлари ёки бевосита инвестициялар сифатида талқин қилинган.

Мамлакатимизда инвестициялар, шунингдек инвестицион фаолиятнинг ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, шунга мувофиқ бу жараённинг мазмуни қонуний талқин этилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонунида «Иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган» моддий ва номоддий ҳамда уларга доир ҳуқуқлар» сифатида таърифланади.³ Бизнинг фикримизча, ушбу тушунчага кўпроқ ҳуқуқий-меъорий ёндашув натижасидир. Бу таърифнинг қонуний кучга эгалигини эътиборга олсак, унинг кимлар инвесторлар ҳисобланиши ёки ҳуқуқини қўлга киритиши

---

¹ Ғозибеков Д.Ғ. Инвестициялар нима?// Иқтисод ва ҳисобот, 4-сон, 1998, 27-бет.

² Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонуни, 1998 й., 24 декабрь, // Солиқ ва божхона хабарлари, 4-сон, 1999 йил, 3-бет.

³ Ҳайдаров НҲ. «Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари» мавзусидаги и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Автореферати. Т.: «Академ-Хизмат»-2003 й., 14-15- бетлар.

нуктаи назаридан муҳимлиги жиҳатидан мазкур масалага эътибор четда қолганлигини кўриш мумкин. Иқтисодчи олим Н.Ҳ.Ҳайдаров ўрганилаётган тушунчага ўз ёндашувини билдирар экан, унга шундай таъриф беради: «Инвестициялар – бу мулк шаклидан қатъи назар, тадбиркорлик асосида фаолият юритаётган жисмоний ва юридик шахслар ёки давлатнинг иқтисодий ва интеллектуал бойликларини қонун доирасида бўлган ҳар қандай тадбиркорлик объектига сарфланишидир».¹

Мазкур таърифни ҳозирги бозор иқтисодиёти воқелигига мос, деб баҳолаш билан айрим мунозарали жиҳатлар мавжудлигини айтиш ўринли.

Аввало, таърифда, лўндалик ва содда мазмундаги ифодага етарли даражада эътибор қаратилмаган. Масалан, тадбиркорлик фаолиятини юритаётган шахснинг ўз бойликларини тадбиркорлик объектига йўналтириши аниқ. Шу сабабли, юқоридаги таърифда қисқароқ баён усули танланиши лозим эди.

Мулоҳаза юритаётган таърифда вақт омилини ҳисобга олиш ҳам зарур эди. Айтайлик, агар бундай таъриф қонунга ўзгартириш киритиш учун асос бўлиб қолса ва қабул қилинса, у ҳолда, қонунда яна ноаниқликнинг пайдо бўлишига, яъни қандай муддатларга сарфланган маблағ (бойлик) ларни инвестициялар, деб қараш кераклиги масаласида ноаниқликлар юзага келарди.

Таърифда «...мулк шаклидан қатъий назар...» сўзларининг ишлатилиши бизнингча, ортиқча ҳисобланади. Бу сўз билан гўё барча жисмоний ва юридик шахслар назарда тутилаётган бўлса-да, лекин унинг ўрнига фақат «жисмоний ва юридик шахслар» жумласининг ишлатилиши мазмунан умумийлик касб этган ҳолда, барча мулк шаклига тааллуқлигини эркин ифода эта олишлиги билан таърифдаги «...мулк шаклидан қатъий назар...» сўзларининг мазмунан ортиқчалигини яққол кўрсатиб беради.

---

¹ Ваҳобов А., Жумаев И., Бурхонов У. Халқаро молия муносабатлари. Дарслик. Т.: «Шарқ». 2003. 290-бет.

Яна бир мулоҳаза. Инвестицияларни амалга ошириш учун моддий, молиявий ва интеллектуал бойликларнинг ўз ихтиёрида бўлиши шарт эмас. Таърифда эса шарт, деган қатъий мазмунни англаш мумкин. Аристотель шундай деган: «Бойлик эгалик қилишда эмас, балки ундан самарали фойдаланишдадир. Ҳозирги замон тили билан айтганда, кишининг даромад олиши учун қандайдир бир мулкка, албатта, эгалик қилиши шарт эмас, балки ундан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиши ва натижада фойда олишнинг ўзи кифоя қилади»¹. Биз мазкур билдирилган фикрни қўллаб-қувватлаймиз ва тўғри, деб ҳисоблаймиз. Шу сабабли ҳам инвестицияларни амалга ошириш учун моддий, молиявий ва интеллектуал бойликларнинг муайян шахс ихтиёрида бўлиши шарт эмас, балки улар томонидан сафарбар этилишининг ўзи етарли ва муҳимдир.

Юқоридаги ёндашувлар ва қарашларни умумлаштирган ҳолда, ушбу ўқув қўлланмада иқтисодиётнинг эркинлашуви шароити талабларидан келиб чиқиб, инвестицияга қуйидаги ўз таърифимизни беришга ҳаракат қилдик.

Инвестициялар – қонунан таъқиқланмаган барча тадбиркорлик фаолиятларига жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат томонидан ёки ижтимоий самара олиш мақсадида муайян муддатга сарфланадиган барча мулккий, молиявий ва интеллектуал бойликлардир.

11.2. Инвестиция - иқтисодий категориялар сифатида

Умуман олганда инвестициялар деганда барча турдаги миллий ва интеллектуал бойликлар тушунилиб, улар тадбиркорлик фаолияти объектларига йўналтирилиб даромад келтириши ёки бирор-бир ижобий самарага эришиши мумкин.

Иқтисодий категория сифатида инвестициялар қуйидагича характерланади:

---

¹ Ваҳобов А., Жумаев И., Бурхонов У. Халқаро молия муносабатлари. Дарслик. –Т.: «Шарқ», 2003. 290-бет.

- Бирламчи жамғарилган капитални кўпайтириш мақсадида капитални тадбиркорлик объектларига жойлаштириш;

- Инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида инвестиция фаолияти иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлари.

Асосий капиталга инвестициялар капитал қўйилмалар шаклида амалга оширилади, ҳамда ўзида янги қурилишга, кенгайтиришга, реконструкцияга ва фаолият кўрсатаётган корхоналарни техник қайта жиҳозлашга, ускуналар, инвентарлар, лойиҳавий маҳсулотлар сотиб олишга сарф-ҳаражатларни мужассамлаштиради. Иқтисодий фанлар ва амалиёт «инвестиция» ва «капитал қўйилма» терминларини бир хил нарса, яъни синоним сўзлар эмаслигини таъкидлайди. Инвестициялар капитал қўйилмага нисбатан кенг мазмунли, камровли тушунчадир. Ғарб адабиётларида инвестициялар борасида сўз юритилганда асосий эътибор фонд бозорига қаратилади, чунки ривожланган мамлакатларда инвестициялар асосан қимматли қоғозлар ёрдамида амалга оширилади.

У.Шари инвестицияларга қуйидагича таъриф беради: «Реал инвестициялар асосан моддий активларга (ер ускуналар, заводлар) қилинган инвестициялардир. Молиявий инвестициялар - бу қоғозга битилган шартномалардир. Буларга оддий акциялар ва облигациялар киради. Ривожланаётган иқтисодиётда инвестицияларнинг асосий қисми реал инвестицияларга тегишлидир. Ривожланган иқтисодиётда эса инвестицияларнинг асосий қисми молиявий инвестициялаш институтларининг кенг миқёсида ривожланиши реал инвестицияларнинг ўсишига сабабчи бўлади. Инвестицияларнинг бу икки шакли бир-бири билан рақобатлашувчи эмас, балки бир-бирини тўлдирувчидир»¹.

Инвестиция тушунчасига ягона ва тўлиқ белги беришлик учун анчагина кенг бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий фаннинг турли қисмларида

---

¹ Шари У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиция Пер. с. Англ. М.ИНФРА-М. 1997-16бет.

ва амалий фаолиятининг турли соҳаларида инвестиция мазмуни ўзининг хусусиятларига эга.

Макроиктисодиётда инвестициялар ишлаб чиқаришда янги воситаларга, турар-жойларга инвестициялар ва товар захираларининг ўсишига қилинадиган харажатлардан ташкил топадиган ялпи харажатларнинг бир қисми ҳисобланади. Инвестициялар – бу жорий даврда истеъмол қилинмаган ва иқтисодиётда капитал ўсишини таъминловчи ЯИМ нинг бир қисмидир.

Ишлаб чиқариш назарияси ва умуман макроиктисодиётда инвестициялар янги капитални (ишлаб чиқариш воситаларини ҳамда инсон капиталини кўшиб ҳисоблаганда) яратиш жараёнидир.

Молия назариясида эса инвестиция деганда, реал ёки молиявий активларни олишни тушунилади, яъни бугунги сарфларни мақсади келажакда даромад олиш бўлиб ҳисобланади. Бошқача сўз билан айтганда, инвестициялар – муайян қийматни, бўлиши ноаниқроқ бўлган келажак қийматга алмашишдир.

Гитман Л. Дж. Ва Джонк М.Д. ларнинг «Основы инвестирования»¹ китобида инвестицияларга қуйидагича таъриф берилади: Инвестиция молиявий натижалар олишни кўзлаб акция ва облигацияларни сотиб олишни англатади: булар реал активларни белгилайди, масалан, у ёки бу молни ишлаб чиқариш ва сотиш учун машиналарни олишни назарда тутлади. Умуман кенг маънода инвестициялар мамлакат иқтисодиётини ўстириш ва ривожлантириш молиялаштириш учун зарур бўладиган механизмларни таъминлайди.

Маълумки, «Инвестициялар» тушунчаси иқтисодиёт учун янги эмас. Бугунги кунда «Инвестициялар» тушунчасини маъносини англаш, унинг моҳиятини тўғри таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Собиқ иқтисодий тузум даврларида инвестициялар тушунчаси кўпроқ капитал қўйилмалар

---

¹ Гитман Л.Дж., Джон М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. –М.: Дело, 1997. -1008 с.

билан боғланиб, капитал қурилишлар, капитал таъмирлашлар ва илмий-техника тараққиёти учун сарфланадиган капитал қўйилмаларини англатар эди ва бу қўйилмалар асосан марказлашган фондлар ва давлат бюджетидан юқори давлат идоралари тасдиқлаган режалар асосида ажратилар эди.

Кўпгина адабиётларда «инвестиция» терминида ноаниқликлар учрайди. Биринчидан, «инвестициялар»га фуқароларнинг «истеъмолчилик инвестициялари» (маиший техника, автомобиль, кўчмас мулк ва бошқ.) қўшиб юборилади. Бундай инвестициялар эса капитални ўсишини ва фойда олинишини таъминламайди. Иккинчидан, «инвестициялар» ва «капитал қўйилмалар» терминларини тенглаштиришади. Капитал қўйилмалар – корхонанинг молиявий маблағларини асосий капиталга аванслаштириш билан боғлиқ инвестиция фаолиятини шаклидир. Инвестициялар эса номоддий ва молиявий активларга қўйилиши ҳам мумкин. Учунчидан, кўпгина манбаларда инвестицияларни пул маблағларини қўйиш деб таърифланади. Амалиётда эса, барча ҳолларда бундай бўлмайди. Инвестициялашни бошқа шаклларда ҳам амалга ошириш мумкин. Масалан, корхонанинг устав капиталига бадал кўринишида кўчиб юрувчи ва кўчмас мулк, қимматли қоғозлар, номоддий активлар ва бошқалар. Тўртинчидан, кўпгина таърифларда инвестицияларни маблағларнинг узок муддатли қўйилмалар кўринишида бўлишини таъкидлашади. Тўғри, капитал қўйилмалар узок муддатга инвестицияланади. Лекин қисқа муддатли инвестициялар ҳам бўлади (масалан, монтаж қилишга зарурат бўлмаган ва қурилиш сметасига кирмаган машина ва ускуналарни сотиб олиш).

Инвестицияларнинг ўсиш суръатлари кўп омилларга боғлиқ. Авваламбор инвестициялар ҳажми олинган даромадни истеъмол ва жамғармага тақсимланишига боғлиқ. Аҳолини ўртача даромади паст бўлган ҳолда уларнинг асосий қисми (70-80%) истеъмолга сарфланади. Аҳоли даромадларини ўсиб бориши жамғаришга юбориладиган қисмини

ортиб боришига сабаб бўлади. Умумий даромадда жамғариш улушининг ортиб бориши инвестициялар ҳажмини ўсишига олиб келади ва аксинча. Аммо бу шарт аҳолини давлатга ишончи юқори бўлганда, давлат фуқароларининг инвестицион фаоллигини таъминлаганда ва кафолатлаганда бажарилади. Инвестициялар ҳажмига кутилаётган даромад нормаси ҳам таъсир кўрсатади, чунки кўрилаётган фойда инвестициялашга ундайди. Кутилаётган фойда нормаси қанчалик юқори бўлса, инвестициялаш ҳажми шунчалик юқори бўлади, ва аксинча.

Инвестициялар ҳажмига ссуда фоизи ставкаси катта таъсир кўрсатади, чунки инвестициялаш жараёнида қарзга олинган маблағлардан ҳам фойдаланилади. Агар кутилаётган соф фойда нормаси ўртача ссуда фоизи ставкасидан юқори бўлса, бу қўйилмалар инвестор учун даромад-лидир. Шунинг учун ўртача фоиз ставкасини ўсиши инвестициялаш жараёнини сусайишига олиб келади.

Инвестициялар ҳажмига кутилаётган инфляция суръатлари ҳам ўз таъсирини ўтказади. Бу кўрсаткич қанчалик юқори бўлса инвесторнинг келажакдаги фойдаси шунчалик қадрсизланади ва инвестицияларни рағбатлантирувчи омиллар қисқариб боради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, бизнинг фикримизча:

Биринчидан, инвестициялар мамлакатнинг қонунчилигига зид бўлмаган ҳар қандай фаолиятга сафарбар этилиши керак. Агар инвестициялар қонунга зид бўлган фаолиятга сафарбар этилса, унда бундай харажатлар мамлакатнинг иқтисодий ўсишида зарур бўлган механизмларни таъминлай олмайди.

Иккинчидан, инвестициялар маълум бир муддат ўтгандан сўнг, албатта даромад ёки ижтимоий самара келтириши керак. Агар сарфланган инвестициялар ҳеч қандай даромад, яъни иқтисодий фойда ёки ижтимоий самара келтирмаса, уни сарфлашнинг иқтисодий моҳияти йўқолар эди.

Учинчидан, инвестициялар юқорида таъкидланганидек фақат узок муддатга эмас, балки шу билан бирга қисқа (1 кундан 1 йилгача) ва ўрта (1 йилдан 3 йилгача) муддатга ҳам сарфланиши мумкин. Масалан, давлатнинг қисқа муддатли облигациялари бир йил муддатга чиқарилган, бу облигацияларни сотиб олишга сарфланган ҳаражатлар қисқа муддатли молиявий инвестициялардир.

Тўртинчидан, ҳаражатларнинг сарфланиш шаклига кўра инвестицияларни асосий учта мулкӣ, молиявий ва интеллектуал бойликлар кўринишларига ажратиш мумкин.

Инвестициялар қўшилган қиймат яратишга қаратилганлиги билан хусусиятланади ва шу орқали ўз самарасини ифода этади, чунки яратилган қўшимча қиймат, яъни бойлик орқали иқтисодий ўсиш ҳолатига баҳо бериш мумкин. Бугунги кунда ижтимоий соҳага ва инсон омилига капитал сарфлаш орқали иқтисодий ўсишга билвосита кучли таъсир кўрсатиш мумкинлиги тобора ривожланиб бормоқда.

Пул маблағлари кўринишидаги инвестициялар номинал инвестициялар бўлиб, улар моддийлашиб, амалда ишлаб чиқаришга жалб қилингандан сўнг реал инвестицияларга айланади ва иқтисодий юксалишни таъминлайди. Шунга кўра, инвестицияларнинг иқтисодий ўсишига таъсири қуйидагиларда намоён бўлади:

- янги, замонавий техника ва технологияларни республика иқтисодиётига жалб қилиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш кўп йиллар давомида сифатсиз, харидор талабига жавоб бера олмайдиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи эски асосий воситалардан тезроқ қутилиш имконини беради;

- янги иш жойларини ташкил қилиш ва аҳолини иш билан таъминлаш, шу билан бирга, чет элнинг илғор бошқариш тажрибасини жорий қилиш имконини беради ва шу орқали меҳнат унумдорлигини оширади;

- жаҳон бозорида рақобатлаша оладиган сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва уларни экспорт қилиш эвазига валюта даромадларининг барқарорлигини таъминлайди.

Инвестициялар фаолиятнинг ким томонидан амалга оширилиши нуктаи назаридан ички ва ташқи инвестицияларга бўлинади.

Ички инвестициялар – мазкур мамлакат ҳудудида инвестиция фаолиятини юритаётган хўжалик субъектлари, яъни инвесторлар томонидан иқтисодиётга йўналтириладиган инвестициялардир.

Ташқи инвестицияларнинг моҳияти ва аҳамияти масаласи ҳозирда иқтисодий адабиётларда атрофлича кенг ўрганилмоқда.

Шундай қилиб, инвестиция иқтисодий категория бўлиб, пул, қимматли қоғозлар ва айланма фондларга, мулкларга, кенгайтирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун уни кенгайтириш учун сарфланган, аҳолининг ўсиб бораётган истеъмолини қондириш ва уларнинг иқтисодий шароитларини яхшилаш учун сарфланаётган пул маблағларини ўзида ифода этган иқтисодиётнинг ривожланиш омили ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, инвестицияларнинг режали иқтисодиётда тутган ўрни ва бозор муносабатларига ўтишда уларнинг аҳамиятини қуйидаги тавсиялар орқали баён этиш мақсадга мувофиқ деб топилди:

Биринчидан, инвестициялар (ички ва ташқи) миллий иқтисодиётда яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг ўсишини таъминловчи асосий иқтисодий категория эканлиги алоҳида эътироф этилиши зарур. Фикримизча, агар ялпи ички маҳсулот ўтган йилга нисбатан ҳисобот йилида ўсганлиги исботланса, демак бу ҳолат мамлакатдаги инвестицион сиёсат яхши йўлга қўйилганлигидан далолат беради. Мабодо унинг акси бўладиган бўлса, олиб борилаётган инвестицион сиёсатда муайян ўзгаришлар амалга оширилиши лозим деб ҳисобланади;

Иккинчидан, режали иқтисодиётда инвестициялар том маънода, ўз функцияларини бажармаган натижада иқтисодий инқирознинг пайдо

бўлишига олиб келган. Шунингдек, режали иқтисодиётда Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий манфаатлари қисман чекланган бўлиб, асосий эътибор марказий минтақалар ва Болтиқбўйи республикаларига қаратилган;

Учинчидан, айнан сиёсий мустақиллик туфайлигина бизнинг инвестициялардан тўлиқ ва самарали фойдаланишимизга имконият яратилди. Пировардида, миллий иқтисодиётда инвестициялар аҳамиятининг ортиб бориши аҳоли турмуш даражасининг яхшиланишига қулай замин яратди.

Ҳар бир тизим миллий иқтисодиётнинг бозор муносабатларига мос равишда ривожланишида муайян бир тартибли ёндашув муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирга қадар муайян бир молия-кредит, пул ва баҳо тизимлари мавжуд бўлиб, олимлар томонидан уларнинг аниқ бир тузилмасининг яратилишига муваффақ бўлинди. Унга кўра, инвестиция иқтисодий категория сифатида эътироф этилиб, унга нисбатан аниқ таърифлар берилган. Зеро, молия, кредит ва баҳо тизими билан бир қаторда, инвестиция тизими ҳам, аниқ равишда бир тузилма шаклида бўлиши табиийдир.

11.3. Инвестициялар корxonанинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш воситаси сифатида

Корxonалар хўжалик юритиш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш ва сақлаб қолишдир. Корxonаларнинг бу йўналишдаги фаолияти инвестицион фаолият деб аталади ҳамда “Инвестицион фаолият тўғрисида”ги Қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Инвестицияларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш, мамлакат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион сиёсати асосида

оширилади. Бу сиёсат биринчидан, капитал қўйилмаларнинг устувор йўналишларини, иккинчидан, ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш ва ривожлантириш, учинчидан, фан-техника тараққиёти ва бутун иқтисодиётнинг ривожланишини белгилаб беради. Инвестицияларнинг “хўжайини” сифатида корхоналарнинг ўзидан ташқари, давлатни, маҳаллий ҳокимият идоралари ва хусусий тадбиркорларни кўрсатиш мумкин.

Инвестициялар аввалдан ўйлаб кўрилган мақсад ва биринчи ўринда инвестицион лойиҳа асосида корхона ишлаб чиқариш потенциалини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш вазифасини бажаради.

Инвестиция лойиҳаси капитални корхонани унинг ишлаб чиқариш қуввати ва бошқа сифат кўрсаткичларини кучайтириш мақсадида ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни режалаштириш ва амалга ошириш чора-тадбирлар мажмуасидир. Инвестиция лойиҳасини тайёрлаш ва амалга ошириш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- инвестициявий ғоя (фикр) ни шакллантириш;
- ғоянинг дастлабки асосланиши;
- лойиҳада кўзда тутилган техник қарорнинг таҳлили;
- сертификат талабларининг бажарилишини текшириш;
- инвестиция лойиҳаси бўйича давлат бошқарув идоралари билан келишув юзага келтириш;
- ахборот меморандумини тайёрлаш;

Юқорида кўрсатилганларни амалга оширгандан сўнг лойиҳани ишлаб чиқиш ва техник-иқтисодий асослаб бериш (тушунтириш хатидан то инвестицион мўлжалларнинг мақсад ва вазифалари ҳамда кутилаётган натижалар акс эттирилувчи лойиҳа-смета ҳужжатларигача) зарурати туғилади.

Инвестициялар, айниқса гап янги қурилиш, фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ёки қайта тиклаш ҳақида кетганда,

инвестицион жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу жараёнлар инвестицион мақсадларни замон ва маконда боғлайди. Инвестицион жараёнларнинг қуйидагича таркибий қисмлари мавжуд: лойиҳалаштиришдан аввалги асослаш, лойиҳалаштириш, бевосита объект қурилиши (корхонани кенгайтириш ёки қайта тиклаш) ва ишга туширилиши. Корхоналар учун инвестиция жараёнининг сўнгги босқичи муҳим аҳамият касб этади. Ушбу босқичда амалга оширилган янгиликлар эксплуатацион синовлардан ўтказилиб, амалдаги ва лойиҳа кўрсаткичлари баҳоланади ҳамда инвестиция жараёнининг худди шу жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган четга оғиш ва камчиликлар аниқланади.

11.4. Корхоналарда инвестициялашнинг асосий манбалари ва йўналишлари

Деярли барча фаолият кўрсатувчи корхоналар давлатга тегишли бўлган собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитларида инвестицияларнинг асосий манбаи давлат (бюджет) маблағларидан ташкил топар эди. Гарчи ўша шароитларда ҳам жамғарма фондлар - асосий инвестицион манбалар корхоналар фойдаси (даромади) ҳисобига амалга оширилган бўлсада, корхоналарнинг маблағларни қаердан олиш ва қаерга жойлаштириш тўғрисида “боши” оғримас эди. Қўшимча манба сифатида корхоналарнинг амортизация фонди хизмат қиларди.

Мазкур тушунчалар (жамғарма фонди, амортизация фонди, фойда) ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бўлиб, инвестицияларнинг асосий манбаи ҳисобланади. Масалан, давлат корхоналари учун асосий инвестиция манбаи қуйидагилар: фойда, амортизация фонди ва бюджет маблағлари, қўшма корхоналар учун - фойда, амортизация фонди ва кредит ресурслари.

Режалаштириш ва бошқарув тизимида шунингдек, инвестиция манбаларини аниқлашнинг ички ва ташқи турларидан ҳам фойдаланилади.

Инвестицияларнинг *ички манбалари* қуйидагилар:

- ишлаб турган асосий капиталга хисобланувчи амортизация ажратмалари натижасида шаклландувчи, корхонанинг ўз молиявий воситалари;
- фойданинг инвестиция эҳтиёжларига ажратилувчи қисми;
- суғурта компаниялари ва муассасалари томонидан табиий офат ва бошқа ҳодисаларда тўланувчи маблағлар;
- корхонанинг акциялар чиқарилиши ва сотиши натижасида олинувчи маблағлар;
- юқори турувчи ва бошқа идоралар томонидан қайтариб бермаслик асосида ажратилувчи маблағлар;
- хайрия ва шу каби бошқа маблағлар.

Инвестицияларнинг ташқи манбалари қуйидагилар:

- марказий ва маҳаллий бюджетдан, тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи турли хил фондлар томонидан ажратилувчи қайтариб бермаслик асосидаги маблағлар;
- корхоналар Низом жамғармасида молиявий ёки бошқа моддий ва номоддий иштирок шаклида, шунингдек, халқаро молия институтлари ва алоҳида шахсларнинг тўғридан-тўғри қўйилмалари шаклида киритилувчи хорижий инвестициялар;
- давлат ва турли хил фондлар томонидан қайтариб бериш шарти билан берилувчи кредитлар, жумладан имтиёзли кредитлар.

Корхоналарнинг мустақил хўжалик фаолияти шароитларида ички маблағлар таркибида амортизация ажратмалари асосий ўринни эгаллайди. Унинг корхона инвестицион ресурсларидаги улуши 50% ва ундан кўпроқни ташкил этади.

Инвестицион мақсадларга йўналтирилувчи маблағлар танқислиги шароитида лизинг инвестицион фаолиятни фаоллаштирувчи муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Лизинг - молиявий-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналарнинг қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи корхоналар ёки махсус ташкил қилинган лизинг компанияларидан узок муддатга ижарага олишини англатади. Лизинг битимида кўрсатилган томонлардан ташқари инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ҳамда уларни бунинг учун зарур бўлган маблағлар билан таъминлаш имкониятига эга бўлган тижорат ёки инвестицион банклар ҳам иштирок этиши мумкин.

Инвестициялардан (капитал қўйилмалардан) фойдаланишнинг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- янги қурилиш;
- корхонани кенгайтириш ва қайта тиклаш;
- ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш;
- ҳаракатдаги қувватларни такомиллаштириш.

Янги қурилишга янги майдонларда махсус ишлаб чиқарилган лойиҳалар асосида қурилувчи корхона, бино, иншоот ва қурилмалар мансубдир.

Фаолият юритаётган корхонани кенгайтириш қўшимча ишлаб чиқариш мажмуаларининг навбатдаги қисмларини янги лойиҳа асосида қуриш ёки асосий, қўшимча, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг амалдаги цехларини кенгайтириш ёки қуришни англатади. У асосан, фаолият юритаётган корхона ҳудудида ёки унга туташ майдонларда амалга оширилади.

Қайта тиклаш - фаолият юритаётган корхонани маънавий ва жисмоний эскирган қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш, технологик бўғинлар ва ёрдамчи хизматдаги номутоносибликларни йўқотиш йўли билан алмаштириш

ёрдамида тўлиқ ёки қисман ўзгартиришни англатади. Қайта тиклашда эски цехлар ўрнига янги цехларни қуришга рухсат берилади.

Техник қайта қурулантириш алоҳида ишлаб чиқариш турларини зановавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва ускуналарни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан, корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган бўлади.

Молиявий ресурслар ва ер танқислиги шароитларида, иккинчи томондан эса, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан унумлироқ фойдаланиш учун янги қурилишни нисбатан чекланган ҳолатда, асосан зарур ҳоллардагина амалга оширилади. Шу сабабли бугунги кунда инвестицияларнинг энг кўп тарқалган йўналишлари сифатида, умуман олганда янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳам кўзда тутувчи мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қурулантиришни кўрсатиш мумкин.

11.5. Миллий иқтисодиёт инвестиция тизимида рўй бераётган стратегик ўзгаришлар

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг асарларида қайд этилганидек: «Инвестициялар базасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш бизнинг ислоҳотлар стратегиямизнинг энг муҳим шартларидан биридир. Фақат кучли инвестиция сиёсати туфайлигина иқтисодиётда таркибий қайта қуришни амалга ошириш, экспорт

салоҳиятини кенгайтириш, илғор технологияларга ўтиш ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш мумкин»¹.

«Стратегия» тушунчаси ҳарбий соҳадан келиб чиққан бўлиб, унинг биринчи маъноси уруш олиб бориш санъати, иккинчиси эса жамият ва сиёсий курашга раҳбарлик қилиш санъати ҳисобланади. Инвестиция стратегияси ёки инвестициялаш стратегиясини давлат, тармоқ ва минтақа миқёсида, шунингдек, ҳар бир ҳолатда инвестор функцияларини бажарувчи корхона ва унга тенглаштирилган бошқа тузилмалар миқёсида иқтисодиётни бошқаришни ташкил қилишда энг катта самара берувчи ёки бўлиши мумкин бўлган капитал қўйилмалар йўналишларини танлаш бўйича чора-тадбирлар мажмуи сифатида қабул қилиш мумкин. Бунда инвестициялаш самараси имкон қадар қисқа муддат ичида таъминланиши лозим. Фақат шу ҳолдагина танланган стратегияни оптимал ва самарадорлик талабларига мос келувчи деб ҳисоблаш мумкин.

Бироқ инвестициялаш стратегияси ресурслар – инвестициялар (капитал қўйилмалар) мавжуд бўлган ҳолдагина ҳақиқий стратегияга айланади. Инвестицияларсиз ҳеч қанақа инвестициялаш стратегияси бўлиши мумкин эмас. Бошқача қилиб айтганда, инвестициялар иқтисодиётнинг макро ва микродаражасида, хусусан, тузилма ва бошқа ўзгаришларга эришиш учун инвестициялашнинг ресурслар асосидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда инвестициялаш стратегиясини икки даврга ажратиш мумкин: 1991-1995 йиллар ва 1996 йилдан то шу кунгача. Агар биринчи давр учун иқтисодиётдаги умумий инқироз ва бошқа салбий жараёнлар (хўжалик алоқаларининг узилиши, инфляция, нархнинг ўсиши ва ҳоказо) сабабли инвестиция фаолиятининг пасайиш тенденцияси хос бўлса, иккинчи даврда инвестиция жараёнлари динамикаси миқёси бўйича ҳам, иқтисодий натижалари бўйича ҳам ижобий бўлди. Инвестиция стратегияси динамикаси ва ресурслар билан

---

¹ Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатидаги устуворликлар ҳақида. –Т.: 1993. 17-бет.

таъминланганлигининг ўсиши 2000 йилдан бошлаб янада кучайди. Бундан ташқари, мақсадли йўналтирилган инвестиция стратегияси, айниқса, макродаражада, иқтисодиётга киритилувчи катта миқдордаги капитал (махаллий ва хорижий) қўйилмалар билан биргаликда барқарорлашувдан иқтисодий ўсиш томон ўтишни асослаб берди.

Инвестициялаш стратегиясининг энг муҳим хусусияти илгари иқтисодиётнинг марказлашган бошқарув даврида бўлгани каби фақат давлат эмас, балки турли мулкчилик шакли субъектларининг ҳам инвесторлар ролини ўйнаши ҳисобланади. Бу эса, ўз навбатида, инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш чегаралари ва шу билан бир пайтда инвестициялаш натижаларидан манфаатдорликни сезиларли равишда кенгайтди. Масалан, агар ўтган асрнинг 90-йилларигача жами инвестициялар ҳажмида корхона ва ташкилотларнинг хусусий мулки 25-30% га тенг бўлган бўлса, ҳозирги пайтда бу кўрсаткич 40% дан, айрим ҳолларда эса 60% дан ҳам ортиқни ташкил қилади. Бу айниқса, давлат мазкур муаммони ҳал қилишдан четга чиқиб қолмаган бўлсада, асосан корхона, ташкилот ва аҳоли ҳисобига амалга оширилаётган уй-жой қурилиши соҳасида яққол кўзга ташланади.

Бюджет ёки давлат маблағлари (марказлашган инвестициялар) асосан давлат аҳамиятига молик йирик объектлар, кам даромадли, маблағлар айланмаси (қайтими) секин бўлган ишлаб чиқариш ва тармоқлар (масалан, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш), шунингдек, мудофаа мақсадлари, ижтимоий эҳтиёжлар ва инфратузилмани ривожлантиришга йўналтирилади.

Бошқа (марказлашмаган) инвестицияларга келадиган бўлсак, улар фойда ёки даромад олиш ва капитал қўйилмалар қайтимининг тезроқ бўлиши билан боғлиқ ишлаб чиқариш ва тармоқлар, айниқса, истеъмол товарлари ва хизматлар, қурилиш ва савдода кузатилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам инвестиция стратегияси инвестициялашнинг мақсадга

мувофиқлиги ва инвестициялардан, айниқса, уларнинг чекланган характерга эгаллигини инобатга оладиган бўлсак, улардан имкон қадар маҳсулдор фойдаланиш заруратидан келиб чиқиши лозим. Бунда иккита ҳолатни инобатга олиш талаб қилинади: биринчидан – инвестициялар, худди бошқа ресурслар каби, авваллари бўлганидек, давлат «чўнтаги»дан чиқариб берилмасдан, хўжалик субъектлари – корхоналарнинг ўзлари томонидан ишлаб топилади ёки қарзга олинади, иккинчидан – инвестицияларнинг ҳар бир сўми ёки бошқа пул бирлиги ҳар бир тонна нефть, пахта, кўмир, металл ва ҳоказолар каби яратилади. Шундан бўлса керак, машҳур иқтисодий формула «пул – товар – пул» (маълумки, инвестициялар бу аввало турли мамлакатларнинг пул маблағларидир) асосида биринчи навбатда инвестициялаш стратегияси ётади: улардан қаерда ва қай тарзда фойдаланиш ва ниҳоят, уларни ким беради. Бу вазифанинг тўғри, ёки кибернетиклар тили билан айтганда оптимал ечими – инвестициялаш стратегиясини яхшилаш ва иқтисодиётни унинг турли миқёсида жонлантириш каби муҳим йўлдир.

Инвестициялаш стратегиясида нафақат инвестиция ресурсларини излаб ёки ишлаб топиш, балки улардан самарали фойдаланиш ҳам, айниқса, юқорида айтиб ўтилганидек, доимий ресурслар чекланганлиги ва вақт омилининг таъсири шароитларида муҳим аҳамият касб этади. Мавжуд маълумотларга кўра, бугунги кунда республикада турли тармоқ ва мулкчилик шаклига мансуб 470 мингдан ортиқ корхона фаолият кўрсатаётган бўлиб, улар у ёки бу даражада инвестиция фаолиятини амалга оширишдан ташқари маълум бир хизмат ёки маҳсулот турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган, кадрлар салоҳияти ва истиқболли йўналишларга эга.

Бундай шароитларда инвестициялашнинг ягона стратегиясини таклиф қилиш ёхуд у ёки бу хўжалик субъектининг инвестиция лойиҳаси нима билан тугашини олдиндан айтиб бериш, яъни барча ҳолатлар учун

инвестициялар самарадорлигининг умумий рецептини ишлаб чиқиш нафақат қийин, балки амалда бажариб бўлмайдиган вазифадир. Бу иқтисодиётнинг юзаки қисмида жойлашган ва уни амалга ошириш учун қўшимча маблағлар киритишни талаб қилмайдиган инвестициялар самарадорлигини ошириш заҳиралари ва имкониятларини излаб топишдан воз кечишга сабаб бўла олмайди.

Гап аввало инвестицияларнинг технологик тузилмасини такомиллаштириш ҳақида боради. Масалан, ҳозирги инвестициялар миқёсида машина, асбоб-ускуна ва бошқа асосий воситалар харажатлари улушини ошириш ва мос равишда қурилиш – монтаж ишларини 1-2% камайтириш ҳисобига сезиларли миқдорда қўшимча иқтисодий самарага эга бўлиш мумкин. Худди шундай имкониятлар шунингдек, капитал қўйилмаларни ишлаб чиқаришни модернизациялаш ёки техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга йўналтириш ҳисобига уларнинг қайта ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилашда ҳам мавжуд. Гарчи бу йўналишларда юқорида айтиб ўтилганидек, бир қатор ижобий ўзгаришлар мавжуд бўлсада, заҳиралардан ҳали тамомила фойдаланиб бўлингани йўқ. Бу заҳираларни излаб топиш ва амалга ошириш қоидага кўра, ҳозирги кунда кузатилаётганидек маблағларни объектларга инвестициялаш жараёнида эмас, балки инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнларида амалга оширилиши лозим. Бу эса инвестициялар миқдорини бевосита тежашдан ташқари иқтисодиётда жамият учун зарур бўлган пропорцияларни яратиш, ишлаб чиқариш кучларини оқилона жойлаштириш, тармоқ ичидаги ва тармоқлараро илғор ўзгаришларга имкон беради.

Бугунги кунда инвестициялаш стратегиясида давлат ва корхоналарнинг молиявий воситаларини ажратиш тенденцияси яққол кўзга ташланиб турибди. Масалан, давлат ўз инвестиция лойиҳаларини ижтимоий-иқтисодий ривожланиш башоратлари, мақсадли илмий-техник дастурлар ва унга тенглаштирилган бошқа воситалар ёрдамида амалга

оширади. Корхоналарга келадиган бўлсак, улар ўз инвестиция лойиҳаларини ёки ўз ресурслари ҳисобига ёки банк кредитлари ҳисобига амалга оширишлари лозим. Таҳлилларнинг кўрсатишича, аксари корхоналарда қайта тузилмалаш дастури у ёки бу воситаларнинг етишмаслиги сабабли доим ҳам муваффақиятли амалга оширилмайди, бу эса ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва янги технологияларга ўтиш суръатини секинлаштиради. Бундай шароитларда корхоналарга фақат банкларгина ёрдам қўлини чўзиши мумкин бўлиб, улар инвестиция дастурларининг иштирокчиларидан бирига айланиши, ривожланган мамлакатларда бўлгани каби бевосита ҳар бир тармоққа киритилувчи маблағларнинг кафили бўлишлари лозим.

Фақат айтиб ўтилганларни бажариш билангина инвестициялаш стратегиясини тўлиқ яхшилаш, уни иқтисодий ёки қайта қуриш ва давр талабларига мос ҳолга келтиришнинг уддасидан чиқиш мумкин эмас, албатта. Шубҳа йўқки, у охиригача ҳал қилинмаган бир қатор муаммолар ва бошқа жиҳатларга ҳам эга. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бу муаммоларни бир вақтнинг ўзида ва бир хил даражада ҳал қилишнинг имкони йўқ, бунинг устига мамлакат зарур воситаларга ҳам эга эмас. Шу сабабли инвестиция стратегияси, янада аниқроқ айтадиган бўлсак – инвестиция сиёсати иқтисодий ривожланиши ва ислохотларнинг ҳар бир босқичида устувор йўналишларни, яъни биринчи навбатда ҳал қилиш қайта қуриш жараёнига катта ҳисса қўшиб, замонавий ривожланиш суръати юқори бўлган иқтисодий яратишга хизмат қилувчи муаммоларни аниқлаб олиши керак.

Ўзбекистон – улкан иқтисодий ва инвестиция имкониятлари мамлакатидир. Марказий Осиё минтақасидаги газ конденсати захираларининг 74%и, нефтнинг 31%и, табиий газнинг 40%и ва кўмирнинг 55%и республикамиз ҳиссасига тўғри келади. Бу ерда гидроэнергетика ресурсларининг улкан салоҳияти жамланган бўлиб, жуда катта минерал

хом ашёлар захиралари мавжуд. Ўзбекистон пахта ва пахтадан олинувчи маҳсулотлар, мева ва сабзавотлар етиштирувчи асосий мамлакатлардан бири ҳисобланади. Республика туризмни ривожлантириш учун ҳам улкан салоҳиятларга эга. Буларнинг барчаси турли хил инвестиция лойиҳа ва дастурларини амалга оширишдан ташқари иқтисодийнинг янада ривожланишини таъминлашга имкон беради.

Ушбу имкониятларнинг реал воқеликка айланиши биринчидан, икки-уч ой билан чекланмаган ҳолда маълум вақт талаб қилса, иккинчидан янги ресурсларни, айниқса, инвестиция ресурсларини талаб қилади. Бунда бошқарув даражаси қанчалик юқори бўлса, мос равишда бажариладиган вазифалар доираси ва мураккаблиги ҳам шунчалик кенг бўлади ва аксинча. Масалан, агар микродаражада асосан ресурслар ва меҳнатни тежаш технологияларини жорий қилиш, чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобатбардошлиги ва сифат кўрсаткичларини ошириш вазифалари ҳал қилинса, макродаражада инвестиция стратегияси ва капитал қўйилмалар туфайли тармоқ ичидаги ва тармоқлараро пропорциялар такомиллаштирилиб, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришдаги хатоликлар бартараф қилинади, шаҳар ва қишлоқларнинг ташқи қиёфаси яхшиланади. Шу сабабли инвестиция фаоллиги, яхши ўйлаб чиқилган инвестиция сиёсати ва тўғри танланган устувор йўналишлар инвестиция стратегиясининг муҳим таркибий қисмлари бўлишдан ташқари келгусида иқтисодий ўсиш ва одамларнинг турмуш фаолиятини яхшилаш учун қулай замин яратиб беради.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган инвестиция сиёсати ва инвестиция стратегияси айнан шу ва шунга ўхшаш дастлабки шарт-шароитларга асосланиши шубҳасиз албатта. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 11 апрелдаги «Тўғридан-тўғри чет эл инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш тўғрисида»ги Фармонида асосан чет эл инвестицияларини жалб қилиш ва устувор йўналишларни

белгилашда эркинлашув тенденциялари сезиларли роль ўйнашни бошлаган бўлсада, давлат ўзининг етакчи ва фаол ролини сақлаб турибди. Масалан, кичик бизнес субъектларининг инвестиция «портфели»да ҳозирги пайтда умумий ҳажми 445 млн. доллар бўлган 140 дан ортиқ инвестиция лойиҳалари мавжуд. Уларни амалга ошириш билан иқтисодиётнинг нуфузли соҳасидаги инвестиция имкониятлари тугаб қолмасдан, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик учун янги «нафас» беради, унинг нодавлат секторини мустаҳкамлаш, тез суръатда ўсиб бораётган республика аҳолиси учун янги иш ўринлари яратишдаги роли ва салоҳиятини оширади.

2009 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси мамлакат ялпи ички аҳсулотининг 31,0 фоизини, 2010 йилда эса 52,5 фоизини берди. Айтиш мумкинки, ушбу соҳада инвестиция ва бошқа имкониятларни ҳаракатга солиш туфайли бу кўрсаткич, яъни кичик бизнеснинг ЯИМдаги улуши 2011 йилда эса 54,0%га етишига мўлжалланган.

Президент И.А.Каримов 2009 йил 13 февралда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йилда ижтимоии-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2009 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида таъкидлаганидек: «2009 йилда хизмат кўрсатиш ва кичик бизнес соҳасини аҳоли бандлигини таъминлаш ва даражасини оширишнинг энг муҳим омили сифатида янада жадал ривожлантириш – устувор вазифа бўлиб қолади»¹.

Шунинг учун ҳам, инвестицияларнинг маълум қисмини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасини ривожлантиришга йўналтириш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Биргина 2010 йилда иқтисодиётимизда амалга оширилган таркибий ўзгаришлар ва ўсиш суръатлари, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни

---

¹ «Халқ сўзи», 2009 йил 14 февраль.

ривожлантириш, одамларимизга касаначиликнинг турли шакллари билан шуғулланиши учун шарт-шароит яратиб бериш мақсадида инвестициялар сарфлаш борасида қилинган кўпгина самарали ишлар туфайли республикада 600 мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилди.

Айниқса, 2010 йилда йирик саноат корхоналари билан кооперациялашиш негизида касаначилик фаол ривожланиб, бунинг натижасида 210 мингдан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳозирги вақтда хорижий инвестицияларни республикада фаолият юритаётган корхоналарда жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган дастгоҳ ва ускуналарни модернизация қилишга, ҳамда мавжуд корхоналарни реконструкция қилишга сарфлаш мақсадга мувофиқдир. Корхоналарни энг замонавий дастгоҳлар билан жиҳозлаш – бу авваламбор, рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарган ҳолда, жаҳон бозорига кириб боришга, янги иш ўринларини яратишга моддий манфаатдорликни оширишга ва касаначиликни ривожига ўз навбатида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожланишига олиб келади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятига хорижий инвестицияларни жалб қилиш бир қатор имкониятларни яратади:

- эркин алмашувдаги валютага эга бўлиш;
- янги, замонавий техника, технология билан жиҳозланиш;
- кўплаб инновацияларга эга бўлиш;
- маҳсулот сифатини яхшилаш;
- корхонанинг экспортдаги ҳиссасини ошириш.

Расмий маълумотларга кўра, Ўзбекистон Республикасига 1998 йилда 1,324 млн., 1999 йилда 880 млн., 2000-2010 йилларда 10 миллиард АҚШ долларидан ортиқ миқдорида сармоялар киритилган. Биргина 2010 йилда 2 миллиард 800 миллион доллардан зиёд хорижий инвестиция киритилди.

Хулоса тариқасида шуни айтмоқчимизки, инвестициялар иқтисодиёт ўсишининг энг муҳим манбаларидан бири бўлсада, ягона эмас. Инвестиция сиёсатини амалга ошириш, инвестиция стратегиясини танлашда, айниқса, корхоналар ва уларга тенглаштирилган тузилмалар миқёсида моддийлаштирилган инвестициялар – асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни яхшилаш, меҳнат маҳсулдорлигини ошириш ҳамда турли хил йўқотиш ва ноишлаб чиқариш харажатларини бартараф қилишга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Яъни, инвестиция стратегияси эришилган натижаларни таҳлил қилиш ҳамда фойдаланилмаган захиралар ва имкониятларни излаб топишга асосланиши лозим. Бундай ёндашув натижасида инвестицион қарорлар самарадорлигининг асосий кўрсаткичи – харажатларнинг минимал ва натижаларнинг максимал бўлиши таъминланади.

Ўзбекистон амалга ошираётган инвестиция сиёсатининг асосий йўналишлари орасида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

- инвестиция қилиш учун халқаро меъёрлар ва конвенцияларга мос келадиган, саноати ривожланган мамлакатлар инвесторлари томонидан тан олинадиган ҳуқуқий шарт-шароитларни яратишга интилиш;
- Республикага жаҳон даражасидаги технологияларни етказиб берадиган ва халқ хўжалигининг замонавий тузилишини вужудга келтиришга ёрдам берадиган ва инвесторлар учун эшикларни кенг очиб қўйиш сиёсатини изчиллик билан амалга ошириш;
- ишлаб чиқариш билан боғлиқ лойиҳаларга қаратилган, валютада ўз-ўзини қоплашни таъминлайдиган инвестицияларга ёрдам бериш;
- мамлакатнинг кредит қобилиятини, Ўзбекистоннинг биринчи даражали қарз олувчи мамлакат сифатидаги обрў-эътиборини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакатнинг айрим минтақаларида ижтимоий ва экология муаммоларини ҳал қилишга ёрдам бериш.

Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари ва чоралари тўғрисида»ги қонуни хорижий инвесторлар ва уларнинг инвестицияларини ҳимоя қилишни кафолатловчи комплекс чораларни ўз ичига олади. Ушбу қонунга кўра, барқарор иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда прогрессив таркибий ўзгаришларга эришишни таъминловчи, республика экспорт имкониятларини кенгайтириш ва мустаҳкамлашга қаратилган, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг маҳаллий хомашё ва материалларни қайта ишлаш, истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш, аҳолини иш билан таъминлашга мўлжалланган устувор инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтириладиган инвестициялар ҳимояланиши кафолатланади. Улар миллийлаштирилмайди, маблағлар ҳаракатланиши бўйича кафолатлар берилади.

Инвестиция жараёнини таъминлашга қаратилган инфратузилма янада ривожланиди. Хусусан, хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш мақсадида 1998 йил бошларида республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Инвестиция дастурлари Департаменти ташкил этилди. Ушбу департамент давлат инвестиция сиёсатини амалга оширувчи тўла ҳуқуқли идора бўлиб, унинг зиммасига хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларнинг амалга оширилиши устидан давлат мониторингини ташкил этиш вазифаси юклатилган. 1998 йил сентябрида Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида ислоҳ қилиш ва инвестициялар бўйича Идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш ҳам тузилди.

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар ҳозирги босқичида инвестицион сиёсатнинг асосий масалалари қуйидагилар:

- иқтисодиётнинг асосий йўналишлардаги таркибий қайта ташкил этиш самарадорлигини ошириш;
- Ўзбекистон иқтисодиётидаги асосий йўналишлар тез ривожланишини жадаллаштириш;
- замонавий технология ва асбоб-ускуналар асосида мавжуд қувватларни модернизациялаш ва янги қувватларни ташкил этиш;
- хомашё ресурсларини қайта ишлаш, рақобатбардош экспортга йўналтирилган ва импорт ўрнини босадиган тайёр маҳсулотлар бўйича ишлаб чиқаришни ташкил этиш;
- мувофиқ институционал, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни янада такомиллаштириш.

Ўзбекистон инвестицион сиёсатининг асосий дастакларидан бири, бу Давлат инвестицион дастуридир. Бу дастур орқали республикада инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда манфаатдор инвесторлар қизиқиши ва кучи мувофиқлаштирилади.

Инвестицион дастурларнинг асосий йўналишлари қуйида кўрсатилган инвестицион лойиҳалар билан аниқланган:

- тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар қатнашиши билан;
- қишлоқ жойларда ва ишчи кучи зич минтақада жойлаштирилиши билан;
- экспортга мўлжалланган ишлаб чиқариш билан.

Йирик инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда нуфузли халқаро молия ташкилотлари (Жаҳон Банки; Европа Тикланиш ва тараққиёт банки; Осиё Тараққиёт банки), ҳамда ривожланган мамлакатлар молия институтлари қатнашмоқда.

Йирик инвесторлар жумласига қуйидаги компанияларни киритиш мумкин: тамаки саноати соҳасида «БАТ Индастрииз» компанияси, тоғ-кон қазиб олиш саноати соҳасида «Ньюмонт Майнинг» ва «ДЭУ Корпорейшн»

енгил машина, текстил, электротехника саноати ва телекоммуникация соҳаларида. Шулар билан бир қаторда мамлакатимиз иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эга бўлган энг катта корхоналар ишга тушди, булар жумласига: «Кўкдумалоқ» қонидаги компрессор станцияси, Бухородаги нефтни қайта ишлаш заводи, Фарғона водийсида «Кўкон», Янгийўл биокимё заводида спирт ишлаб чиқарилиши ва Фарғона вилояти Тошлоқ туманидаги тикиш фабрикаси, Ангрен заводида каолин ишлаб чиқариш, ҳамда Шўртан газкимё комплексида полиэтилен ишлаб чиқариш линиясини қуриш лойиҳаси амалга оширилди.

Умуман олганда, мамлакатимизда нисбатан афзалликларга эга бўлган иқтисодиёт соҳалари тез ривожланишига катта эътибор берилмоқда.

Ўзбекистонда кейинги йилларда инвестиция жараёнларининг фаоллашуви кузатилмоқда. «2008 йилда иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 6,4 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2007 йил билан таққослаганда, 28,3 фоизга кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 23 фоизни ташкил этди. Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50 фоизга яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганини таъкидлаш даркор.

Кейинги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётига киритилаётган хорижий инвестициялар ҳажмининг изчил ва барқарор ўсиб бораётгани эътиборга сазовордир. 2008 йилда 1 миллиард 700 миллион АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестициялар ўзлаштирилди. Бу 2007 йилдагига нисбатан 46 фоиз кўп демакдир. Энг муҳими, хорижий инвестицияларнинг 74 фоизини тўғридан-тўғри инвестициялар ташкил этди. Жаҳон инқирози давом этаётганига қарамасдан, 2009 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этиладиган хорижий инвестициялар ҳажми 1 миллиард 800 миллион

долларга кўпаяди, бунинг тўртдан уч қисми тўғридан-тўғри инвестициялардир.

Шуни мамнуният билан таъкидлаш керакки, ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг қарийб 54 фоизини корхоналар ва аҳоли маблағлари ташкил этади. Бу мамлакатимизда солиқ юқини камайтириш ва хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестиция фаоллигини рағбатлантириш бўйича олиб борилаётган солиқ сиёсати қанчалик тўғри эканини яна бир бор тасдиқлайди»¹.

«Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш борасида стратегик муҳим роль ўйнайдиган лойиҳаларни амалга ошириш, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш инфратузилмасини шакллантиришда 2006 йилда ташкил этилган, бугунги кунда 3 миллиард 200 миллион АҚШ долларидан ортиқ низом жамғармасига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт фонди фаолиятига катта аҳамият берилмоқда. Яқин истиқболда ушбу Фонд активларини 5 миллиард долларга етказиш кўзда тутилмоқда. Ўтган икки йил мобайнида ўнлаб йирик саноат ва инфратузилма иншоотларини молиялаштириш ва ҳамкорликда молиялаштириш учун Фонд томонидан 550 миллион АҚШ долларидан зиёд миқдорда кредитлар ажратилди.

Мамлакатимиз бўйича инвестиция дастурларини амалга ошириш натижасида қарийб 250 миллиард сўмлик асосий фондга эга бўлган жами 423 та объект, жумладан, озиқ-овқат саноатида 145 та, қурилиш материаллари саноатида 118 та, енгил ва тўқимачилик саноатида 65 та, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги соҳасида 58 та, кимё ва нефт-кимё саноатида 13 та, фармацевтика тармоғида 8 та объект ишга туширилди.

2008 йилда ишга туширилган ва ҳозирги кунда қурилаётган йирик ишлаб чиқариш иншоотлари қаторида Фарғона водийсини электр

---

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 18-19-б.

энергияси билан мунтазам таъминлаш имконини берадиган, узунлиги 165 километрлик Янги Ангрен иссиқлик электр станцияси – «Ўзбекистон» юқори кучланишли электр узатиш линияси барпо этилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Сирдарё иссиқлик электр станциясини «Сўғдиёна» кучлантириш станцияси билан боғлайдиган, Ғузор-Сурхон юқори кучланишли электр узатиш линиялари ва Тошкент шаҳри электр таъминоти объектлари лойиҳаларини амалга ошириш ишлари давом эттирилмоқда. Шунингдек, 2008 йили 2 минг 600 километрдан ортиқ ичимлик суви ҳамда 825 километрдан зиёд табиий газ тармоқлари фойдаланишга топширилди»¹.

Асосий таянч иборалар

Инвестициялар – қонунан таъқиқланмаган барча тадбиркорлик фаолиятларига жисмоний ва юридик шахслар ҳамда давлат томонидан даромад ёки ижтимоий самара олиш мақсадида муайян муддатга сарфланадиган барча мулкый молиявий ва интеллектуал бойликлардир. Инвестиция – иқтисодий категория. Корхона ва тармоқларнинг инвестицион фаолияти. Инвестиция лойиҳаси, инвестицияларнинг ички ва ташқи манбалари, инвестиция тизимида рўй бераётган стратегик ўзгаришлар. Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатини асосий йўналишлари.

Қисқача хулосалар

Инвестициялар давлат, корхона ва тармоқларнинг асосий фондларни замонавийлаштириш ҳамда мамлакатнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш потенциалини мустаҳкамлаш йўлидаги фаолиятидаги муҳим воситадир.

Инвестициялар реал, ялпи, молиявий ва портфел турларига бўлинади. Реал инвестициялар корхона ва тармоқнинг иқтисодий салоҳиятини яхшилашда муҳим восита ҳисобланади.

---

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 19-20-б.

Инвестиция сиёсати - капитал қўйилмаларнинг энг устувор йўналишларини танлаш, иқтисодиёт самарадорлигини ошириш, сарфланган ҳар бир сўмга маҳсулот ўсиши ва миллий даромаднинг энг юқори кўрсаткичларига эришишдир.

Инвестициялар - мамлакат ичкараси ва ташқарисида янги корхона яратиш ва мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, энг янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва фойда олиш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилишидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицион сиёсат деганда нималар тушунилади?
2. «Инвестициялар» ва «капитал қўйилмалар» тушунчалари ўртасидаги фарқларни тавсифлаб беринг.
3. Корхоналар ва тармоқлар инвестицион сиёсатининг моҳияти нимада?
4. Инвестициялар самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларидан қайсиларини биласиз?
5. Инвестицияларнинг қопланиш муддати нима ва у қандай аниқланади?
6. Республикада кейинги 3-4 йилда амалга оширилаётган энг машҳур инвестицион лойиҳаларни айтиб бера оласизми?

АТАМАЛАР ЛУҒАТИ

Акциядорлик жамияти - акциядорлар ва муассислар маблағи эвазига шаклланган капиталга эга бўлган ҳуқуқий шахс мақомига эга компания. Ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг маблағларни акция сотиш йўли билан жалб этишга асосланган шакли.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари - ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи меҳнат предметлари (хомашё, материаллар, ўров материаллари, таъмирлаш учун эҳтиёт қисмлар ва хоказо). Ҳар бир ишлаб чиқариш даврида тўлиқ сарфланади ҳамда корхонанинг айланма маблағлари ҳисобига сотиб олинади.

Айланма маблағлар - ишлаб чиқариш захиралари тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, янги маҳсулотни ўзлаштириш харажатлари, келгуси давр харажатларига сарфланувчи корхона маблағларининг пул шаклида ифодаланиши.

Акция - акциядорлик жамияти томонидан чиқарилувчи ҳамда унинг эгаси, акциядорлик жамиятининг аъзосига жамиятни бошқариш ва фойдадан дивиденд олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоз.

Акциядорлик капитали - акциядорлик жамиятининг асосий капитали унинг ҳажми Низомда белгилаб берилади. Қарзга олинган маблағлар ва акция чиқариш ҳисобига шакллантирилади.

Амортизация - асосий фондлар қийматини аста-секинлик билан улар ёрдамида ишлаб чиқарилувчи маҳсулот ёки хизматларга ўтказилиши; маблағларнинг мақсадли равишда жамғарилиши ва кейинчалик эскирган асосий фондларнинг ўрнини қоплашга ишлатилиши.

Амортизация воситалари - корхона асосий фондларини сақлаш ва янгилаш учун махсус ажратилувчи молиявий воситалар.

Амортизация фонди - асосий фондларни оддий ва кенгайтирилган тарзда такрор ишлаб чиқаришга мўлжалланган пул маблағлари.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари - маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланувчи меҳнат воситалари (бинолар, иншоотлар, қурилма ва асбоб-ускуналар, транспорт воситалари ва ҳоказо). Улар узоқ муддат хизмат кўрсатиб, ишлаб чиқариш жараёнида ўзининг натурал шаклини сақлаб қолади ҳамда ўз қийматини эскириш мобайнида аста-секинлик билан тайёр маҳсулотга ўтказилади. Капитал қўйилмалар ҳисобига тўлдирилади.

Асосий фондларнинг эскириши - асосий фондларнинг (бинолар, қурилмалар ва бошқа меҳнат воситаларининг) аста-секинлик билан фойдали хусусиятларини йўқотиши. Асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиришнинг жисмоний ва маънавий турлари мавжуд.

Баланс - бирон-бир ҳолатнинг алоҳида томонларини таққослаш ва солиштириш йўли билан тавсифланувчи кўрсаткичлар тизими.

Баланс фойдаси - корхонанинг балансида акс эттирилувчи фаолиятнинг барча турларидан олинувчи умумий фойда миқдори.

Банкротлик - касодга учраш, корхонанинг (ташкilot, банк) ўз мажбуриятлари бўйича тўловларни маблағлар йўқлиги туфайли амалга оширмаслигини англатувчи тушунча. Қоидага кўра, корхонани ёпиш ёки мажбуран тугатиш ҳамда мол-мулкни қарзларни тўлаш учун сотиб юборишга олиб келади.

Башорат қилиш - келажакда рўй бериши мумкин бўлган турли ҳодиса ва жараёнларни статистик, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа турдаги тадқиқотлар ёрдамида илмий асосланган ҳолда аввалдан айтиб бериш.

Бизнес - бозор иқтисодиёти шароитларида субъектнинг маълум бир маҳсулот ёки хизмат турини яратиш ва сотиш йўли билан фойда олишга мўлжалланган иқтисодий фаолияти.

Бизнес-режа - корхона фаолияти дастури, кутилаётган харажат ва даромадлар ҳисобини ўз ичига олувчи компания фаолиятининг муайян мақсадларига эришиш учун муайян чора-тадбирлар режаси. Маркетинг тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилади.

Вексель - қимматбаҳо қоғоз тури, белгиланган тартибда ёзма шаклдаги қарз мажбурияти, ўз эгасига (вексель олувчига) вексель берувчидан кўрсатилган пул миқдорини белгиланган муддатда гап-сўзсиз тўланишини талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Венчур фирма - тижорат билан шуғулланувчи илмий-техник фирма, янги технологиялар ва маҳсулотларни дармадларни аввалдан белгиланмаган ҳолда ишлаб чиқиш ва қўллаш билан шуғулланади (таваккалчиликка асосланган капитал қўйилмаси).

Дивиденд - акциядорлик жамияти фойдасининг бир қисми, ҳар йили солиқларни тўлаш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, захираларни тўлдириш, облигациялар бўйича фоизлар тўлаш ва директорларни мукофотлашдан сўнг акциядорлар ўртасида тақсимланади.

Жисмоний эскириш - меҳнат воситаларининг фойдаланиш ва табиат кучлари таъсири остида моддий жиҳатдан емирилиши. Меҳнат воситаларининг маънавий эскириши уларнинг тўлиқ жисмоний эскиришдан олдинданроқ, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари юқорироқ ва тежамкор бўлган машина ва қурилмалар пайдо бўлиши туфайли юз бериши мумкин.

Ижара - мулкни маълум бир ҳақ тўлаш эвазига, вақтинчалик фойдаланишга бериш тўғрисидаги шартномага асосланган ҳолда ёллаш.

Илмий-техник салоҳият - мамлакатдаги фан, техника ва муҳандислик ишларининг ривожланиш даражаси, жамиятнинг фан-техника муаммоларини ҳал қилиш учун мавжуд ресурс ва имкониятларининг умумий тавсифномаси.

Инвестиция сиёсати - капитал қўйилмаларининг энг устувор йўналишларини танлаш, иқтисодиёт самарадорлигини ошириш, сарфланган ҳар бир сўмга маҳсулот ўсиши ва миллий даромаднинг энг юқори кўрсаткичларига эришиш.

Инвестициялар - мамлакат ичкариси ва ташқарисидаги янги корхона яратиш ва мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, энг янги техника ва технологияларни ўзлаштириш, ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва фойда олиш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилиши.

Инвестор - бирон-бир фаолиятга, корхонага фойда олиш мақсадида узоқ муддатли капитал киритишни амалга оширувчи хусусий тадбиркор, ташкилот ёки давлат.

Инжиниринг - тижорат асосида (шартнома шаклида) турли хил муҳандислик -маслаҳат хизматлари кўрсатилиши.

Инновация - жамият ривожланиши билан ўзгариб боровчи инсон эҳтиёжларини қондиришга оид янгиликлар, уларни яратиш, тарқатиш ва фойдаланиш жараёнини мажмуаси.

Инфратузилма - саноат (ёки бирон-бир бошқа) ишлаб чиқариши ҳамда аҳолига хизмат кўрсатувчи хўжалик тармоқлари мажмуаси. Транспорт, алоқа, савдо, моддий-техник таъминот, фан, таълим, соғлиқни сақлашни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш қуввати - асосий ишлаб чиқариш ва айланма фондлар, шунингдек, молиявий ресурслардан иложи борича тўлиқ ва оқилона фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш мумкин бўлган маҳсулотнинг максимал ҳажми.

Ишлаб чиқариш рентабеллиги - умумий (баланс) фойданинг асосий ишлаб чиқариш фондлари ва меъёрлаштирилувчи айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматига нисбати сифатида аниқланувчи ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Ишлаб чиқариш тузилмаси - корxonанинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бевосита ёки билвосита иштирок этадиган ишлаб чиқариш бўлинмалари - цехлар, участкалар, хизмат кўрсатиш хўжалиги алоқаларининг йиғиндиси.

Ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш - йирик корхоналарда технология ва тузилмаси бир хил бўлган маҳсулотларни оммавий равишда ишлаб чиқариш.

Ишлаб чиқаришни йириклаштириш - маҳсулотни йирик корхоналарда чиқаришни ташкил қилиш.

Ишлаб чиқаришни кимёлаштириш - маҳсулот ишлаб чиқаришда кимёвий маҳсулот ва сунъий материаллар, шунингдек, кимёвий усуллардан кенг фойдаланиш.

Ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси - бир томонлама, кўпинча битта маҳсулотга асосланувчи ишлаб чиқаришни кенг номенклатурада тайёрланувчи маҳсулотларга асосланган ишлаб чиқаришга ўтказиш.

Капитал қурилиш - асосий фондларни янги корхона қуриш, мавжуд корхоналарни қайта тиклаш, кенгайтириш, техник жиҳатдан қайта қуrollантириш ва замонавийлаштириш йўли билан яратиш ва мукамаллаштириш жараёни.

Капитал қўйилмалари - асосий фондларни қайта тиклаш ва ўстиришга сарфланувчи моддий, меҳнат ва пул ресурслари харажатлари. ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки унинг бирон-бир қисмини - миллий даромад, соф даромад, фойдага нисбатини тавсифловчи кўрсаткич.

Комбинациялаш - битта корхона - комбинат доирасида саноатнинг битта ёки бир нечта тармоқларидаги турли хил ишлаб чиқаришларни технологик жиҳатдан бирлаштиришда ифодаланувчи, ишлаб чиқаришни умумлаштириш шаклларида бири.

Компания - тадбиркорларнинг ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган, пай капитали асосида ташкил қилинувчи бирлашмаси.

Конверсия - корхонанинг умуман бошқа турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиши.

Концерн - турли тармоқлардаги мустақил корхоналарнинг иштирок этиш тизими, қўшма тадқиқотлар, патент-лицензия келишувлари, молиялаштириш, ишлаб чиқариш ҳамкорлиги воситасида бирлашуви.

Кооперация қилиш - якуний маҳсулотни биргаликда тайёрлаш бўйича узоқ муддатли тўғридан-тўғри хўжалик алоқаларини ўрнатиш.

Корхонанинг оптимал ҳажми - маҳсулот ишлаб чиқариш (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) бўйича имзоланган шартнома ва мажбуриятларни ўз муддатида, энг кам харажатлар билан энг юқори самарадорликка эришган ҳолда бажариш имконини берувчи корхона ҳажми.

Корхонанинг тижорат сирлари - корхонанинг ишлаб чиқариш, технологиялар, бошқарув ва бошқа турдаги фаолияти билан боғлиқ, ошкор қилиниши корхона манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сирларига алоқаси бўлмаган маълумотлар.

Лизинг - мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи ижарага берувчида сақланган ҳолда, мулкни узоқ муддатли ижарага беришга асосланган ҳолда, инвестицияларни молиялаштириш шакли; машина, ускуна ва транспорт воситаларининг ўрта ва узоқ муддатли ижараси.

Лицензия - қонунда белгиланган муайян хўжалик операциялари, жумладан, ташқи савдо (экспорт ва импорт) операцияларини амалга ошириш бўйича, ваколатли давлат идораларининг ҳуқуқий шахсларга берувчи махсус рухсатномаси.

Маркетинг - корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш ва сотиш ёки хизмат кўрсатишга оид фаолиятини, бозорни ва истеъмолчилар талабига фаол таъсир кўрсатишни ўрганиш асосида бошқариш тизими.

Материаллардан фойдаланиш коэффициенти - хомашё ва материалларнинг оқилона тарзда сарфланишини тавсифловчи кўрсаткич.

Тайёр маҳсулот таркибига кирувчи материалларнинг умумий ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади.

Маҳсулот аттестацияси - маҳсулот сифатининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини объектив баҳолашни тизимли равишда амалга оширишни кўзда тутувчи, ташкилий-техник ва иқтисодий чора-тадбирлар мажмуаси.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари - маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланувчи табиий ресурслар, хомашё ва материаллар, ёкилғи ва энергия, асосий фондлар ва меҳнат ресурслари, шунингдек, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг бошқа харажатларининг қиймат баҳолари.

Маҳсулот рентабеллиги - маҳсулот сотишдан олинган фойданинг маҳсулот таннарихига нисбати (фоизларда) сифатида аниқланувчи ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичи.

Маҳсулот сертификати - маҳсулот сифатини баҳолаш ва назорат қилишнинг халқаро меъёрларини қабул қилиш ва амалга ошириш жараёни; маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга қарам бўлмаган, маҳсулотнинг халқаро стандарт меъёрларига мос келишини назорат қилиш учун керакли асбоб-ускуналар билан таъминланган маҳсул марказларни яратиш билан амалга оширилади.

Маҳсулот сифати - маҳсулотнинг инсон ва жамиятнинг маълум бир эҳтиёжларини қондириш қобилиятларини белгиловчи фойдали хислатлари мажмуи.

Маҳсулот сифатини бошқариш - маҳсулотни яратиш ва ундан фойдаланиш ёки уни истеъмол қилишда зарур сифат даражасини белгилаш, таъминлаш ва кўллаб-қувватлаш мақсадида амалга оширилувчи ҳатти-ҳаракатлар.

Маҳсулот сифатини бошқариш тизими - сифатни бошқариш учун зарур бўлган ресурслар, жараёнлар ва жавобгарликни аниқ тақсимловчи ташкилий тузилма.

Маҳсулотнинг материал сиғими - хомашё, материаллар ва бошқа моддий ресурсларнинг маҳсулот бирлигига сарфланувчи харажатлари.

Материал сиғимини камайтириш тайёр маҳсулот ва материалларни кўпайтириш, маҳсулот таннархини камайтириш ва хомашё тармоқларини ривожлантиришга сарфланувчи харажатларни камайтиришга имкон яратади.

Маҳсулотнинг меҳнат тиғими - меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларига тескари бўлган катталиқ. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида сарфланган меҳнатнинг ишлаб чиқарилган маҳсулот хажмига нисбати орқали аниқланади.

Маҳсулотнинг техник даражаси - баҳоланаётган маҳсулотнинг техник такомиллашганлигини белгиловчи, унинг баъзи кўрсаткичларига мос келувчи кўрсаткичларни таққослашга асосланган маҳсулот сифатининг нисбий тавсифномаси.

Маҳсулотнинг яшаш даври - маҳсулот ҳаётий даври бешта босқичининг алмашилиш даври: ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш, бозорга чиқиш, ўсиш, бозорнинг тўйиниши ва маънавий эскириш.

Меҳнат унумдорлиги - инсонлар ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлиги; ходим моддий ишлаб чиқариш соҳасида иш вақти бирлигида ишлаб чиқарган маҳсулотлар миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт билан ўлчанади. Меҳнатнинг ижтимоий унумдорлиги ишлаб чиқарилган миллий даромаднинг моддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ҳар бир ходимга нисбатан ҳисобланади.

Меҳнат шартномаси - табдиркор ва ишга кирувчи шахс ўртасидаги келишув, унда кўра ходимнинг меҳнат вазифаси, иш жойи, лавозими, ойлик иш ҳақи, иш бошлаш вақти ва ҳоказолар белгилаб берилади.

Низом (устав) - корхонани ташкил қилишнинг қонунийлигини тасдиқловчи, корхона характери ва фаолият тури, қоидалари, аъзолар ўртасидаги муносабатлар ва ҳоказоларни ўз ичига олувчи расмий ҳужжат.

Рақобат - бозор механизмининг корхона ва фирмаларининг маҳсулот ва хизматларни сотиш, капитални фойдалироқ жойлаштиришда

рақиблик асосида хўжалик нисбатларини шакллантириш билан боғлиқ элементи.

Рақобатбардошлик - ўз фаолиятини бозор муносабатлари шароитида амалга ошириш ва бунда ишлаб чиқаришни илмий-техник жиҳатдан такомиллаштириш, ходимларни рағбатлантириш ва маҳсулот сифатининг юқори бўлишини таъминлашга етарли бўлган фойда олиш.

Рекламация - харидор томонидан сотувчига шартнома асосида етказиб берилган товар сифати ва миқдорининг шартномага тўғри келмаслиги туфайли билдирувчи даъвоси.

Сертификат - масъул идоралар томонидан маҳсулотни экспертиза қилиш асосида берилувчи, маҳсулот сифатини белгиловчи ҳужжат.

Сменалилик коэффициент - ускуналарнинг вақт бўйича иш билан таъминлаш даражаси кўрсаткичи; сутка давомида ишлаб берилган машина-сменаларнинг ўрнатилган барча сменалар сонига нисбати орқали аниқланади.

Стандартлаштириш - ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳасида фаолиятни тартибга солиш мақсадида барча манфаатдор томонлар иштирокида қоидалар белгилаш ва қўллаш. Меъёрий ҳужжатлар, стандартлар, йўриқномалар, усуллар, талабларда акс эттирилади.

Таъсис ҳужжатлари - янги ташкил қилинувчи корхона, компания, акциядорлик жамиятини таъсис этиш ва уларни белгиланган тартибда рўйхатга олиш учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳужжатлар.

Техник қайта қуроллантириш - ишлаб чиқариш ишлаб чиқариш алоҳида участкаларнинг техник имкониятларини замонавий даражага чиқариш жараёни.

Ускуналарни замонавийлаштириш - ҳаракатдаги ускуналар конструкциясига, унинг техник даражасини оширувчи ҳамда техник ва иқтисодий кўрсаткичларини яхшиловчи сезиларли ўзгаришлар киритиш. Замонавийлаштириш иккинчи шаклдаги маънавий эскиришнинг олдини олишга кўмаклашади.

Устама харажатлар - асосий харажатларга қўшимча бўлиб, улар билан бирга ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киритилувчи, ишлаб

чиқариш ва корхона бошқарувида хўжалик хизмати кўрсатиш харажатлари.

Фан-техника тараққиёти - фан, техника, технологиялар ривожланиши, меҳнат предметлари, ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишнинг узлуксиз ривожланиш жараёни.

Фирма - ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлиб, товар ишлаб чиқариш ва сотишни бир умумий бошқарув (ва умумий фирма номи) остида бирлаштирувчи, корхона ёки турли мулкчилик шаклидаги ихтисослаштирилган ташкилотлар мажмуаси.

Фойда - корхона фаолиятининг якуний молиявий натижалари; пул тушуми ва харажатлар ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Фонд қайтими - асосий ишлаб чиқариш фондларининг бир сўмига тўғри келувчи маҳсулот миқдори.

Фонд сиғими - фонд қайтимида тескари бўлган нисбат. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ўртача қийматининг ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига нисбати сифатида ҳисобланади.

Фондлар билан таъминланганлик - асосий ишлаб чиқариш фондлари билан таъминланганлик кўрсаткичи (асосий ишлаб чиқариш фондларининг корхонанинг ҳар бир ходими ёки ишчисига тўғри келувчи ҳажми).

Франчайзер - франчайзи билан франчайзинг шартномаси имзолувчи йирик корхона (корпорация, фирма ва ҳоказо).

Франчайзи (оператор) - йирик франчайзер корхона билан битим тузувчи кичик корхона.

Франчайзинг - йирик ва кичик тадбиркорликнинг аралаш шакли; ўзаро фойдали ҳамкорлик муносабатлари.

Холдинг компанияси - ўз капиталидан бошқа компанияларни бошқариш, уларга раҳбарлик қилиш ва дивиденд олиш мақсадида уларнинг акцияларини сотиб олишда фойдаланувчи акциядорлик компанияси.

Хусусийлаштириш - давлат мулкни бошқа мулкчилик шаклларига, жумладан, жамоа, акциядорлик ва хусусий мулкка ўтказишда мулкчилик муносабатларининг ўзгариш жараёни.

Ялпи даромад - корхона фаолиятининг якуний натижаларини тавсифлайди ҳамда ялпи пул тушуми ва маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланувчи барча харажатлар ўртасидаги фаркни ифодалайди.

Ялпи пул тушуми - товар маҳсулоти, иш, хизмат ва моддий бойликларни сотишдан тушувчи пулнинг умумий миқдори.

Ялпи фойда - корхона даромадининг барча мажбурий тўловларни чиқариб ташлагандан сўнг корхона ихтиёрида қолувчи қисми.

Ҳуқуқий шахс - фуқаролик субъекти сифатида фаолият юритувчи, мустақил баланс, гербли муҳр ва банкда ҳисоб рақамига эга, Низом асосида фаолият юритувчи ҳамда банкротга учраганда ўз мулки билан жавоб берувчи корхона.

Қайта тиклаш - мавжуд ишлаб чиқаришни техник ва ташкилий такомиллаштириш, асосий фондларни комплекс равишда янгилаш ва замонавийлаштириш асосида тўлиқ қайта қуриш жараёни.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: «Ўзбекистон», 2005.
2. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2004.
3. Ўзбекистон Республикаси Ер кодекси.– Т.: «Адолат», 2004.
4. Қишлоқ хўжалиги кооперативлари (шirkатлари) тўғрисида. – Т.: «Адолат», 2004.
5. Фермер хўжалиги тўғрисида.– Т.: «Адолат», 2004.
6. Деҳқон хўжалиги тўғрисида.– Т.: «Адолат», 2004.
7. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2003.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2003.
9. Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2003.
10. Қимматли қоғозлар бозорининг амал қилиши тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2003.
11. Эркин иқтисодий ҳудудлар тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2003.
12. Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқ ва кафолатлари тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2002.
13. Мехнат муҳофазаси тўғрисида.- Т.: «Адолат», 2002.
14. Биржа ва биржа фаолияти тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2001.
15. Рақобат ва товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида. - Т.: «Адолат», 2001.
16. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. - Т.: «Адолат», 2001.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг

Қарор ва Фармонлари:

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. «Ижтимоий ҳимоя йили» Давлат дастури тўғрисида. 2007 йил 24 январь.

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Йирик sanoat корхоналари билан касаначиликни ривожантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2006 йил 5 январь.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2006 йил 23 март.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 2006-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида сервис ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожланишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида. 2006 йил 17 апрель.

21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси фаолиятини такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида. 2006 йил 26 апрель.

22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2005 йил 11 апрель.

23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида. 2005 йил 30 апрель.

24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Микро-фирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2005 йил 20 июнь.

25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” Давлат дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисидаги (2010 йил 14 декабрь) Фармони // Халқ сўзи, 2010 йил 15 декабрь.

26. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Тадбиркорлик субъектларини текширишларни янада қисқартириш ва улар фаолиятини назорат қилишни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги (2011 йил 4 апрель) Фармони. // Халқ сўзи, 2011 йил 5 апрель.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг

қарорлари:

27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг қарори. 2006 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида // Халқ сўзи, 2007 йил 15 февраль.

28. Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида. 2003 йил 20 август.

29. Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида. 2001 йил 22 август, 347-сон.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

30. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., Ўзбекистон, 2010.

31. Президент И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 18 йиллигига бағишланган тантанали маъросимдаги маърузаси. // Халқ сўзи, 2010 йил 8 декабрь.

32. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т., Ўзбекистон, 2011.

33. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. –Т: Ўзбекистон, 2009. – 56 б.

34. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш – давр талаби. Президент Ислам Каримовнинг 2008 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2009 йил 14 февраль.

35. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 176 б.

36. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

37. Асосий мақсадимиз – юртимизда эркин ва обод, фаровон ҳаёт барпо этиш йўлини қатъият билан давом эттиришдир. Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 15 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 8 декабрь.

38. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент Девонининг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган қўшма мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 31 август.

39. Янгиликлар ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси // Халқ сўзи, 2007 йил 13 февраль.

40. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 13 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. «Халқ сўзи», 2005 йил 8 декабр.

41. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.

42. Каримов И. А. Эскича қарашлар ва ёндашувлар билан янгича ҳаёт қуриб бўлмайди. - Т.: “Ўзбекистон”, 2005.

43. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. Т.: “Ўзбекистон”, 2005.

44. Каримов И.А. Мавжуд имконият ва ресурслардан оқилона фойдаланиш – тараққиёт омили. - Т.: “Ўзбекистон”, 2004.

45. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш – бош йўлимиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2002.

46. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазифамиз. -Т.: “Ўзбекистон”, 2000.

47. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Т.: “Ўзбекистон”, 2000.

5. Дарсликлар

48. Razzoqov A. Iqtisodiy ta’limotlar tarixi. Oliy ta’lim muassasalarining talabalari uchun darslik / A.A.Razzoqov, Sh.H.Tashmatov, N.T.O’rmonov. – Т.: Iqtisod-moliya, 2007. – 320 б.

49. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. – Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2006. – 480 б.

50. Shodmonov Sh.Sh., G’afurov U.V. Iqtisodiyot nazariyasi (darslik). – Т., «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005. – 784 б.

51. Симкина Л.Г. Экономическая теория. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 384 с.

52. Станковская И.К., Стрелец И.А. Экономическая теория: учебник / И.А.Стрелец. – 3-е изд., испр. – М.: Эксмо, 2008. – 448 с.

53. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С.Тарасевича, 3-е изд. – СПб.: Изд. СПбГУЭФ; Питер, 2008. – 544 с.

54. Камаев В.Д. Экономическая теория: Краткий курс: учебник / В.Д.Камаев, М.З.Ильчиков, Т.А.Борисовская. – 2-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2007. – 384 с.

55. Курс экономической теории: учебник / Под общ. ред. проф. Чепурина М.Н., проф. Киселевой Е.А. – 6-исправленное, дополненное и переработанное издание. – Киров: «АСА», 2007. – 848 с.

56. Сажина М.А. Экономическая теория: учеб. для вузов / М.А.Сажина, Г.Г.Чибриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – 672 с.

57. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 544 с.

58. Иохин В.Я. Экономическая теория: Учебник. – М.: Экономистъ, 2005. – 861 с.

59. Куликов Л.М. Экономическая теория: учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 432 с.

60. Экономика. Учебник, 8-е изд., пререраб. и дополненное. - /Под ред. А.С. Булатова. М.: Экономист, 2005. – 896 с.

61. Экономическая теория: Учебник. – Изд. испр. и доп. /Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 672 с.

62. Экономическая теория. Учебник / Под ред. А.Г. Грязновой, Т.В. Чечеловой. – М.: Экзамен, 2004. – 592 с.

6. Ўқув қўлланмалар

63. Шодмонов Ш.Ш., Фафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. – Т.: «Фан ва технология» нашр, 2008. – 314 б.

64. Бекмуродов А.Ш., Фафуров У.В. Ўзбекистон – иқтисодиётни модернизациялаш ҳамда ислохотларни чуқурлаштиришнинг янги ва юксак босқичи йўлида: Ўқув қўлланма. – Т.: «Иқтисодиёт» нашр, 2008. – 128 б.

65. Бекмуродов А.Ш., Фафуров У.В. Ўзбекистонда иқтисодиётни либераллаштириш ва модернизациялаш: натижалар ва устувор йўналишлар: Ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007. – 102 б.

66. Зияев Т.М. Ишчи кучи ва бандлик назариялари. – Т.: ТДИУ, 2007

67. Зияев Т.М. Тармоқ ва корхона иқтисодиёти. – Т.: ТДИУ, 2007

68. Шодмонов Ш.Ш., Юсупов Р.А. Замонавий бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. – Т.: ТДИУ, 2007

69. Шодмонов Ш.Ш., Юсупов Р.А. Замонавий бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. – Т.: ТДИУ, 2007

70. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: «Молия», 2002. – 416 б.

71. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы – ответы: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2008. – 192 с.

72. Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008. – 520 с.

73. Носова С.С. Экономическая теория. Дистанционное обучение: учебное пособие / С.С.Носова. – М.: КНОРУС, 2008. – 256 с.

74. Экономическая теория: учебное пособие / В.М.Соколинский, В.Е.Корольков [и др.] ; под ред. А.Г.Грязновой и В.М.Соколинского. – 4-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2008. – 464 с.

75. В поисках новой теории с проблемными ситуациями: Учеб. пособ. / Под ред. Грязновой А.Г. и др. - М.: КНО РУС, 2004. – 368 с.

7. Илмий монографиялар, мақолалар

76. Ходиев Б.Ю., Шодмонов Ш.Ш., Фафуров У.В. Иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва янгилашнинг илмий ва назарий асослари. Илмий-оммабоп рисола. – Т.: ТДИУ, 2008. – 57 б.

77. Шодмонов Ш., Фафуров У. Бозор иқтисодиёти асослари. Илмий-оммабоп нашр. – Т.: ТДИУ, 2007. – 75 б.

78. Бекмуродов А.Ш. ва бошқалар. Ўзбекистон иқтисодиётни либераллаштириш йилларида. 1-5-қисмлар. Т.: ТДИУ, 2005. – 310 б.

79. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д. Педагогическое мастерство и инновации в преподавании экономической теории. - Т.: Янги аср авлоди. 2004.

80. Ҳамроев О.Ҳ. Иқтисодий мувозанат ва уни таъминлаш механизмлари. – Т.: ТДИУ, 2004.

81. Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. – Экономическое обозрение, №2, 2004.

82. Шодмонов Ш.Ш., Баубекова Г.Д., Халикова Г.Т. Инновационные методы обучения в экономическом образовании. – Т.: «Фан», 2003.

83. Шодмонов Ш. Бозор иқтисодиётига ўтишда пулнинг янги мазмуни ва роли. Бозор, пул ва кредит. Махсус нашр, 2001.

84. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: «Янги аср авлоди», 2001.

8. Илмий-амалий анжуманлар маърузалари тўпламлари

85. Иқтисодиётнинг таркибий қисмлари ўртасидаги мутаносиблик ва мувозанатни таъминлашнинг назарий асослари. Республика илмий-амалий анжумани маърузалар тезислари. – Т.: ТДИУ, 2008 йил 6 июнь.

86. Иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланиш мамлакат экспорт салоҳияти ва рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омилидир. Республика илмий-амалий анжумани маърузалар тезислари. – Т.: ТДИУ, 2006 йил 28 декабрь.

87. Иқтисодиётни модернизациялаш ва ислоҳ этиш – барқарор ўсишни таъминлашнинг бош йўли. Республика илмий-амалий анжумани маърузалар тезислари. – Т.: ТДИУ, 2005 йил 16 апрель.

9. Газета ва журналлар

88. «Халқ сўзи» газетаси.

89. «Менинг мулким» газетаси.

90. «Бозор, пул ва кредит» журнали.

91. «Иқтисодиёт ва таълим» журнали.

92. «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси» журнали.

93. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали.

94. Журнал «Экономическое обозрение».

95. Журнал «Российский экономический журнал».

96. Журнал «Вопросы экономики».

10. Статистик маълумотлар тўпламлари

97. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил статистик ахборотномаси, Т., 2008.

98. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил статистик ахборотномаси, Т., 2007.

99. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитаси. Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил статистик ахборотномаси, Т., 2006.

11. Интернет сайтлари

100. www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.

101. www.uza.uz – Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.

102. www.ceep.uz – Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази расмий сайти.

103. www.internetindicators.com – Иқтисодий индикаторлар Интернет веб-сайти.

104. www.uzreport.com – SAIPRO konsalting kompaniyasiga tegishli, O'zbekiston va butun dunyodagi biznes tizim va iste'molchilarga axborot yetkazib berishga mo'ljallangan integratsiyalashgan internet loyiha.

105. www.uzsecurities.com – O'zbekiston Respublikasining Qimmatli qog'ozlar bozori haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

106. www.uzexport.com - O'zbekiston Respublikasining mamlakat eksport salohiyati haqida axborot beruvchi rasmiy sayti.

И Л О В А Л А Р

1-илова

Ўзбекистон Республикаси саноатининг таркибий тузилиши, (1991-2010 йиллар, фоиз)

Кўрсаткичлар	1991	1994	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат-жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жамладан:															
Электроэнергетика	4,3	9,2	14,4	8,5	9,5	8,0	7,6	9,2	10,8	11,2	10,0	9,4	8,6	8,8	8,4
Ёқилғи	2,0	6,6	11,8	13,3	16,7	12,9	12,2	12,5	13,3	16,5	17,1	18	20,1	20,5	19,2
Қора металлургия	0,4	0,7	1,0	0,9	1,4	1,4	1,3	1,8	2,6	2,4	2,3	2,4	2,9	2,4	2,4
Рангли металлургия	10,0	7,0	11,4	10,9	11,3	10,7	10,8	15,2	15,3	17,2	18,6	15,2	12,6	11,6	11,3
Кимё ва нефткимё	5,2	5,3	5,8	5,2	5,9	5,3	6,0	5,7	5,6	5,1	4,9	4,8	5,0	4,8	5,1
Машинасозлик ва метал- лни қайта ишлаш	11,1	12,8	10,8	13,1	9,0	10,5	10,0	11,8	12,0	12,7	13,7	15,0	16,2	16,4	16,2
Ўрмон, ёғочни қайта иш- лаш	0,5	0,6	0,9	0,9	0,9	1,4	1,4	1,0	1,0	0,8	0,8	0,9	0,8	1,1	1,1
Қурилиш материаллари	4,1	5,9	4,9	4,2	4,6	5,3	5,2	4,4	4,1	3,8	4,0	5,3	4,9	5,0	5,0
Енгил саноат	41,1	24,5	20,0	19,2	20,1	20,5	20,4	20,3	19,4	16,8	14,8	14,4	12,9	12,3	13,4
Озиқ-овқат	10,6	13,9	7,8	12,6	11,8	13,9	15,0	11,7	9,6	8,1	8,7	9,0	10,6	11,3	12,6
Бошқа тармоқлар	4,6	4,6	4,6	11,2	9,6	10,1	10,1	6,4	6,3	5,4	5,1	5,3	5,4	5,6	5,3

МАНБА: Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги. 1994-йиллик статистик тўпلام. Т., 1995. 36-бет.; Ўзбекистон Республикасининг 1996 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қисқача статистик тўпلام. Т., 1997. 51-бет.; Социально-экономическое положение Республики Узбекистан в 1998 году. Статсборник, с.29. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2000 год. Статсборник. Т., 2001. с.31. ҳамда Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил статистик ахборотномаси. Т., 2005. 22-бет, Ўзбекистон Республикаси 2007 йил статистик ахборотномаси. Т., 2008. 24-бет, Т., 20 бет, Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 г. Т., 2010 г. С.20. Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил статистик ахборотномаси. Т., 2011. 18-бет. маълумотлари асосида ҳисобланди.

Ялпи ички маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таркиби %¹

Кўрсаткичлар	Йиллар										
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат	14,2	14,1	14,5	15,8	17,5	20,7	22,1	24,0	22,3	24,0	23,9
Қишлоқ хўжалиги	30,1	30,0	30,1	28,6	26,4	25,0	24,0	21,7	19,4	18,0	17,5
Қурилиш	6,0	5,8	4,9	4,5	4,8	4,9	5,1	5,5	5,6	7,0	7,0
Хизматлар соҳаси	37,2	38,2	37,9	37,4	37,2	38,4	39,5	39,4	43,3	44,4	49,0
Соф солиқлар	12,5	11,9	12,6	13,7	14,1	11,0	11,1	9,5	9,3	8,4	7,8

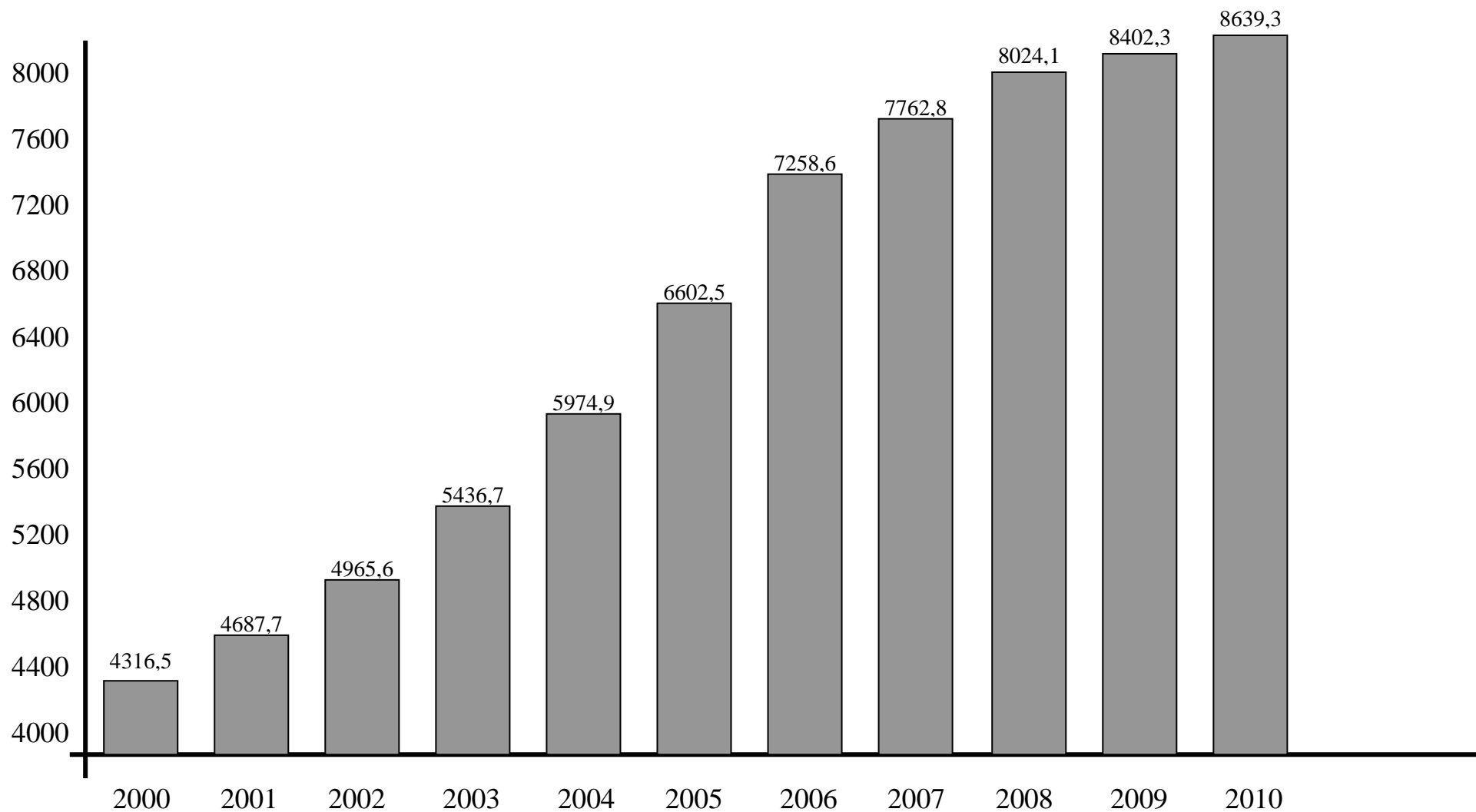
¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланди.

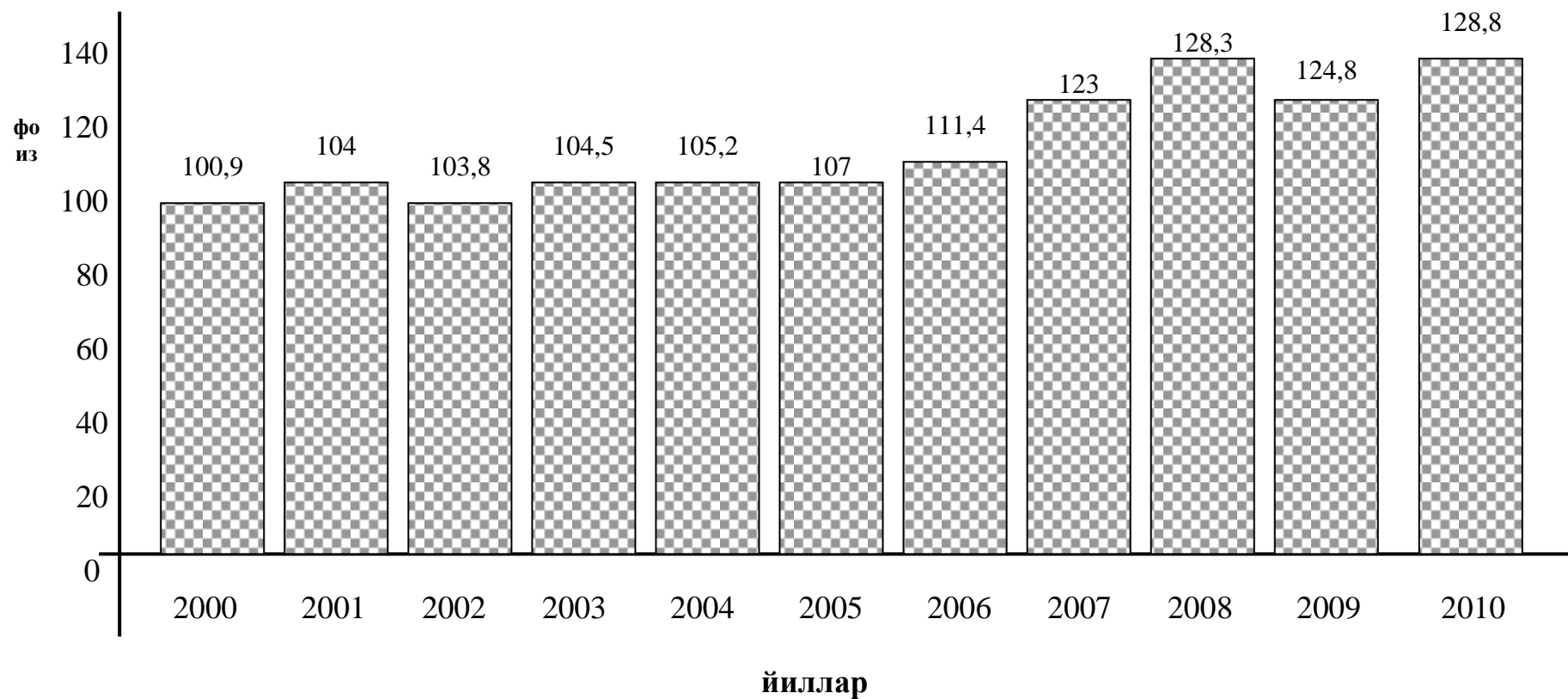
Иқтисодиётнинг асосий тармоқларидаги ўсиш суръатлари, фоизда¹

Кўрсаткичлар	Йиллар									
	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Саноат маҳсулоти	105,9	107,6	108,3	109,4	107,3	110,8	112,1	112,7	108,3	108,3
Истеъмол моллари ишлаб чиқариш	106,2	107,6	108,4	113,5	116,6	120,7	118,8	117,7	113,9	112,0
Қишлоқ хўжалиги	103,1	104,2	106,0	108,9	106,2	106,2	106,1	104,5	105,7	106,8
Хизмат кўрсатиш	115,7	114,7	108,6	113,8	116,3	120,1	126,6	121,3	116,7	113,4
Қурилиш ишлари	103,0	103,4	103,4	104,3	110,7	115,0	115,7	108,3	133,1	108,1
Транспортда юк ва йўловчи ташиш хажми	112,8	102,2	106,3	106,3	111,0	107,5	111,5	110,2	109,6	109,9
Чакана савдо айланмаси	107,6	109,6	102,1	105,2	105,1	114,7	121,0	117,2	116,6	114,7

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

2000-2010 йилларда кичик тадбиркорликда банд бўлганлар сони (минг киши)

Асосий капиталга инвестициялар ҳажмининг йиллар давомида ўсиш динамикаси, фоизда¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

**1992-2010 йилларда Ўзбекистон Республикасида капитал қўйилма-
ларни молиялаштириш манбаларининг таркиби,
(фоиз ҳисобида)**

Молиялаштириш манбалари	1992	1993	1994	1995	1997	1998	1999	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Давлат бюджети	59,3	27,2	15,1	27,2	25,7	19,8	29,4	30,3	25,0	17,7	14,9	12,7	10,7	9,0	9,0	8,1	7,8
Ташкилотлар ва аҳоли	40,7	72,8	84,1	58,4	44,5	31,0	37,2	39,1	52,0	52,9	58,1	60,3	60,0	59,0	53,0	46,9	42,5
Банк кредитлари	-	-	-	13,2	7,4	7,9	8,3	7,5	2,2	2,8	2,3	3,1	3,4	3,1	5,1	5,2	9,1
Чет эл инвестициялари	-	-	0,8	1,2	18,6	37,6	24,4	21,7	20,4	26,3	24,5	19,2	19,0	22,8	25,8	32,2	28,8
Бюджетдан ташкари фондлар	-	-	-	-	2,3	2,3	0,7	1,4	0,4	0,4	2,7	4,7	6,9	6,1	6,3	7,6	7,0
Ҳокимият маблағлари	-	-	-	-	1,5	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

МАНБА: Основные показатели социально-экономического положение Узбекистан за 2002 г. Т., 2003. с.162., СИСМ, «Ўзбекистон иқтисодиёти». Таҳлилий шарҳ, 2003 йил, №4, апрель 2004, 47-бет, «Ўзбекистон иқтисодиёти». Таҳлилий шарҳ, 2004 йил. Т., 2005. 62-бет, Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2006. 29-бет. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2007. 31-бет, Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2009. 30-бет, Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год. Т., 2010. с.29, Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги статистик ахборотномаси. Т., 2011. 29-бет..

Асосий капиталга инвестицияларнинг иқтисодиёт тармоқлари бўйича таркиби (фоизда)

Кўрсаткичлар	Йиллар									
	2000	2001	2002	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Ишлаб чиқариш соҳалари	57,5	63,1	57,1	64,1	65,3	68,3	70,1	75,4	75,7	71,6
саноат	29,7	38,9	32,4	28,6	29,9	27,0	36,8	30,1	28,4	28,6
қишлоқ хўжалиги	5,7	5,5	5,8	3,4	3,2	4,6	3,3	3,1	3,1	3,1
қурилиш	0,5	0,6	0,4	0,4	0,8	1,3	1,2	2,3	2,8	2,0
транспорт ва алоқа	16,7	14,0	10,0	23,1	20,2	20,7	22,8	26,3	31,4	29,2
савдо ва умумий овқатланиш	4,3	1,5	2,6	1,3	1,3	2,1	1,7	2,5	2,5	4,7
бошқа соҳалар	0,6	2,6	5,9	7,3	9,9	12,6	4,3	11,1	7,5	4,0
Ноишлаб чиқариш соҳалари	42,5	36,9	42,9	35,9	34,7	31,7	29,9	24,6	24,3	28,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш динамикаси¹

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Жами инвестициялардаги хорижий инвестициялар хиссаси, %	23,2	30,9	20,4	24,0	24,5	21,7	19,0	24,5	25,8	35,4	28,8
Жами инвестициялар таркибида ТТХИ хиссаси, %	3,3	5,3	4,7	8,1	10,0	14,9	14,1	20,6	20,9	30,5	24,8
Жами хорижий инвестициялар таркибида ТТХИ хиссаси %	14,4	17,2	23,2	33,8	40,9	68,5	73,9	84,0	80,8	86,2	88,7

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида ҳисобланган.

**Ўзбекистон Республикаси тижрат банклари томонидан кичик бизнес субъектларига берилган
кредитларнинг динамикаси, млрд. сўм.¹.**

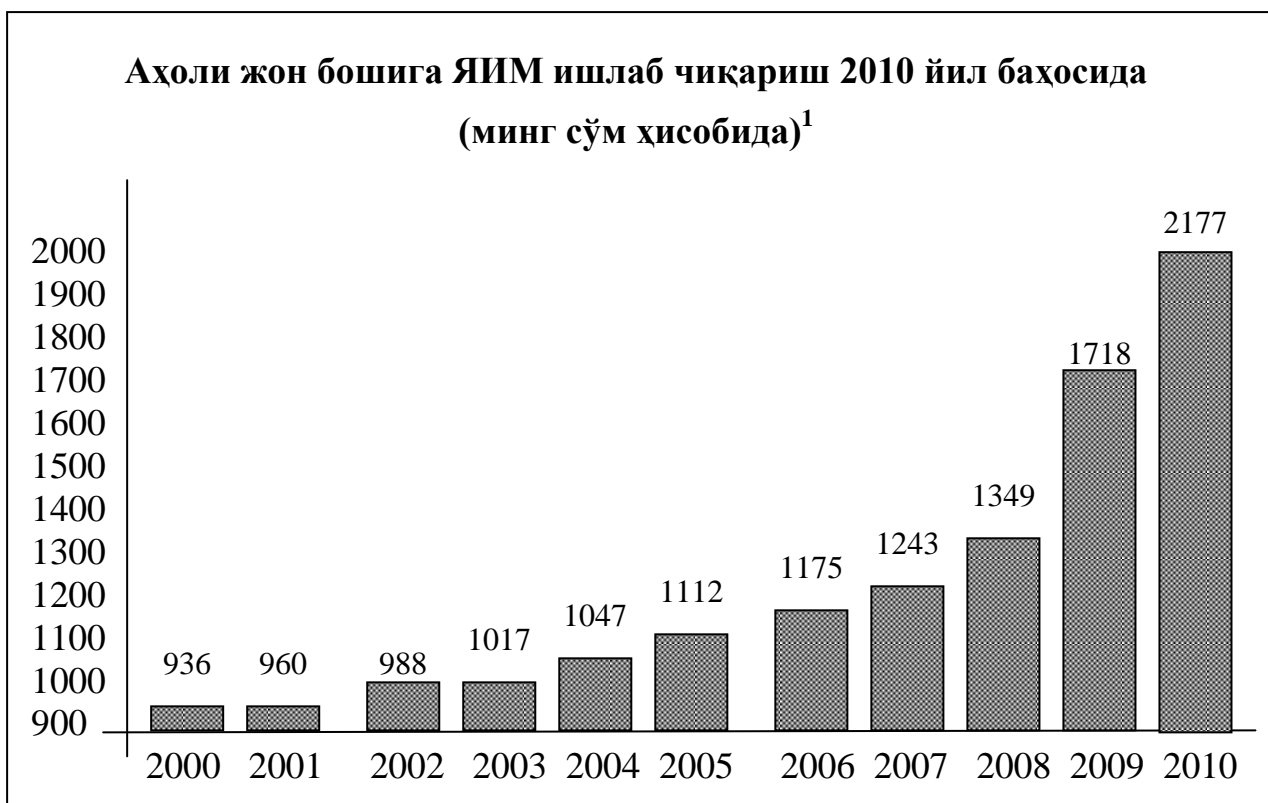
Кўрсаткичлар	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Банклар томонидан кичик бизнес субъектларига берилган кредитлар - жами	419,9	547,4	743,7	1250,7	1857,7	2700
Шу жумладан:						
Кичик бизнес субъектларига банклар томонидан берилган микрокредитлар	45,4	64,9	110,0	202,5	322,1	485,2

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

**Ўзбекистонда кичик бизнеснинг иқтисодий тармоқларида ишлаб чиқарилган
махсулот (иш, хизмат)лар ҳажмидаги улуши, фоизда¹.**

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ЯИМ	38,2	42,1	45,7	48,2	50,1	52,6
Саноат	10,1	10,9	13,2	14,6	16,9	19,6
Қишлоқ хўжалиги	87,7	93,9	97,5	97,8	97,9	97,9
Инвестиция	24,0	26,5	23,7	24,6	23,7	30,8
Қурилиш	50,9	52,1	55,4	58,4	41,6	52,3
Савдо	43,7	45,7	48,2	48,1	46,3	50,5
Хизмат кўрсатиш	52,5	50,8	50,1	48,5	47,6	47,7
Юк ташиш	24,6	27,2	34,7	38,9	39,5	40,0
Йўловчилар ташиш	65,7	69,4	75,7	78,5	78,9	78,9
Бандлик	64,8	69,1	72,1	73,1	73,9	74,3
Экспорт	6,0	10,7	14,8	12,4	14,6	13,6
Импорт	33,7	34,5	32,0	35,7	42,5	36,6

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

¹ Ўша қўмита маълумотлари.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

	2010	2009	2008	2007	2006	2005	2004	2003	2002	2001
Кўрсаткичлар										
Рўйхатга олинган кичик бизнес корхоналари сони, минг бирликда	472,8	422,0	400,0	22,3	108,7	22,3	22,3	22,3	22,3	22,3
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида банд бўлганлар сони, минг киши	8639,3	8401,0	8024,0	7882,0	6679,0	5974,9	5436,7	5436,7	5436,7	5436,7
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида банд бўлганларнинг умумий бандлар сонидagi улуши, % ҳисобида	74,3	74,0	76,0	72,5	65,5	57,2	56,1	56,1	56,1	56,1
Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ЯИМдаги солиштира салмоғи, жами % ҳисобида	52,5	50,1	48,2	46,0	38,2	35,6	35,5	35,5	35,5	35,5
Шу жумладан: кичик корхона ва микрофирмалар, % ҳисобида	32,7	31,2	29,5	25,0	21,5	18,6	16,4	16,4	16,4	16,4
Якка тадбиркорлик, % ҳисобида	21,2	19,1	18,7	21,0	16,7	17,0	19,1	19,1	19,1	19,1
Кичик тадбиркорликда	480,0	390,1	374,1	348,1	350,8	392,6	375,4	375,4	375,4	375,4

¹ Ўша кўмита маълумотлари.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

янгидан яратилган иш ўринлари сони, минг бирликда							
Ҳар 1000 кишига тўғри келувчи фаолият кўрсатаётган кичик бизнес субъектлари сони, бирликда	8,3	9,2	10,3	14,9	16,1	14,9	15,1

16-илова

Иқтисодиётимиздаги таркибий ўзгаришлардан

кўзланган аниқ мақсадлар:

- иқтисодиётнинг ҳом ашё етиштиришдан иборат бир томонламалигига чек қўйиш;
- истеъмолга тайёр, яъни тугалланган маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш;
- импорт ўрнини боса оладиган товарларни иложи борича мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқариб, импортга қарамликни чеклаш;
- маҳсулот сифати ва рақобатбардошлигини жаҳон бозори талабларига етказиб, мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш;
- ишлаб чиқаришнинг истиқболлик соҳаларига устуворлик бериб, барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш;
- меҳнат ресурсларининг оқилона бандлигини таъминлаш, янги технологияларга ўтиш, халқимизнинг миллий ва тарихий анъаналарига мос келадиган янги соҳаларни барпо этиш;
- республикада ишлаб чиқариладиган товарлар ҳисобидан миллий бозорни тўлдириш орқали халқ истеъмоли молларининг муҳим турларига бўлган аҳоли талабларини тўлароқ қондириш.

ЗИЯЕВ Т.М., ИСРАИЛОВА Ш.Т.

**ТАРМОҚ ВА КОРХОНА ИҚТИСОДИЁТИ
НАЗАРИЯСИ**

(Ўқув қўлланма)

Мухаррир: Шодмонов Ш.Ш.

Техник муҳаррир: Юсупов Р.

Компьютерда саҳифаловчи: Шодиев Д.

**МСНҲ “RAM-S” босмахонасида босилди.
700096, Тошкент ш., Муқимий кўчаси, 178-уй.
Шартли босма табоғи – 14,75.
Адади – 500 нусха.**